ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા

અથવા

અરાઢમી સદીનું મધ્યકાલીન બંગાળા

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા)

પ્રયોજક

રમણીક. અ. મ્હેતા

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ છાપી પ્રકટ કીધું,
સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઇ.

સંવત્. ૧૯૭૧ સન. ૧૯૧૫

"ગુજરાતી"એ આપેલી ભેટો

1. રાસેલાસની કથા.
2. મહારાણીશ્રીનુ સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર
3. હિન્દ અને બ્રિટાનિયા
4. ગંગા ગોવિન્દસિંહ
5. સવિતા સુંદરી
6. ટીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ)
7. દિલ્હીપર હલ્લો
8. અરાડમી સદીનુ હિન્દુસ્તાન
9. ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો
10. શાહજાદો ને ભીખારી
11. હેસ્ટિંગ્સની સોટી
12. બાજીરાવ બલ્લાળ (સચિત્ર)
13. બેગમ સાહેબ
14. પાણીપતનુ યુદ્ધ
15. નૂરજહાન
16. રૂપનગરની રાજકુવરી
17. ઈન્દુકુમારી
18. પ્લાસીનું યુદ્ધ
19. શિવાજીનો વાઘનખ
20. હળદીઘાટનું યુદ્ધ
21. નંદનવનનો નાશ
22. પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ
23. ઔરંગઝેબનો ઉદય.
24. પદ્મિની
25. કત્લેઆમ
26. પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર)
27. ચુમ્બનમીમાંસા
28. ભદ્રકાળી.
29. જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનુ ભવિષ્ય
30. હમ્મીરહઠ અથવા રણથભોરનો ઘેરો
31. ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો "ગુજરાતી" ના સદ્ગત તંત્રી અને ઉત્પાદક સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇનો અતિપ્રિય મનોમુદ વિષય હતો; અને આ વિષયનું જ્ઞાન પ્રસાર કરવા તેઓ વિશેષ ઉત્સુક રહેતા હતા તેઓએ પોતાની હયાતિમા જૂદાજૂદા દેશના ઇતિહાસ લખાવી એક ઇતિહાસમાળા કાઢવાની યોજના કરી હતી અને કેટલાક દેશના ઇતિહાસ લખવાનુ કાર્ય મને સોંપ્યુ હતુ, જેમાનુ કેટલુક તૈયાર છે, કેટલાકની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, કેટલાકને માટે ઉપલબ્ધ સાહિત્ય એકઠું થાય છે. આ સર્વે યોગ્ય સમયે ગુર્જર વાચકવર્ગસમક્ષ રજુ કરવામા આવશે

"ગુજરાતી"ના સદ્ગત તંત્રી, તેમની ઇતિહાસપ્રિયતાના પરિણામે બને ત્યા સૂધી, "ગુજરાતી"ની વાર્ષિક ભેટ, કોઈ ઐતિહાસિક નવલકથા હોય એવી સભાળ રાખતા, તેમ જ "ગુજરાતી"ના ગ્રાહકોને મન પણ વાર્ષિક ભેટ અને ઐતિહાસિક નવલકથા લગભગ પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ પડ્યા છે ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી જેટલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાઇને બહાર પડી છે, તેટલી બીજી કોઈ સંસ્થા તરફથી કે ગ્રથકાર તરફથી આપણા સાહિત્યમા બહાર પડી નથી

નવલકથા સબધી આપણામા જૂદીજૂદી માન્યતા બધાઈ ગયેલી છે નવલકથાના વાસ્તવિક ભેદ પણ ઘણાને અવગત નથી. નવલકથા, તે પછી ઐતિહાસિક હો, સાંસારિક હો, સામાજિક હો, વા ઘટનાવલમ્બી હો, તેનો મુખ્ય વિષય પ્રેમ છે, ઇતર ગૌણરૂપે હોય છે. હુએ કહ્યુ છે કે –

L' amour doit être le principal sujet du roman *

અર્થાત્ કે "પ્રેમ એ નવલકથાનો મુખ્ય વિષય હોવો જોઇએ" એ જ ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર આગળ જતા કહે છે કે –

Les romans au contrare, ont l'amour pour sujet principal et ne traitent la politique et la guerre que par incident."

L' Origine Les Romans,
—*Huet*

---

* જુઓ ઈ સ ૧૯૧૦ ના "ગુજરાતી"ના દિવાળીના ખાસ અકમા "સાહિત્યમાં નવલકથા" નામક નિબંધ

"આથી વિરુદ્ધ નવલકથાઓમાં પ્રેમ, એ મુખ્ય વિષય હોય છે અને યુદ્ધ, રાજકીય બાબત–ઇતિહાસ માત્ર ગૌણરૂપે આવે છે"

ઐતિહાસિક નવલકથામા મુખ્ય બે શ્રેણી જાણીતી છે જોકે એક પ્રકારની નવી શ્રેણી ફ્રાન્સમા ઉત્પન્ન થઈ છે. એક શ્રેણીનો જનક, વિશેષત આંગ્લ સાહિત્યમા સ્કૉટ મનાય છે, જ્યારે બીજી શ્રેણીના આદ્ય ગુરુ ડ્યુમાને માનવામા આવે છે એપરથી એમ માનવાનું નથી કે સ્કૉટ પૂર્વે ઐતિહાસિક નવલકથા લખાવાની શરુઆત થઈ ચૂકી ન હતી ઐતિહાસિક નવલકથાની તુલના કરતા બે વાત લક્ષમાં રાખવી આવશ્યક છે "ઐતિહાસિક નવલકથા એ ઇતિહાસ નથી અને સર્વ ઇતિહાસ એ નવલકથા નથી. ઇતિહાસ સત્ય ઘટના સાથે સબધ રાખે છે, જ્યારે નવલકથા કલ્પિત પ્રસગો સાથે વિશેષ પરિચય રાખે છે" ડ્યુમની પદ્ધતિ સ્કૉટની પદ્ધતિથી ભિન્ન પ્રકારની છે. જો કે બન્ને ઐતિહાસિક નવલકથાના વિશિષ્ટ લેખકો છે ઐતિહાસિક નવલકથાના જે લક્ષણો સ્કૉટે બાધ્યા હતા, તે ડ્યુમાએ પોતાની નવલકથાઓમા સબળ રીતે જાળવ્યા છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોનુ માનવુ છે. દાખલા તરીકે એનુ સુપ્રસિદ્ધ "લે ત્રોઆ મુસ્કેતેર્સ" (થ્રી મસ્કેટીઅર્સ) લ્યો. આમા અગારમી શતાબ્દિના મધ્યકાલીન ફ્રાન્સનુ ચિત્ર છે એ સમયે તેરમો લુઈ, ફ્રાન્સપર રાજ્યારુઢ હતો, અને ઇંગ્લાડમા પહેલા ચાર્લ્સનો રાજ્યાધિકાર હતો: ઇંગ્લાડમા રાજ્યસૂત્ર બકિંગહામના હાથમા હતુ, જ્યારે ફ્રાન્સમા ખરી સત્તા કાર્ડિનલ રિશુલિયોના હાથમા હતી; ઇંગ્લાંડમા ચાર્લ્સનો અમાત્ય બકિંગહામ ફેલ્ટન નામના મનુષ્યને હાથે માર્યો જાય છે, એ ઇતિહાસની સત્ય ઘટના છે આ ખૂનના કલ્પિત કારણો યોજી, ત્રણ બરકન્દાજોના પરાક્રમમા વાર્તાનો મોટો ભાગ રોકી, ઐતિહાસિક ઘટનાને બાધ ન આણતા, ડ્યુમાએ ઉક્ત નવલકથામા ફ્રાન્સનુ તત્કાલીન જીવન, રીત રીવાજ આદિનુ મનોરમ ચિત્ર આપણી આખ સમક્ષ તરી આવે એવી રીતે યોજ્યુ છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામા અરાઢમી સદીના મધ્યકાલીન બંગાળાનુ ચિત્ર છે. પ્રજાભક્ત નવાબ અલિવર્દીખાના અતકાળનો સમય છે, સિરાજ યુવરાજપદે સિહાસનારુઢ છે, નવ્વાબ કુટુમ્બમા વિદ્રોહનો અગ્નિ અહ- રખાને પ્રજ્વલિત થયો છે, શૌકતજગ બગાળની મસનદપર ચકિત દૃષ્ટિ કરી રહ્યો છે, ઘસેટી બેગમ, રાજવલ્લભ આદિ પોતાની કપટજાળ બિછાવી રહ્યા છે, વિદેશીઓ કયા પક્ષનુ સમર્થન કરવુ, તેની શકામા પડ્યા છે, વૃદ્ધ નવ્વાબ, મૃત્યુશય્યાપર પોતાના પ્રિય દૌહિત્રને કેમ રાજ્યતત્ર ચલા-

વ્યુ, તેનો બોધ આપે છે, આદિ તે સમયનુ ચિત્ર આકવા ગ્રથકારે યત્ન કર્યો છે

કૈજીની ઘટના એ સત્ય ઐતિહાસિક બનાવ છે તેના મોતનુ કારણ, તેનુ બદચલન અને નવ્વાબજાદાની સામે તીક્ષ્ણ કટુ વચન એમ ઇતિહાસ કથે છે વાસ્તવિક તે દોષી હતી કે નહિ, તે જૂદો જ પ્રશ્ન છે.

આ નવલકથા ડ્યુમાની શૈલીને અનુસરતી છે, નહિ કે સ્કૉટની આમ કહેવામા એવો આશય નથી કે ડ્યુમાના જેવુ અદ્વિતીય કલાવિધાન આમા છે.

"ગુજરાતી"ની આ ભેટ કંઇક વ્હેલી બહાર પડે છે, અને જે અલ્પ સમયમા નવલકથા તૈયાર કરવા માટે માગણી કરવામા આવી હતી, તેટલા ન્યૂન સમયમા સ્વતત્ર રચના કરવી, એ મારા બુદ્ધિસામર્થ્યના બહારની વાત હતી આ નવલકથા સ્વત કલ્પિત નથી, પરતુ મી० **વી. સી.** ઘોષની એક બગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે અનુવાદ પણ અવિકલ નથી મૂળ પુસ્તકમા જે જે ન્યૂનતા જણાઈ, તે દૂર કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, પ્રકરણોમા ફેરફાર યોજ્યો છે, અનુચિત પ્રસગ ત્યજી દેવામા આવ્યા છે, નવો કેટલોક ભાગ આમેજ કર્યો છે. ઇતિહાસને, સમયને, અને ચિત્રોને બાધ ન આવે માટે આવા પ્રકારની છૂટ લેવી મને આવશ્યક જણાઈ છે આ નવલકથામા ઉત્તમ અશો મૂળને જ આભારી છે, ન્યૂનતાને માટે લેખકની મદતા છે જ આપણામા જ્યા ઇતિહાસના સાધનોની ખોટ, રીતરિવાજ જાણવાની સામગ્રીનો અભાવ, પોશાક પહેરવેશ સમજવાના સાધનો દુષ્પ્રાપ્ય, ત્યા સપૂર્ણતા આણવી સભવિત નથી

આ નવલકથા લખવા પ્રેરનારને ધન્યવાદ આપી આશા રાખું છુ કે "ગુજરાતી"ના સુરુચિસપન્ન વાચકોને "ગુજરાતી"ના ઇતર ભેટના પુસ્તકોની માફક આ અલ્પ પ્રયત્ન પણ આદરપાત્ર નિવડશે. એ જ.

૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૧૫

રમણીક અ. મ્હેતા.

અનુક્રમણિકા

ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા

પ્રથમ પરિચ્છેદ

"હિમુ હવે સમજ"

"મા! જમવાનુ થયુ છે કે નહિ?"

રસોડામા જઈ હિમુએ પોતાની મોટી કાકીને ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યુ.

મહામાયાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો —"હિમુ! ક્યારે તું ઘરમા આવ્યો, બેટા?"

"થોડી વાર થઈ મા! મને કની આજ તો બહુ જ ભૂખ લાગી છે."

"વારુ, બેસ, હુ થાળી પીરસુ છુ."

એટલુ કહી મહામાયા જમવાનું પીરસવાની તયારી કરવામા ગુથાઈ, અને ચાકરડીને હાક મારી કે પાણીનો લોટો ભરી તૈયાર રાખે. ખાવાનુ થાળીમા પીરસતા પીરસતા હિમુ સાથે તે વાતો કરવા લાગી. એટલામા ચાકરડી ત્યા આવી પહોચી તેણે પાટલો માડી, પાણીનો લોટો મૂક્યો અને ત્યાથી ચાલી ગઈ.

મહામાયાએ પૂછ્યુ — "હિમુ! દીકરા! આજ આખો દિવસ તું ક્યા હતો?"

"મા! આજ હુ વિનોદપૂર ગયો હતો."

"શા માટે?"

"મા! આજ તો ત્યા ભારે કુસ્તી હતી. આજ કની આપણા ગામમા કેટલાક ઉસ્તાદ આવ્યા હતા, અને તેઓએ આજ વિનોદપૂરમા કુસ્તી કરી હતી હુ તે જોવા ગયો હતો."

"હિમુ! તું હવે એવી બાબતોમા વધારે લક્ષ રાખે છે, એ શુ ઠીક છે?"

"કેમ વારુ? એમા શુ થયુ? ગામના બધા લોક ગયા હતા"

"બધા લોકની વાત જૂદી છે"

"એમ કેમ? બધા લોક જાય, અને હુ ન જાઉં? વળી આજ ઘેર કંઈ કામ પણ હતુ નહિ"

'તુ ઘરના કામમા લક્ષ કેવારે રાખે છે વારુ?"

"મા! એમ કેમ કહે છે? ઘરનુ શુ કામ હુ નથી કરતો?"

"કરે છે, પણ એમા તારો જીવ નથી. કર્યું તે ન કર્યા બરાબર, સમજ્યો?"

"એમ કેમ? વારું, પણ અત્યારે તેની શી પચાત છે? મા!

તો ભૂખ લાગી છે, ખાવાનું પીરસને. તું આજ ખાવાનું પીરસતાં કેમ વાર લગાડે છે?"

"આ પીરસું, પણ, હિમુ! તું હવે મોટો થયો. તારે બધી બાબતની ફીકર રાખવી જોઈએ."

"વારુ, પણ તું ખાવાનું પીરસ."

મહામાયા હિમુની સાથે વાત કરતી હતી, પરંતુ આજ તેનો સ્વર ક્ષીણ હતો તે ભાંગ્યા અવાજે બોલતી હતી. તેનું અંતઃકરણ આજ એક પ્રકારના દુઃખથી દગ્ધ થયું હોય, એમ જણાતું હતું. ખાવાની થાળી મૂકતાં મૂકતાં આજ તેના હાથ ધ્રુજતા જણાતા હતા તેણે થાળી હિમુના પાટલા આગળ મૂકી. હિમુ થાળીના સામું ટગરટગર જોઈ રહ્યો, અને બોલ્યો – "મા! આજ આ કાળુંકાળુ શું પીરસ્યું છે?"

"નકામનું હોય તો બાજુએ મૂકી દે."

"પણ એ છે શું?"

એમ કહી, હિમુ દીવાના અજવાળામાં હાથમાં લઈ તે જોવા લાગ્યો તેણે જોયું તો તે કોયલા હતા, પાણીથી ધોઈને સાફ કરી થાળીમાં મૂકેલા કોયલા હતા.

તેણે પૂછ્યું.– "મા! આ તો કોયલા છે! શી રીતે થાળીમાં આવ્યા?"

"આવે પણ ખરા." "શી રીતે?"

"શી રીતે કેમ?" "કોઈ વાર રહીએ જાય."

"પણ, મા! તું જ જોની કે આમ થાળીમાં આવા કોયલા શી રીતે રહી જાય?"

"રહી ગયા તે મૂકી દે."

"એ તો ઠીક, પણ આવ્યા શી રીતે?"

"કહ્યું તો ખરું કે અજાણતાં કોઈ વખત આવે પણ ખરા"

"આ અજાણતાં આવ્યા નથી. ધોઈને થાળીમાં બાજૂએ ગોઠવેલા છે, ખાસ મૂકેલા છે. મા! કહે કે આ કોયલા શા માટે મૂક્યા?"

મહામાયાના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નિકળ્યો નહિ તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તે એમને એમ હિમુના સામું જોઈ રહી.

"મા! મા! શું થયું છે તે કહે."

"કંઈ નહિ," પાલવવતી આંસુ લોહોતી મહામાયા બોલી.

"ના, પણ મને કહે તો ખરી! તું આજ આમ કરે છે શા માટે?"

"હિમુ હવે સમજ"

મહામાયાએ ક્ષીણ કંઠે કહ્યુ – "હિમુ! તું હવે મોટો થયો. તું નાનો નથી. તું ભણ્યોગણ્યો છે પણ ખરો"

"વારુ, પણ, મા! તું શુ કહે છે?"

"શું કહુ?" "ત્યારે પણ તું આજ આમ ઉદાસ કેમ?"

"જો હિમુ! તું હવે મોટો થયો. સસારની તારે કાળજી રાખવી જોઇએ તેમને હવે વરસ થયા, તેમનાથી હવે બહુ કામ થતું નથી. ને કંઈ ઘરની ચિંતા નથી, સસારનુ કંઈ જ્ઞાન નથી તું કંઈ જોતો થી આ સંસાર કેમ ચાલશે, તેનો તને વિચાર નથી."

હિમુ અનિમિષ નયને માના મ્હોં સામુ જોઈ રહ્યો. તેને એક કારનો આઘાત લાગ્યો. કોઈ દહાડો નહિ ને આજ માના મુખથી આવા શબ્દો શાથી નિકળ્યા, તે તેનાથી સમજાયું નહિ

"ખાઈ લે, બેટા! તું કહેતો હતોની કે ભૂખ લાગી છે."

"ના, મા! કહેતી હતી તે કહે."

"શુ કહું? બેટા! હવે તારે બધી બાબતથી માહીતગાર થવું જોઇએ બે પૈસા કમાતો થા તું કંઈ પણ સમજતો નથી જો, તારુ કશામા ધ્યાન નથી. તું હવે નાનો કીકો નથી તુ છોકરાનો બાપ થયો છે તોએ તને ચિંતા નથી."

"પણ આજ આ બધુ કહેવાનુ કારણ?"

"આજ તેઓ ઘણા ગુસ્સામા હતા. જો, હવે એ કેટલા દહાડા સૂધી આ સસારનો ઢસરડો કર્યાં કરે? હવે એમને કેટલો વખત જીવવું છે? કંઈ તિરથજાત્રા કરે કે નહિ? આખો જન્મારો એનુ એ વેતરું ક્યા સૂધી કર્યાં કરે?"

"મા! આજ બાપાજી કંઈ કહેતા હતા?"

"કહે પણ ખરા. હિમુ! તું જ વિચાર કરની કે, એ બધી ચિંતા તારે ઓછી કરવી જોઇએ કે નહિ? કોઈ પૈસા માગતો હશે, તે આજ લેવા આવ્યો હતો એમના હાથમાં પૈસા નહિ, અને તેણે પણ હઠ કરી. શુ કરે? બધાના પર ગુસ્સો કાઢ્યો"

"વારુ પણ, મા! તેઓ મારે માટે કંઈ કહેતા હતા?"

"હિમુ! એ શુ પૂછ્યા કરે છે? કહે પણ ખરા એ ન કહે તો કોણ કહે વારુ?"

"કહે, પણ તેઓ શુ કહેતા હતા, તે મને કહે"

"તારે હવે તે જાણીને શુ કામ છે? તુ ખાઈ લે જે કહેવાનુ

હતુ તે કહ્યુ, સમજ્યો? તને ભૂખ લાગી હતીને? તો ખાતો કેમ નથી? ચાલ જમી લે, વાર થાય છે, સમજ્યો?"

"ના, પણ, બા! મને કહે તો ખરી કે, એ શુ કહેતા હતા?"

મહામાયાનો કઠ ભરાઈ આવ્યો તેનાથી કઈ બોલાયુ નહિ

"મા! શુ તેઓએ રાખ ખાવા કહ્યુ હતુ? શુ તે માટે તેં કોયલા મૂક્યા? હા, અભાગિયાને સર્વ રાખ કોયલા ખાવા કહે છે," હિમુએ કહ્યુ

મહામાયાની આખમાથી આસુની ધાર ચાલી તે પતિપ્રાણા શુ કરે? સ્વામીએ આજ્ઞા કરી હતી, તે શી રીતે ઉલ્લઘાય? સ્વામીએ ગુસ્સાના આવેશમા જે આજ્ઞા કરી હતી, તે માત્ર તેણે ફરજરૂપ ગણી ઉઠાવી હતી, બેચાર કોયલા ધોઈને થાળીમા બાજૂએ મૂક્યા હતા

વાચનાર! આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી અત્યારના કેળવાયલા જમાનાથી તે જમાનો ઘણો ભિન્ન પ્રકારનો હતો. આજની આપણી સુસસ્કૃત નવીનાઓ જેવી તે સમયની સ્ત્રીઓ ન હતી, એ કદાચ સભવિત હશે પરતુ સસારવ્યવહારમા નિપુણ અને પતિની આજ્ઞા પાળવામા તેઓ દક્ષ હતી, એમ તે વખતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. આજની સ્ત્રીઓ કરતા હૃદયની ઉદારતામા તેમ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તેઓ કોઈ વાતે ઉતરતી ન હતી.

"તે વગર, હિમુ! એમ તારા ભાણામા કોયલા મૂકવાની કોણ હિમત કરે? જો, બેટા! હવે ખાઈ લે હવે જો, જરા ઘરની બાબતમા ચિત્ત પરોવતો જજે, હોં, મા," મહામાયાએ કહ્યુ

હિમુએ થાળીમાના અન્નને સ્પર્શ કર્યો હતો, પરતુ તેમાના અન્નનો એક પણ ગ્રાસ મોંમા મૂક્યો ન હતો તે એમને એમ હાથ ધોઈ ઉભો થયો

મહામાયાએ આવી તેનો હાથ પકડ્યો, અને કહ્યુ—"તુ થાળી ઠેલી ઉઠી જાય?"

"ના, મા! મારે જમવુ નથી"

"હમણા તો કહેતો હતો કે ભૂખ લાગી છે, અને જમવુ નથી એ શુ?"

"નહિ, મારે નથી ખાવુ"

"જો, હિમુ! એમ ગાડાવેડા ન કર. જે ભાવે તે કોળિયો ખાઈ લે. બેટા! આમ ગુસ્સો ન કરીએ"

"મા! ગુસ્સો નથી કરતો. પણ મારે ખાવુ નથી."

"કેમ?" "અમસ્તુ."

"અમસ્તુ શુ? જો કોળિયો ખા. એમ ચાલે? હિમુ! આમ ગાડાવેડા ન કર"

"હું ના કહું છું, મારે નથી ખાવું. જ્યારે હું હવે મારે હાથે કમાઈ લાવીશ ત્યારે હું આ ઘરમાં ભાત જમીશ, ત્યાં સુધી જમીશ નહિ. જો હઠ કરશો તો મારા પાનીની થાળીમાં ખાઈશ. નહિ તો—"

"આ ઘર—આ ઘર કોનું છે? આ ઘર, બાગ, દીવાનખાનું કોનાં છે? તું કોનું ખાય છે? આ સર્વ તારું નથી તો કોનું છે? જો એમ પીરસેલી થાળી પરથી ઉઠ નહિ."

મહામાયાએ ઘણુ સમજાવ્યું, પણ હિમુએ માન્યું નહિ. તેણે ઘણી આજીજી કરી, પણ હિમુ એકનો બે થયો નહિ. માત્ર આખરે પાણી પી કાકીને પગે લાગી ત્યાંથી ચાલી ગયો.

મહામાયા અવાક, ચેતનશૂન્યવત્ ત્યાં પડી રહી. પાછળપાછળ દોડી કલ્યાણીએ હાક મારી—"હિમુ! હિમુ!"

હિમુ પાછો ફરીને મહાગના બેઠકખાનામાં આવીને બેઠા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

હેમેન્દ્ર

પૂર્વ બંગાળામાં જયનગર નામે એક ગામ હતું તે નાના ગામડાથી કાંઈક મોટું અને શહેરથી નાનુ હતું. ગામમાં સામાન્ય વસ્તી હતી. એમાં કેટલાક ગ્રાપ જાતિના કાયસ્થ રહેતા હતા. એમાં રાય કુટુમ્બ ઘણું જાણીતું હતુ અસલના વખતમાં તેના પૂર્વજોએ દરબારમાં સારી નામના મેળવી હતી, અને ગામમાં તે કુટુમ્બની મહત્તા મનાતી હતી. જોકે આપણી વાર્તાના સમયે તે કુટુમ્બની પૂર્વની જાહોજલાલી રહી ન હતી; પરંતુ સંપત્તિ છેક ઘસાઈ ગઈ નહતી, અને માનમર્યાદા પણ કાયમ હતા. આ કુટુમ્બના વડાનું નામ મહેશ હતુ નવાબ સરકારના અમલમાં પેદા કરેલું થોડું દ્રવ્ય કુટુમ્બમાં રહ્યું હતું કેટલોક ગરાસ તેના હાથમાંથી ગયો પણ હતો જે રહ્યું હતું, તેમાંથી તેમનો જીવન નિર્વાહ થતો હતો.

મહેશરાયને એક નાનો ભાઈ હતો તે જયનગરમાં ઝાઝો રહેતો ન હતો. તેને એક પુત્ર હતો એનું નામ હિમુ ઉર્ફે હેમેન્દ્ર હતું. હિમુને તેની મા નાનો મૂકી મરી ગઈ હતી મરતામરતા તેણે પોતાની જેઠાણીને હિમુની સપુરત કરી હતી થોડોક સમય થયા પછી હિમુના પિતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો. બચપણથી હિમુના લાલન-પાલનનો આધાર મહેશરાય અને તેની પત્ની મહામાયાનાપર હતો. હિમુના જન્મપર્વે બે વરસપર મહેશરાયને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. પરંતુ એક વરસનો થયો, તે પૂર્વે તે મરણ પામ્યો હતો.

મહેશરાયને સંતતિમાં માત્ર આ ભાઇનો પુત્ર હતો મહામાયા

તેનુ પોતાના પુત્રવત્ પાલન કરતી હતી હિમુ પણ તેને જ પોતાની ખરી મા જાણતો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે પણ હિમુ મહામાયાને એ જ ભાવથી ચહાતો હતો તેને કોઈ જાતની કમીના ન હતી. મહામાયા તેના સઘળા કોડ પૂરતી હતી

હિમુ મોટો થતાં મહેશરાયે તેને તે વખત પ્રમાણે શિક્ષણ આપ્યુ હતુ ગામઠી નિશાળે તે આકબાક શિખ્યો હતો. મોલ્વી પાસે તેણે ફારસી અને અરબ્બીનુ સારુ જ્ઞાન સપાદન કર્યું હતુ. કારણ કે તે સમયે રાજદરબારમા ફારસી અને અરબ્બીનુ જ્ઞાન આવશ્યક હતુ. માનસિક કેળવણી કરતા શારીરિક કેળવણી તેણે સ્વભાવત સપાદન કરી હતી. ગામના છોકરાઓમા હિમુની સાથે દોડવામા કોઈ બરાબરી કરે તેમ ન હતા. ઝાડની ટોચપર ચડી જવામા હિમુનો નબર પહેલો હતો. ઘોડે બેસવામા તે ગાજ્યો જાય તેવો ન હતો. તરવામા, હોડી ચલાવવામા, પટાબાજીમા, અને કુસ્તીમા પણ તે અસાધારણ હતો જ્યા લડાઈ કે બખેડા હોય ત્યા હિમુનુ નામ હોય, અને દુબળા પક્ષનો તે સદા સાથી ગણાતો હતો આ સઘળા કામમા તેનો એક સાથી હતો અને તે તેની ધાવમા કલ્યાણી, જે તેના ઘરમા કામકાજ પણ કરતી હતી, તેનો છોકરો રામમોહન હતો રાય ઘણી વાર હિમુથી કટાળતા ત્યારે તેને કડક શિક્ષા પણ કરતા હતા, પરતુ મહામાયાને હિમુનો કઈ દોષ જણાતો નહિ. વળી કલ્યાણી પણ મહામાયાને પુષ્ટિ આપતી, એટલે મહેશરાય ઝાઝુ કહી શકતા નહિ વયમા જેમ જેમ હિમુ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેનુ તોફાન વધતુ ચાલ્યુ. ખાવાની વખતે ખાવુ નહિ નાવાની વખતે નાવુ નહિ જે કોઈ લડવામા મદદ માગે, તેની વ્હારે ચઢવુ. ખાવાપીવાની પચાત નહિ, અને બીજુ કામ નહિ. આખરે ભાઇના પરાક્રમ પોતાને ગામથી બીજે ગામ સુધી ગવાવા લાગ્યા હતા

મહેશરાયે હિમુને તોફાનમાથી છોડવવા એક ઉપાય યોજ્યો. તેની ઓગણીશ વર્ષની વય થતા તેના લગ્ન કરવામા આવ્યા તેણે પરમ સુદરી લક્ષ્મીને ઘેર તેડાવી રાખી મહેશરાયે જાણ્યુ કે, કુસુમશૃખલાથી હિમુની પ્રકૃતિ બદ્ધ થશે પરતુ મહેશરાયનો હેતુ પૂર્ણ થયો નહિ

હિમુની ઉમર વીશ વર્ષની થઈ ગામડા ગામમા બેસી રહી આયુષ ગુમાવવુ વૃથા હતુ હિમુ જેવા દઢ બાધાના ભણેલાગણેલાને માટે એ નાનકડા ગામમા બેસી રહેવુ ઠીક હતુ નહિ વળી ઉપર કહ્યુ તેમ મહેશરાયની ઘરની સ્થિતિ પણ ઘસાતી જતી હતી જેના અગમા બળ હોય, બુદ્ધિ હોય તેવા સાહસી પુરુષોને માટે તે સમયે વિસ્તૃત ક્ષેત્ર હતુ "उद्योगिनम् पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी" એ વાકય ચિરકાલ સત્ય છે. પરતુ જે સમ-

ચની આપણે વાત લખીએ છીએ, તે સમયે એ વાક્યની સાર્થકતા વધારે નિશ્ચિત હતી હિમુને વિશમે વર્ષે એક ઓળખીતાને ત્યા જહાગીર-નગરમા મોકલવામા આવ્યો જહાગીરનગર (ઢાકા) તે વખતે પૂર્વ બંગાળની રાજધાની હતી આખા બંગાળામા તે બીજા નબરનુ શહેર હતું મહેશરાયે ધાર્યું કે, હિમુ એવા મોટા શહેરમા જઈ ભાગ્યના પરિવર્તનનો રસ્તો શોધી કાઢશે.

ગ્રામ્ય યુવક શહેરમા આવતાની વાર નવા ઓતમા પડ્યો નવ્વાબ, અમીર, ઉમરાવ, શહેરનુ એશ્વર્ય, સૈન્યનો શૌર્યોત્સાહ, વેપાર વણજ, અદાલત, મસ્જીદ, મદેસા, નૃત્ય તથા ગીત જોઈ હિમુ વિસ્મિત અને સ્તભિત બન્યો તેને ત્યારે જ ત્યા લાગ્યુ કે, ગામડા ગામમા આપણે મોટા ગણાઈએ છીએ, પણ આપણી મોટાઈ તો કઈ જ નથી ગામનો કોટવાલ અહીના જેવો પ્રબળ નથી તેણે ઘણુ જોયુ અને જાણ્યુ તે કઈ ઉપાર્જન કરવા લાગ્યો. આ સવાદ મહેશરાયને કાને ગયો, અને તેમના મનમા આશાનો સચાર થયો

હેમેન્દ્રનો કઠસ્વર ઘણો જ મધુર હતો તેને નાનપણથી જ ગાયનનો શોખ હતો, પરતુ તેણે રીતિપુરઃસર અભ્યાસ કર્યો ન હતો શહેરમા આવી તેણે અનેક ગાનાર–ગાનારીઓના ગીત સાભળ્યા આ સાંભળી તેના મનમાની સ્વાભાવિક શક્તિના વિકાસનો આરભ થયો તે વખતે જહાગીરનગરમા ખાંસાહેબ અહમદ કરિમખા નામે એક ભારે ગવૈયો હતો આ દેશમા તેની ખ્યાતિ હતી તેના અનેક શાગિર્દો હતા ખાસાહેબ પૈસા લઈ કોઇને ત્યા બેઠક કે મીજલસમા જતા નહિ. પણ નવ્વાબ બહાદુરને વખતોવખત ગાયન સભળાવવા જતા રાજધાનીમા તેનુ ભારે માન હતુ તેમને ત્યા ગાયનના જલસા અવારનવાર થતા હતા હિમુ એક ઓળખીતાની સાથે એક વાર ખાંસાહેબને ત્યા ગયો. તે વખતે ખાંસાહેબ હાજર નહતા. માત્ર થોડા શાગિર્દો અને કેટલાક જણ દિવાનખાનામા બેઠા હતા. આસ્તેઆસ્તે ત્યા લોકો આવવા લાગ્યા, અમીરઉમરાવની હાજરી જણાવા લાગી ખાંસાહેબનુ દિવાનખાનુ ભવ્ય નહતુ, પરતુ મોટા અમીરો પણ ત્યા આવી આનદનો ઉપભોગ કરતા હતા બેઠકમા તબુરા, સીતાર, સારગી, પખવાજ, તબલા, દિલરુબા આદિ વાદ્યયત્રો હતા આખરે ધોળી મુચ્છવાળા લાબા પહેલવાન જેવા ખાંસાહેબ હાજર થયા

પ્રથમ તો આ—આ—આ સાથે સુરની મીલાવટ થઈ. પછી ખાસાહેબના શાગિર્દે એક ચીજ છેડી. ત્યાર બાદ ખાંસાહેબે પોતે અનેક રાગરાગણી છેડી, વાદ્યયત્ર પર પોતાનો કાબુ બતાવ્યો અને આવ-

નારાનાં મનને વશીભૂત કર્યા હેમેન્દ્ર મુગ્ધમન્ત્રવત્ ત્યા બેસી રહ્યો હતો તે ઉન્માદકારી સ્વરવર્ષણમા જગતને ભૂલી ગયો હતો તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મેઘમા એવુ ગભીર ગર્જન નથી, ગગાના તરગભંગમા તટને આ પ્રમાણે આઘાત કરવાની શક્તિ નથી, વૈશાખના વનદહનશીલ અનિવાર્ય વહ્નિમા એવુ રુદ્ર તેજ નથી

થોડા દિવસ પછી રાજધાનીમા એક ભારે જલસો થયો. તે તરફની પ્રખ્યાત ગાયિકા કાદરજાન **ખાંસાહેબ**ને સલામ કરવા આવી હતી. ઘણી પ્રખ્યાત ગાનારીઓ **ખાંસાહેબ**ને એમ મળવા આવતી હતી. **કાદરજાન** એ **ખાંસાહેબ**ની મુખ્ય શિષ્યા હતી આજ મજલીસમા હમેશ કરતા વધારે માણસ એકઠા થયા હતા

ખાંસાહેબ–"આજ ઘણા માણસો ગાયન સાભળવા ઉત્સુક છે. કોઈ રમીલી મીઠી ચીજ સભળાવો"

"બાદી હાજર છે," કાદરજાને,–કહી, માથુ નમાવ્યુ, અને તબુરાપ્રતિ લક્ષ્ય કર્યું

ખાંસાહેબે સારગીના સુર બાધવા આદેશ આપ્યો અનેક ગાયનકળાપટુ સમક્ષ કાદરજાને એક ચીજ છેડી પ્રથમ મૃદુ આલાપ ઝકાર, શરીરની ભાવભગી, ગળામાથી સ્રવતા કોમળ અમીવર્ષણે બહાર ઉડાવી, **કાદરજાન** અનેક જણની 'વાહ વાહ' લૂટવા લાગી. ખમાચ, સિધુ, વસત, સોહિણી, બેહાગ, વારા ફરતી ચાલ્યા **હેમેન્દ્ર** ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ભૂલી ગયો તે ગાયનમા તન્મય બની ગયો તેને ભાસ્યુ કે, વસતસમયે પણ કોકિલના કઠમા પચમ નથી, નિરવ નિશામા ખીલેલા સફાલિકાસપાતમા સુખસ્પર્શ નથી, નદનકાનનજથી ઇરાનની રાજોદ્યાનમા થતી પરિપક્વ દ્રાક્ષમા હૃદય–મોહન મીઠાશર્નથી, સુરામા તે ઉન્માદકારી શક્તિ નથી રાત બહુ થઈ ગઈ. અતે ગાયન બધ થયુ શ્રોતા, શિષ્ય, અનુશિષ્ય સર્વ ત્યાથી ચાલતા થયા. મુગ્ધ, સ્તભિત **હેમેન્દ્ર** જ્યા બેઠો હતો, ત્યા બેસી રહ્યો તેને કઈ ભાન રહ્યુ નહિ આ જોઈ **ખાંસાહેબે** પૂછ્યુ —"બાબુ! આપ કોણ છો?"

જાણે સ્વપ્નમાથી ચોંકી ઉઠ્યો હોય તેમ **હેમેન્દ્રે** જવાબ આપ્યો –

"જી, જનાબ! મારુ નામ **હેમેન્દ્ર** છે"

"તમને ગાયનનો બહુ શોખ જણાય છે"

હિંદુએ કઈ જવાબ આપ્યો નહિ, પણ માત્ર નીચુ જોઈ રહ્યો.

"વારુ, તમે ગાઈ શકો છો?"

"જી, ના."

"જે ધ્યાનપૂર્વક ગાયન તમે સાભળો છો, તેપરથી તો એમ સ્પષ્ટ

જણાય છે કે, આપને ગાયન અતિ પ્રિય છે, પરન્તુ આપ ગાઇ શકો છો કે નહિ?"

"હુજૂર! મારી એક પ્રાર્થના છે." 'શી?'

"બોલવાનુ સાહસ કરી શકતો નથી"

"બોલો, બોલવામા ભય શો છે?"

"આપની કૃપા હશે તો હું ગાયન શીખી શકીશ"

ખાંસાહેબે જોયુ કે, હેમેન્દ્રનો સ્વર શુદ્ધ અને તેજસ્વી છે, સગીતના વિકાસને માટે ઉપયોગી છે તેણે કહ્યુ.—"કઇ તો ગાઇ શકો છો કે નહિ?"

હેમેન્દ્રના સ્થૂલ શરીરમા કમ્પ થયો. તેને ગાલે શરમના શેરડા પડ્યા. તેણે કહ્યુ.—"તે કઇ ન જોવુ"

"ન જોવુ એ કેમ જાણ્યુ? એક ચીજ ગાઓ જોઇએ?"

ખાંસાહેબે પોતે તબૂરો લીધો અને સુર બાધવા માડ્યા કાદરજાને સ્મિત હાસ્યે કહ્યુ—"બાબુ! એમા શરમાવાનુ શુ છે?"

કાદરજાનના શબ્દોથી હેમેન્દ્ર ઉત્તેજિત થયો તેણે ધીરે ધીરે મૃદુ તાન લઇ એક ગીત છેડ્યુ ખાંસાહેબે તબૂરાને એક ગ્રામ નીચે આણ્યો ખાંસાહેબે જોયુ કે, હેમેન્દ્રના કઠમા જડતા નથી, મીઠાશ છે, જો કે રાગિણી વિમિશ્ર હતી.

કાદરજાને "વાહ! ક્યા તોફા અવાજ," એમ કહી તેની પ્રશસા કરી. તે દિવસથી હેમેન્દ્ર ખાંસાહેબનો શિષ્ય થયો એક મનથી તેણે ગાયન અને વાદનનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો પાચ વર્ષમા તેણે ઘણી પ્રવીણતા મેળવી અને અનેક વાદ્યયત્રપર સારો કાબુ મેળવ્યો

***

તૃતીય પરિચ્છેદ

રાય સંસાર

આણી તરફ મહેશરાય અતિ કષ્ટથી સસાર ચલાવતા હતા સસારનો બોજો તેમનાથી હવે ઝાઝો ખેંચાતો નહિ જૂનુ ઘર, ક્રિયાકાડ, પૂજાઅર્ચના, અતિથિઅભ્યાગત એ સર્વ તેમને સંભાળવુ પડતું ઘરનો માન મરતબો, પુરાણી ચાલો તેમને નભાવવી પડતી હતી પણ તે ક્યા સુધી ચાલે! આવક તો પહેલા જેવી હતી નહિ વળી આટલી વૃદ્ધ વયે બહાર જઇને પૈસા પેદા કરવા, એ પણ અશક્ય હતુ અમે જે સમયની વાત કરીએ છીએ, તે સમયે બંગાળાનો નવ્વાબ અલિવર્દીખા દેશમા અનેક પ્રકારના ઉત્પીડનથી વ્યસ્ત હતો મરાઠાઓના ધાડા બંગાળામા

ખુવારી કરતાં હતાં એક બાજૂએ રાઘોજી ભોસલે બંગાળામા ચઢી આવ્યો હતો બીજી તરફ તેના પ્રતિદ્વન્દ્વી બાલાજીએ બિહારમા આક્રમણની તૈયારી કરી હતી ચોથની બિહામણીમા બંગાળામા અનેક ઉત્પીડન થતા હતા એટલુ જ નહિ, પરંતુ ખુદ નવ્વાબના સેનાપતિ મુસ્તફાખા સિપાહસાલાર મિરજાફર, આતા ઉલ્લાખા, સમશેરખા, સરદારખા વગેરે વિશ્વાસઘાતક મનુષ્યો પોતાની કૃતઘ્નતાનો પરિચય આપવા લાગ્યા હતા, અને વૃદ્ધ નવ્વાબના રાજકાર્યમા અણખતો નાખતા હતા લૂટારુ, ચાચિયા ઠગના અત્યાચારને લીધે રાજ્યરક્ષા અને સુશાસન અસભવ થઈ પડ્યા હતા પ્રજાના દુ ખનો પાર ન હતો માન-આબરુ પરમેશ્વર રાખે, તેના જ રહેતા હતા વેપારવણજ નામનો થઈ ગયો હતો, ખેતીવાડી લગભગ નહિ જેવી જ હતી. વાટે અને ઘાટે લૂટારુઓનો હાહાકાર સભળાતો હતો માણસો તિરદાજ રાખી પોતાનુ રક્ષણ કરતા હતા સારા કુટુમ્બોની અનાથ અવસ્થા થઈ ગઈ હતી ગરીબગરબા ખેડુત તો જગલને આશરે પડ્યા હતા રાજ્ય-ભડારમા કંઈ જ નહતું વર્ષોના અવિશ્રાન્ત યુદ્ધમા રાજ્યનો પૈસો ખર્ચાઈ ગયો હતો ન્યાયી રાજેશ્વરપર અનેક પ્રકારના વાર થતા હતા. જમીનદારો ભારે વિપદમા પડ્યા હતા નવ્વાબ-સરકારના દેણા પછી જે રહે તે મરાઠાઓ લઈ જાય, અને મરાઠાઓના દાવા પછી નવ્વાબ સરકારને પાછુ આપવુ પડે એમ ના કરે તો નગરમા રહેવાય નહિ. ઘણાની જમીનદારીઓ આવામાં ચાલી ગઈ. વેપારને પણ એક જાતની નવી ખલલ પહોંચવા લાગી બાદશાહ હજુરની સનદથી યૂરોપિયનો વગર સનદે વેપાર કરવા લાગ્યા ડેન્સ, ફ્રેન્ચ તથા પોર્ટુગીઝ આદિ કમ્પનીઓનો રાફડો ફાટી નિકળ્યો અને દેશની દારુણ દુર્દશા આવી પડી.

આવી સ્થિતિમા મહેશરાય પણ મહા ગુચવાડામા આવી પડ્યા. એક દિવસ બપોરના મહેશરાય નિદ્રા લેવા જતા હતા ઘરના અદર-ના રમણીમહેલમા કેટલાક બૈરા એકઠા થયા પડોશણ દુર્ગા, તેની વહુ ચંચળા, લક્ષ્મી વગેરે સોગટાબાજી રમતા હતા ગૃહિણી મહામાયા બાજુમા બાજઠપર બેસી છોકરાના ઝભલાપર ઝીક ટાકતા હતા, પરંતુ તેમા તેમનુ ઝાઝુ લક્ષ્ય હતુ નહિ વચ્ચેવચ્ચે બાજી તરફ તે ધ્યાન આપતા હતા કારણ કે જિત કોઇની જણાતી નહિ કલ્યાણી બેઠી-બેઠી આળસ મરડતી ગીત ગાતી હતી માણેક, તારા બેઠા બેઠા જોતા હતા.

હિમુની સ્ત્રી લક્ષ્મીને ભારે સતાપ થતો હતો માથાપર ઝાઝુ ઓઢેલુ, તેથી બરાબર જોવાય નહિ તેમા વળી અઢાર મહિનાનો નાનો છોકરો તેને ત્રાસ આપતો હતો ઘડીમા આવી તેના

ખોળામા ભરાય, ઘડીમા માથુ ઉઘાડી નાખે, વળી પાછો કોડીઓ પૂકડે, આમ રમવામા તે ખલલ કરતો હતો. ખાવાનુ આપે તો તે બધા ગામમા વેરે દાદીમા મારીશ કહે તો તે માને નહિ, પકડવા જાય તો રડે બચી કરે તો ખડખડ હસે બડો તોફાની છોકરો હતો દાદીમા તેને ધમકાવે શી રીતે? એ તો તેમને મન આખની કીકી હતો કલ્યાણીને તે આપો કે બહાર લઈ જાય પણ જ્યારે બધા રમવા બેસે ત્યારે બહાર જવાનુ નામજ ન લે આજ રમવાની તે હઠ લે ત્યારે કરે શુ?

રમત પૂર જોશમા ચાલી છે લક્ષ્મી અને દુર્ગા બાજી જિતવાની તૈયારીમા છે કીકો લક્ષ્મીના માથાપરનો છેડો કાઢી ખેંચે છે લક્ષ્મીનુ તે તરફ લક્ષ્ય નથી માણેક કહે છે કે "બા! તારી સાથે કોઈ દહાડો મારી જિત થઈ છે ખરી?" એવામા ધાંધલ થઈ મહેશરાયના ક્રોધસૂચક ધાંટા સભળાયા, અને સઘળા ચમક્યા માણેક બારણામાથી જોવા લાગી મહામાયા ઉઠ્યા મહેશરાય અદરના આગણામા જણાયા

હેમેન્દ્રનુ વય સત્તાવીશ અઠ્ઠાવીશનુ થયુ હશે તે અત્યાર સુધી એક પાઈ પણ પેદા કરી સસારના કાર્યમા તેને મદદ કરતો નહિ એટલો વખત જહાગીરનગરમા રહીને પણ તેણે કઈ કર્યું નહિ ઘેર રહીને રોટલા કૂટતો હતો, અને કુસ્તી જલસામા ધ્યાન આપતો હતો મહેશરાયથી હવે વધારે ભાર ખેંચાતો નહિ તેઓ મનમા વિચાર કરતા હતા કે, હિમુ કઈ કરશે કે નહિ? બહારગામ જઈ કઈ નસીબ અજમાવે તો ઠીક, એવો તેમનો વિચાર હતો પરતુ બહારગામ મોકલવાની વાત કરે કે, મહામાયા ચોર, લુટારુનો ભય બતાવે અને રડવા બેસે તે તો એમજ કહે કે "મારા એકના એક મોના જેવા છોકરાને કોઈ મારી નાખે તો? હજી તેનુ વય કાચુ છે, થાય છે, રળતો થશે બહાર જવામા હમણા ઉતાવળ શી છે? નહિ મળે તો દાળ બાજરી ખાઇશુ" મહેશરાય ઝાઝી જીદ કરતા નહિ, અને હિમુનુ બહાર જવાનુ થયું પણ નહિ

આજ એક એવો બનાવ બન્યો કે, તેથી મહેશરાયના મનને દિલગીરી થઈ. વગની માન મર્યાદા તો જાળવવી જોઈએ એકાદ વર્ષ ઉપર હેમેન્દ્રના નાના પુત્રનુ બોટણુ કરાવતી વખતે ભારે ધામધૂમથી ખર્ચ કર્યું હતુ તે પ્રસગે થોડા નાણા ઉધાર લાવવા પડ્યા હતા તે વેળાસર ભરાયાં નહતા આજકાલ કરતા ઘણા દહાડા વીતી ગયા પણ આજ તેને એકાએક નાણાની જરૂર પડી. તેના બેચાર વ્હાણ કલકત્તાથી આવવાના હતા, પણ રસ્તામા લૂટારુઓએ તે લૂટી લીધા, અને ડૂબાડી દીધા નાણા વગર બાકીનો માલ આવે તેમ ન હતો વાણિયો

કવેળાએ આવ્યો, અને રાય મહાશયની નિદ્રાભંગ કરી તેમને પગે પડી રહ્યો અને પૈસા માગ્યા. મહેશરાયે જેમતેમ કરી ઘરમા જે કંઈ હતું, તે એકઠું કરી પૈસા આપ્યા, છતા થોડાક બાકી રહ્યા તે સમયે સહીસાક્ષી થોડી જ થતી માત્ર વચનપર આધાર રહેતો, અને વચન પર લાખો રૂપિયાની ધીરધાર થતી મહેશરાય પૂરતા નાણા તત્કાળ આપી શક્યા નહિ, તેથી તેમના જીવને ખેદ થયો નાનાભાઇનો પુત્ર હવે ઉમ્મર લાયક થયો હતો તે બે પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી શકે એમ હતો, પરતુ તે માત્ર ખાઈ પીને બેસી રહેતો આ સર્વ પીડા આટલી ઉમ્મરે મારે વ્હોરવી પડે છે, એ વિચારમા તપી જઈ મહેશરાય અંદરના આગણામા આવી પહોંચ્યા દુર્ગા, લક્ષ્મી વગેરે નાનકડા હતા, તે આઘે ખસી ગયા. મહામાયા બહાર નિકળ્યા અને બોલ્યા –

"બળ્યું ઘરમા કોઈ આવ્યુ હોય ન આવ્યુ હોય ને તમે આમ ગર્જના કરતા ફરો એ શુ? આ છોકરાનુ માથુ ગુથવા બેઠા હતા, ત્યા પણ જપીને બેસવાનુ નહિ"

"મારે એકલાને જ જપી બેસવાનુ છે, નહિ વારુ?"

"પણ આજ થયુ છે શુ?"

"હિંસુ કયા છે?"

"આજ તો એ વિનોદપુર ગયો છે, રાત્રે આવીશ, એમ કહી ગયો છે"

"તને કહી જવાને શુ એને ફુરસદ મળે છે? જાણે હુ ઘરમા જ ન હોઉ તેમ વિનોદપુરના અખાડામા આજ કુસ્તી થવાની છે ભાગશે કોઈ પહેલવાન એના હાથ ત્યારે—"

"અરે, ત્યારે તમે એને કહ્યુ કેમ નહિ?"

"કહુ? કહુ, શુ કહુ? તુ જોતી નથી કે, દહાડે દહાડે એ બગડતો જાય છે? નહિ ખાવાનુ ભાન કે, નહિ નાવાનું જ્યારે જોઇએ ત્યારે બહારને બહાર રખડતો ફરે છે હુ સાફ કહુ છુ કે, આજ એ ઘરમા પગ મૂકે અને ખાવા માગે ત્યારે એને કોયલા આપજે એને ભાન તો આવે" ગૃહિણીની કોઈ વખત આવી એકતરફી હાર થઈ નહતી વળી આજ મહેશરાયની રુદ્રમૂર્તિ જોઈ તે જરા ભય પણ પામી હતી. કારણ કે મહેશરાય ભાગ્યે જ કોઈ વખત પોતાના સ્વભાવ પરનો અંકુશ ખોઈ દેતા આજની સ્થિતિ જોઈ ગૃહિણીએ પણ નમતી મૂકી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

સંકલ્પ

હિમુ વાળુ કર્યા વિના ભોજનપરથી ઉઠી ગયો, અને મહામાયાએ કેવી રીતે પતિની આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું, એ આપણે પ્રથમ પ્રકરણમા જોઈ ગયા છીએ હિમુ ભોજનશાળામાથી નીકળી બહારના આંગણામાં આવ્યો ત્યા તેનો સાથી રામુ તેની જ રાહ જોતો હતો રામુ ઉર્ફે રામમોહન તે કલ્યાણીનો પુત્ર હતો તે હિમુની બરાબરી વયમાં હતો નાનપણથી જ બન્ને સાથે રમતા અને ખેલતા બન્ને વચ્ચે એક પ્રકારનો પ્રેમ હતો. વળી કલ્યાણી એ હિમુની ધાવમા હતી એટલે એક દૃષ્ટિએ તે દુધભાઈ જેવો પણ હતો સદાકાળ તે હિમુની સાથેજ રહેતો, અને તેના કામમા મદદગાર થઈ પડતો રામુ જરા અક્કલનો બૂઠો હતો, પરતુ શરીરે પુષ્ટ અને બળવાન્ હતો હિમુએ આવતાની વાર રામુને કહ્યુ—"રામુ! કાલ સવારે હુ તો બહારગામ જવાનો છુ" રામુ તે સાભળીને ચોંક્યો

"જો આજકાલ હમણા અહીં ગામોમા ધાડ ઘણી પડે છે લૂટારાનો ભય છે તું ઘેર રહીશ તો કામે લાગીશ અને હોંશિયાર પણ થઈશ"

રામુ મુગો રહ્યો "કેમ બોલતો નથી? સાભળતો નથી કે?"

"શુ બોલુ?" "એમ કેમ?"

"તમે તો મને શહેરમા જાઓ ત્યારે સાથે લઈ જવાનુ કહેતા હતા, પણ હવે તમે આમ કહો છો એ શુ?" એટલુ કહેતાકહેતા રામુની આખમા ઝળઝળિયા આવ્યા હિમુ તે જોઈ શક્યો નહિ

"રામુ! તુ મારી સાથે આવશે?"

"શુ ખરેખર તમે જવાના? ખરી વાત કહો છો?"

"હા." "ક્યારે?"

"કાલ સવારમા—વ્હેલા મળસ્કામા"

"મને લઈ જશો?"

"તુ આવીશ તો આપણે સાથેજ જઇશુ"

રામુ બેઠો હતો ત્યાથી સફાળો ઉઠ્યો પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને તે આવ્યો અને કુદવા લાગ્યો, ઓઠપર જીભ ફેરવવા લાગ્યો, તેના મનમા હર્ષ માયો નહિ તેણે પૂર્વે ઘણી વાર શહેરમા જવાને માટે માગણી કરી હતી મહેશરાયને વિનવ્યા હતા, પણ કોઇએ તેના કહેવા પર લક્ષ આપ્યુ ન હતું તેના મનમા અત્યારે અનેક તરગ

ચાલતા હતા શહેર ! અહાહા ! ત્યા શુ નહિ હોય ? હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખી, સિપાઈ, સરદાર, તોપ, મોટી મોટી દુકાનો, નાજીર, વજીર, પેસ્કાર, નવ્વાબ વગેરે જોવા મળશે, કુસ્તી, ગાનાર, અખાડા એ પણ ત્યા ભારે ઠાઠમા હશે આવા વિચારથી રામુ મનમાં મક-લાવા લાગ્યો તે તો મનમા એમ જ ધારવા લાગ્યો કે, હુ આને આ ઘડીએ શહેરમા જ જઈ પહોંચ્યો છુ

હિમુએ પૂછ્યુ, "કેમ, રામુ ! આપણે જઈશુ કની ?"

તેને એટલો બધો આનદ મનમા વ્યાપ્યો હતો કે, તેનાથી જવાબ પણ દેવાયો નહિ તેના મોંએ વિલક્ષણ આકાર ધારણ કર્યો હતો. તેના મોંમાથી જવાબને બદલે એક વિચિત્ર સ્વર નિકળ્યો

"વારુ ત્યારે, બધી તૈયારી કરી રાખજે, સમજ્યો ? કાલે સવારે વહેલા ચાર પહોર રાત બાકી રહે ત્યારે બહાર પડવાનુ છે."

થોડી વાર સૂધી વિચાર કરી રામુએ પૂછ્યુ –"દાદા ! સાથે શું લઇશુ ?"

"સાથે વળી શુ લેવાનું ? પહેરવાના કપડા, થેલી, અને ડાંગ"

"ઢાલતરવાર નહિ ?"

"શુ લડવા જવુ છે કે ?"

"ઠીક, જેવી મરજી, પણ જરૂર પડી તો ?"

"તો ડાગ છેને"

"વારુ ત્યારે હવે હુ તો સુઈ રહીશ બરાબર વખતે બહાર આવીશ," જો જો પણ તમે તૈયાર રહેજો હોં" હેમેન્દ્ર ઉઠયો રામુએ વળી વિચાર કરી પાછુ પૂછ્યુ –"હા ! પણ, દાદા ! માને શુ કહીશુ?" હેમેન્દ્રના મ્હોંએ ગભીર દેખાવ ધારણ કર્યો અત્યાર સૂધી તેને એ વાત સૂઝી ન હતી ઘર છોડી જવુ, જ્યા સૂધી ભાગ્ય ફરે નહિ ત્યા સૂધી પાછા ન ફરવુ, અદૃષ્ટને અજમાવવુ–એવો તેણે સકલ્પ કર્યો હતો, પરતુ જનકસમાન વડિલ કાકાને, માતૃસદશ મહામાયાને શુ કહેવુ, તેનો તેણે બિલ્કુલ વિચાર કર્યો ન હતો.

"બુટ્ટીને કહેવાની શી જરૂર છે ? તે તો કાઉવાઉ કરી મૂકશે," રામુ બોલ્યો –

હેમેન્દ્રે રામમોહનને જવાબ આપ્યો નહિ તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આનુ શુ કરવુ–લક્ષ્મીપ્રિયા–એ શુ કહેશે ? વગેરે અનેક વિચાર તેના મનમા એક પછી એક તરી આવ્યા

"હેં દાદા ! શું કહો છો ? તમારી સાથે આવવાનુ છે, એટલે બુટ્ટીમાને કહેવાની શી જરૂર છે ?"

“તું કહ્યા વગર જઈશ તો ધાવમા રડશે, તેનું કેમ?”

“એ તો તમે જશો તોપણ રડશે”

“વારુ ત્યારે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી, સમજ્યો? હુ કની એક કાગળ લખી મૂકતો જઈશ કેમ, એ ઠીક કની?”

“હા, હા, એ ઉત્તમ છે કહેવુએ નહિ પડે”

“હા, ને બધુ જણાશે આપણે કયા જઈએ છીએ, શુ કામ જઈએ છીએ તે બધુ લખીશ એટલે ફીકર પણ નહિ કરે”

“હા, એ ઠીક”

બિચારા **રામુને** મન તો ભણ્યામાં, ગણ્યામા, બુદ્ધિમા, કળા-કૌશલ્યમા, અને સઘળા વિષયમા એના દાદા જેવુ બીજુ કોઈ દુનિયામા હશે કે નહિ, એની પણ શકા હતી જે માણસ બોલ્યા વગર આ બધુ કરી શકે એ કેટલો હોંશિયાર હોવો જોઇએ, એમ તેના મનમા થતુ હતું

રામુએ કહ્યુ – “શાબાશ! દાદા! ખૂબ કરી!”

વાસ્તવિક માતાને પણ, વિદાય થતી વખતે, કહ્યા વગર જવુ, એ આપણા **રામુને** મન તો ઠીક લાગ્યુ એમા એને મન દોષ જણાયો નહિ

હેમેન્દ્ર પોતાના શયનગૃહમા ગયો

પંચમ પરિચ્છેદ

ખાધા વગર ના સુવાય

તે દિવસે **મહેશરાયને** ઘણુ કામ હતું ગુમાસ્તા, પટવારીને બોલાવી તહશીલના કાગળપત્રો જોયા, જમાબદી, ખરચ, લ્હેણુ, દેવુ, બાકી સર્વ કઢાવ્યુ અને જોયુ એ સિવાય બીજા કેટલાક કામોમા પણ તેમને ઘણી વાર લાગી. તેઓ રાત્રે મોડા ઘરમા ગયા સામાન્ય નિયમ એવો રાખેલો હતો કે, એટલી રાત જાય તો ઘરના બધા જમી લેતા માત્ર ઘરના કર્તાકારવતામા તે બન્ને જણ સાથે જમતા મોડુ થાય તો શયન-ગૃહની પાસેની ઓરડીમા ખાવાનુ મૂકી રાખવામા આવતુ હતું કામ-કાજ આટોપી **મહેશરાય** ઘરમા આવતા, અને **મહામાયા** સાથે બેસીને વાળુ કરતા

આજે **મહેશરાયે** શયનગૃહમા આવી જોયુ તો **મહામાયા** શય્યા પર પોઢી ગઈ છે તેઓ તેથી આશ્ચર્ય પામ્યા તેમને લાગ્યુ કે, આજ એની તબિયત ઠીક નથી કે શુ? કારણ કે વાળુ કર્યા પૂર્વે **મહામાયા** કોઈ વાર સૂઈ રહેતી નહિ સ્વામી વાળુ કરવા આવે ત્યારે તે તેમને પિરસતી, પિરસતા પિરસતા, ઉન્હાળો હોય તો પખો નાખે, ઘરની હકીકત

કહે, શેરીના ગપાટા સભળાવે, આડોશી પાડોશીના બનાવો વર્ણવે; અનેક વિષયની સમાલોચના કરે–ટૂક કહીએ તો અઠવાડિયે 'ગુજરાતી' કે દરરોજ '**મુંબઈ સમાચાર**' જે કામ કરે છે, તે મહામાયા કરતી કારણ કે તે વખતમા અખબાર હતા નહિ મોહોલ્લાના બીજા નોંધનાર ખબરપત્રીઓ પણ ન હતા, રૂટરની એજન્સી પણ ન હતી આટલુ જ નહિ, પણ "આ કઢી તો ચાખો, આ મૂઠિયામા મરચુ કેમ છે? અથાણુ ઠીક છે કે નહિ?" કરી આગ્રહ કરી જમાડે પણ આજે આમ કેમ? મહેશરાયે પૂછ્યુ– "આજ સુઈ કેમ રહી છે? શુ શરીર ઠીક નથી?"

મહામાયાએ જવાબ વાળ્યો નહિ પાસુ ફેરવી સુઈ ગઈ

"કયમ બોલતી નથી? આજ તો કેટલી બધી રાત થઈ ગઈ છે. હવે કેમ વાળુબાળુ કરવાનુ છે કે નહિ?"

"છે તૈયાર જમી લ્યો"

"એમ કેમ? તુ શુ ઉઠવાની નથી? શુ થયુ છે કઈ?"

કાઈ જવાબ નહિ કલ્યાણી એટલામા ઉભી હતી તેને રાયે હાક મારી કલ્યાણી આવી એટલે તેને પૂછ્યુ –"કલ્યાણી! આજ કઈ થયુ છે કે શુ?"

"મા ખાવાની નથી, અને બોલાવવાની ના કહી છે"

"કારણ શુ?"

મહામાયાએ હવે ઉત્તર આપ્યો – "થવાનુ શુ હતુ? ગુસ્સો આવે ત્યારે કદી જ આધુપાછુ જોવુ નહિ જેમ આવે તેમ બોલી જવુ બળ્યુ! માણસના મોંમાથી એવા વાકય નિકળતા કેમ હશે?"

"કલ્યાણી! આજ થયુ છે શુ?"

"આજ હિમુએ ગુસ્સામા ખાધુ નથી'

"ખાધુ નથી! શા માટે?"

"ખાવા આવે ત્યારે કોયલા આપજો એટલે ખાશે," મહામાયા બોલી.

"એક વાર કહેવાઈ જવાયું હવે તેનુ શુ કરવુ છે?"

"તમારે શુ? છોકરો બિચારો આખા દહાડાનો થાકેલો ખાવુ છે, ખાવું છે કરતો આવ્યો, ત્યારે મારે કોયલા મૂકવા! મુઉ આટલે વરસે પણ મોત આવતુ નથી કે મારે એવુ કરવુ પડ્યુ"

"તે હવે લઈ લેવાતા બોલાયુ, માણસ છીએ તે બોલાય પણ ખરુ વારુ! પણ તેં બોલાવીને એને ખવરાવ્યુ કેમ નહિ? જા! એને બોલાવી લાવ"

"એ મારુ કહ્યુ અત્યારે નહિ માને તમે જાઓ ને બોલાવો"

"ના, ઉઠ જો, એ ન ખાય તો મારાથી શી રીતે ખવાય?"

"ના, તમારાથી તો બધુએ થાય."

"ઉઠ, હવે ઝાઝી જીદ ન કર તેને કંઈ ખવરાવ, લે ઉઠ," એમ કહી મહેશરાયે મહામાયાનો હાથ પકડી ઉઠાડી તે ઉઠી અને ઉભી થઈ વાચનાર! એમ ધારતા ના કે બપોરે ગૃહિણીને જે હાર ખમવી પડી હતી, તેનો બદલો લેવાને આ સર્વ અભિમાન બતાવવુ પણ હતુ ના તેમ નહિ હિમુએ ખાધુ નહિ, તેથી મહામાયાને ખરેખર માઠુ લાગ્યુ હતુ હિમુ તેને પોતાના દીકરાથી અધિક વહાલો હતો પણ શુ કરે? વચન ધણીનુ પાળવુ જ જોઇએ આજકાલની સ્ત્રીઓ એવી આજ્ઞા ન પાળે, એ સભવિત છે, પરંતુ તે સમયે સ્ત્રીઓ સ્વામીની આજ્ઞા પાળતી હતી, અને જેમ બને તેમ બુદ્ધિથી તેની કઠોરતા ઓછી કરતી હતી મહામાયાએ પણ તેમ કર્યું હતું મહામાયાને વાસ્તવિક દુ ખ લાગ્યુ હતુ હિમુ પણ નાદાન ન હતો તેને બુદ્ધિ હતી તેને માના કહેવાથી સૂઝ પણ પડી હતી મહામાયા જે અભિમાનમા સુતી હતી, તે સ્વામીના અનુરોધથી ઉઠી

"આજ એટલુ બધુ હિમુને ખોટુ લાગ્યું?"

"ન લાગે બચ્ચુ? તમે કોયલા ખાવા મૂકવા કહ્યુ, અને મેં તેમ કર્યું તે કેમ ખાય વારુ? તમને બોલતા વિચાર પણ થતો નથી જાઓ ભાત રાખ્યો છે, ખાઈ લ્યો"

"હિમુ શુ નહિ ખાય?"

"આટલી રાતે હવે એ શુ ભાત ખાશે?"

"તે નહિ ખાય ને હુ ખાઇશ?"

"કેમ ગળે ભરાશે?"

અત્યાર સૂધી તો ઠીક હતુ હવે તો આ શબ્દો ખરેખર બપોરની હારનો બદલો લેવાને માટેજ કહ્યા ખયર! આખરે એક ડબ્બામાથી મગજ, પૂરી, સુઠિયા, એક વાડકીમા ઉનુ કરેલુ દૂધ લઈ મહામાયા ત્યાથી બહાર નીકળી કલ્યાણીએ દીવો ધર્યો મહામાયાએ હિમુની ઓરડી આગળ જઈ હાક મારી —

"હિમુ! બારણા ઉઘાડ વહુ બેટા! બારણુ ઉઘાડ તો"

લક્ષ્મીપ્રિયાએ બારણુ ઉઘાડ્યું ઓરડાની અદર દીવો બળતો હતો બારણુ ઉઘાડી લક્ષ્મી ખૂણામા જઈ ઉભી ઘોડિયામા છોકરો ઉંઘી ગયો હતો મહામાયાને જોતા જ હિમુ બેઠો થયો અને બોલ્યો —

"બા! આટલી રાતે આ શુ? તારા હાથમા આ બધુ શુ છે?"

મહામાયાએ હાથમાના ખાવાના પદાર્થ નીચે રાખ્યા અને લક્ષ્મીને કહ્યુ —"વહુ બેટા! અહીં સાફ કરતો"

લક્ષ્મીપ્રિયાએ ચોકડીમા સાફ કર્યું, પાણીનો લોટો પણ ભરીને

ત્યાં રાખ્યો, અને પાછી ખૂણામા જઈ ઉભી રહી મહામાયાએ હાથમાનો સામાન નીચે રાખ્યો અને બોલી —" હિમુ ! ઉઠ તો વારુ "

" ના, મા, મારે ખાવુ નથી "

" ખાવુ નથી કેમ વારુ ? તું ગાંડો થયો છે કે શુ ? તું નહિ ખાય ને એ ખાશે ? કલ્યાણી સુદ્ધાંએ ખાધું નથી, સમજ્યો ? લે ઉઠ હવે "

હિમુ ઉભો થયો મહામાયાએ તેને હાથ ઝાલી નીચે બેસાડ્યો હિમુથી માને તરછોડાઈ નહિ

"આટલી રાતે ખાઈશ તો મને પચશે નહિ, અને પેટમા દુ ખશે "

"જે હું તને પિરસુ છું તે નહિ દુ.ખે, સમજ્યો દીકરા ? લે બેસ, જો "

હિમુ જમવા બેઠો મહામાયા દાબડામાંથી લાડુ, પુરી વગેરે મૂકવા લાગી હિમુએ ઘણુ કહ્યુ કે "મા ! હવે બસ્સ ! નહિ જોઇએ " પણ મહામાયા મૂકતી ગઈ, અને હિમુ ખાતો ગયો; આખરે વાડકી-માનુ દૂધ પણ પી ગયો હિમુ વાળુ કરી રહ્યા પછી મહામાયા બોલી –

"હિમુ ! દિકરા ! જો હવે તેમને વરસ થયાં પહેલા જેવુ હવે તેમનાથી કામ થતુ નથી, ગુસ્સો પણ આવી જાય હવે તું એમનો થોડો બોજો હલકો કર હવે કની દીકરા ! ઝાઝુ બીજામા મન ન રાખ "

હેમેન્દ્રે ઉત્તર આપવા ચાહ્યુ, પણ મોંપર વાક્સ્ફૂર્તિ થઈ નહિ તેના મનમા આજ બીજા વિચાર ઘોળાતા હતા આજ તેના હૃદયમા પ્રબળ આન્દોલનો થતાં હતા આખરે તેણે ધીમેથી કહ્યુ "બા ! તુ ચિતા કરીશ ના ઇશ્વર કરશે તો હુ ઘરનુ દુ ખ દૂર કરીશ "

"તે તો તુ કરીશ, બેટા ! પણ એક વાર તું મનમા તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર "

"મા ! મેં આજથી જ નિશ્ચય કર્યો છે "

"ભગવાન્ તારી મન કામના પૂરી કરશે, બેટા !"

મહામાયાએ ત્યાર પછી ઘોડિયામા સુતેલા છોકરાની પાસે જઈ તેને ચુમી કરી પાછી ફરી

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

ગૃહત્યાગ

રાત થોડી બાકી રહી, તે વખતે હેમેન્દ્રે લક્ષ્મી પાસેથી વિદાય માગી આખી રાત સ્વામીસ્ત્રી બન્નેને જરાપણ નિદ્રા આવી ન હતી આખી રાત બન્નેએ આસુવર્ષણ કર્યું હતું બન્નેના મન ઉદાસ હતા

હેમેન્દ્રને ઘર છોડી જવાથી દુ:ખ થતુ હતુ પત્નીને પોતાના સ્વામીના વિયોગનુ ભાવી દુ:ખ થતું હતુ. પણ શુ કરે ? ઉન્નતિ માટે સ્વામી વિદેશ જતા હોવાથી તેને ના કહેવાય, એમ હતુ નહિ વળી સાસુ, સસરા, વડિલ વર્ગ માથે છત્રરૂપ હતા ત્યા તેને એવુ કહેવા જેવુ હતુ જ નહિ મન ઘણુ તડફડ કરતુ હતુ, પરતુ ઓઠપર એક અક્ષર પણ ફૂટતો નહિ કેવળ રડવામા સારી રાત તેની ગઈ હતી તેના મનમા દારુણ દુ ખ થતુ હતુ તેના મનમા અનેક તર્ક આવતા હતા વિદેશમા જઈ સ્વામી શુ કરશે ? કોણ તેમની સભાળ લેશે ? વળી રસ્તામા જાતજાતના સકટ પડશે, તે વખતે તેઓ શુ કરશે ? ચોર, લૂટારુઓનો ભય, જગલી પશુ પ્રાણીઓનો ભય તે સિવાય ખાવાપીવાનુ શુ કરશે ? એવી અનેક પ્રકારની ચિતા લક્ષ્મીને થતી હતી એવી ચિતામા તે આંસુ સારતી, ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતી ક્ષણ એક સુપ્ત સ્વામીના પાય તળાસતી હતી

હેમેન્દ્ર અર્ધ નિદ્રામા અનેક સ્વપ્ના જોતો હતો તેના હૃદયમા તુમુલ તોફાન થતુ હતુ આટલા વરસ સૂધી નિરુદ્યમી બેસી રહી કઈ કામ કર્યું નહિ—માત્ર ભારરૂપ થઈ પડ્યો, એની તેને ગ્લાનિ થતી હતી જનકતુલ્ય કાકાની અવસ્થા થઈ હતી, ઘરની સ્થિતિ જોઈએ તેવી ન હતી, અને પોતે પણ તેને સુધારવાને આજ સૂધી કઈ કર્યું ન હતુ ખરેખર આ જન્મારો વૃથા છે આ સબળ દેહ નકામી છે એવુ તેને લાગતુ હતુ તેણે મનમા નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ઘરને છોડી ચાલ્યા જવુ, પરદેશમા જઈ નસીબ અજમાવવુ, અને તેમ કરવામા શરીરનુ પતન થાય તોપણ તેની પરવા કરવી નહિ ધનધાન્યપૂર્ણ વસુધરા, બુદ્ધિ, વીર્ય, ઉત્સાહની ચિર આશાકાંક્ષિણી દાસી છે. કઈ નહિ, થવાનુ હશે, તે થશે જોઈ લેવાશે આ દુનિયામા સાહસ વગર કઈ મળતું નથી, તો પછી સાહસ ખેડવામા વિલબ શા માટે કરવો ? ઈશ્વર છે, તે સર્વની સભાળ રાખે છે તે ઘરની પણ રાખશે

વળી થોડી વાર પછી પાછા સ્ત્રીના વિચાર મનમા આવતા તેની સાથે જ તેનુ મન ગળગળુ થઈ જતું, આંખમાં આસુ આવતા ઘરબાર, મા, વડિલ, બાળક ફરી જોવા મળશે કે નહિ ? પરદેશમા શુ થશે ને શું નહિ, એવી કલ્પના તેને થઈ આવતી વિચારમા ને વિચારમા તેણે રાત કાઢી થોડી વેળા બાકી રહી હેમેન્દ્રે લક્ષ્મીને પાસે બેસાડી તેનુ સાત્વન કર્યું, તેને આશા આપી, સમજાવી અને સાથે લઈ જવાનો સામાન કાઢી આપવા કહ્યુ હેમેન્દ્રે ઝાઝો સામાન સાથે લીધો નહિ માત્ર પહેરવા જેવા કપડાં અને દોરીલોટો તથા થોડો ઉપયોગી સામાન

એક ઝોળામા બાધ્યો, સારુ ધોતિયું પહેર્યું, શરીરપર બંડી પહેરી, અને તેનાપર એક મિરજાઈ જામો પહેરી લીધો શયનગૃહમા પણ, ઢાલ, તરવાર, બરછી, બદુક વગેરે હતા આમાથી કઈ પણ તેણે સાથે લીધુ નહિ, માત્ર એક જાડી ડાગ સાથે લેવાને કાઢી તે ડાગની તડમા લોહીની છાટ જણાતી હતી સર્વ તૈયારી થઈ, એટલે હેમેન્દ્ર ઘોડિયામા સુતેલા બાળકની પાસે ગયો અને તેના મુખનુ ચુમ્બન તેણે કેટલીક વાર કર્યું છેવટે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યુ —"હવે વખત થઈ ગયો છે, પ્રભાત થશે, જાઉ છુ"

હરિ! હરિ! પ્રભાત થવા આવ્યુ છે દિગ્મડલમા સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહેશે, પણ અહાહા! ઘનતર અધાકાર અભાગિનીના ક્ષુદ્ર જગતને ગ્રસવા આવે છે

લક્ષ્મીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, માત્ર આસુ સારતી સ્વામીના મુખ સ્હામુ જોઈ રહી હેમેન્દ્રે તેના બે હાથ કોમળ સ્કધપર મૂક્યા અને અશ્રુમુખીના અધરનુ ચુબન કર્યું લક્ષ્મી સ્વામીના પાયે પડી અશ્રુવડે ચરણ ધોવા લાગી હેમેન્દ્રનુ પણ હૈયુ ભરાઈ આવ્યુ તેણે તેને ઉઠાડી અને પોતાના વિશાળ વક્ષ પર તેનુ નવ પ્રફુલ્લ કમળવત્ મુખને રાખી, વિસ્તૃત કેશરાશિને સયત કરતા તેનુ આશ્વાસન કરવા લાગ્યો —"જો, ગાડી! આમ શુ કરે છે? હુ થોડા વખતમા પાછો ફરીશ હુ શુ કરવા વિદેશ જાઉ છુ? મારા પોતાને માટે જાઉ છુ? ગાડી, એમા તારુ પણ કલ્યાણ છે જો, રડ ના ઈશ્વરની સ્તુતિ કર કે, હુ ધારેલુ કામ પાર પાડી વહેલો ઘેર આવુ"

આખરે લક્ષ્મી શાત થઈ, સ્વામીને બને તો ખબર મોકલાવવાની પ્રાર્થના કરી, રજા આપી હિમુ તેના પદ્મપલાશરક્ત અધરને છેવટનુ ચુમ્બન આપી ગૃહ બહાર નિકળ્યો જેમ નિરપ રાત્રિએ એક પત્રપરથી બીજા પત્રપર ઝાકળબિન્દુ પડે, તેમ લક્ષ્મીની આખમાથી થોડાક આસુના ટીપા તેના ગાલપર પડ્યા

શયન ગૃહમાથી હિમુ બહાર નીકળી અદરના મોટા આગણામા આવ્યો બાજુમા વડિલનુ શયનગૃહ હતુ હેમેન્દ્ર ત્યા આગળ ઉભો રહ્યો, માથાપરની ચાદર ખુલ્લી કરી આખો બધ કરી, ઘરના ઉમરા બહાર માથુ નીચુ કરી, ઉંઘતા વડિલ અને માતાને અનેક વાર પ્રણામ કર્યા, ત્યાથી દેવમદિર પાસે આવ્યો, દરવાજો ઉઘાડ્યો દરવાજો ઉઘડવાનો શબ્દ કાને પડતા રાધામોહને કહ્યુ —"કોણ?"

"કોઈ નહિ. એ તો હુ છુ," હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો

"બાબુ! દરવાજો ઉઘાડુ?"

"ના, પૂજારીજી! એ તો હુ ઉઘાડુ છું"-

એમ કહી હેમેન્દ્ર દેવમંદિરમાં જઈ દેવને પગે લાગ્યો, અને ત્યાંથી બેઠકખાનામાં ગયો અહીં રામુ તેની રાહ જોતો હતો રામુએ જવાના ઉલ્લાસમાં આખી રાત જાગરણમાં જ કાઢી હતી સાથે લેવાનો અસબાબ એક બટવામાં બાંધી લીધો હતો કમરે ગામેછો બાંધી, હાથમાં લાકડી પકડી, શહેરમાં જવાને તૈયાર થઈ રામચંદ બેઠો હતો તે મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, 'આજ રાત લાંબી કેમ છે? હજી સુધી દાદાબાપુ આવ્યા કેમ નહિ? શહેરમાં જવાશે ક્યારે?'

એટલામાં હેમેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો રામુ તેને જોતાંનીવાર બટવો અને લાકડી લઈ ઉભો થયો અને બોલ્યો—"કેમ દાદા! વખત થયો કે?"

"હા, રામુ! તેં હાથ મોં ધોયા કે?"

"હું તો આખી રાત સૂતો જ ક્યાં છું?"

"એમ કેમ?"

"બિછાનામાં જઈને પડ્યો કે મુરઘી બોલતી સાંભળી એટલે મને લાગ્યું કે રાત હવે પૂરી થઈ, ત્યારથી હું પથારીમાં બેસી રહ્યો"

"મુરઘી મધરાતે બોલે ખરી કે?"

"મેં જાણ્યું કે સવાર થવા આવી હશે ત્યારે જ તે બોલી હશે"

"વારુ ત્યારે ચાલ"

રામુ તો જવાની રાહ જ જોતો હતો બટવો ખાંધે ભેરવી લાકડી હાથમાં લઈ, 'શ્રી દુર્ગા' કહી બારણું ઉઘાડ્યું; બન્ને જણા ઘરની બહાર નિકળ્યા, બાગમાં થઈ ચાલવા લાગ્યા જાત જાતના સુગંધી પુષ્પો ખિલ્યા હતા; શીતલ વાયુ પુષ્પની પરિમળ ચોરી વહેતો હતો અંધકારમાં રસ્તો બરાબર જણાતો ન હતો એક ઝાડપર એક પક્ષિયુગલ માધુર્ય ગેહતું હતું બાગ વટાવી તળાવની ધારે ધારે તેઓ ખેતર ભણી સીમના રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યા હિમુ આગળ ચાલતા હતો, અને રામુ તેની પાછળ હતો થોડેક દૂર ગયા પછી રામચંદ બોલ્યો—

"દાદા! જરા ઉભા રહોનો"

"કેમ વારુ? કંઈ ભૂલી ગયો છે કે શું?"

"ના, ના, એક કામ કરવાનું રહી ગયું, તે કરી લઉં"

એમ કહી તેણે થેલો અને લાકડી જમીનપર રાખ્યા, અને નીચો નમી વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો

"મહેશરાયને પ્રણામ, આ માને પ્રણામ, આ ભાભીને પ્રણામ! આ છીકાને પ્રણામ!"

"અરે ઘેલા! કોઈ છીકાને પ્રણામ કરતું હશે ખરૂ કે?"

"અરે ભૂલ્યો-ભૂલ્યો એ તો ફોઈને ખાધે લીધો. પણ, દાદા! હવે કની ફોઈ કોને ઘોડા થવાનું અને હાથી થવાનું કહશે? અને, હવે એને પીઠપર કોણ બેસાડશે? ખરેખર! દાદા મને તો ફોઈ સાભરીને રડવું આવે છે"

હેમેન્દ્રની પોતાની આંખમા પણ ઝળઝળિયા આવ્યાં અજ્ઞાન અને અશિક્ષિત, પરંતુ સરલ હૃદયના, આ ધાત્રીપુત્રની મમતા અને અકૃત્રિમતા જોઈ તેના હૃદયમા ઉચ્છ્વાસ આવ્યો; તે મનનો ભાવ સંવરણ કરી બોલ્યો –

"શહેરમા જઈએ છીએ, સો હાથીઘોડાના મોટા રમકડા મળશે તે આપણે લઈશુ રામુ! જો પરદેશમા આપણી સારી જોગવાઈ થઈ ને નસીબે યારી આપી તો ખરેખરા હાથીઘોડા લઈશુ તેં રસુલપુરની કચેરીમા મોટા દાતવાળો હાથી જોયો છે ને?"

આ સુખમય કલ્પનાથી રામમોહનનુ મન ઘણુ હર્ષમા આવી ગયુ અને તે બોલ્યો – "દાદા! હુ તો કની ફોઈ માટે એક બકરો લઈશ. તે દહાડે મેળામા જોયુ કની, તે બકરો લેવાને માટે કેટલી હઠ કરતો હતો."

"વારુ તે પણ લઈશુ રામુ! તેં સઘળાને પ્રણામ કર્યા, પણ ધાઇમાને કેમ ન કર્યા?"

"બુઠ્ઠીને? અરે તેને તો છેતરી પ્રણામ કરી લીધા હતા"

"છેતરીને શી રીતે?"

"જો શહેરમા જવુ છે માટે પ્રણામ કરુ છુ, એમ કહુ તો બુઠ્ઠી કાઉવાઉં કરી મૂકે અને આખુ ગામ ગજાવે, એટલે કઈ બહાર જવાય ખરુ? આખા વસ્તાને ખબર પડે, એટલે આપણુ જવાનુ રહે દૂર"

"ત્યારે તેં શુ કર્યુ?"

"બહારગામ જવાનુ, ક્યારે પાછા ફરાય ન ફરાય, તેનુ ઠેકાણુ નહિ બુઠ્ઠીને પ્રણામ કર્યા વગર જવુ, એ પણ ઠીક નહિ આખરે એની ઓરડીમા ગયો, અને આમતેમ ફરતા ફરતા બુઠ્ઠીને પગે પડ્યો તેણે પૂછ્યુ કે, 'આ શુ કરે છે?' મેં કહ્યુ કે, 'કઈ નહિ' 'મારો પગ તો તને અડક્યો નથી ને?' તેણે "ના" કહ્યુ ત્યારે મેં કહ્યુ કે, "હુ જાઉં છુ" એટલુ કહી ત્યાથી ચાલી નિકળ્યો"

"એ જ છેતરવાનુ કે?"

"હા, દાદા! પણ એમા પાપ ખરું કે?"

"શાનુ? માને પ્રણામ કરવા, એમા પાપ શું?"

"વારુ પણ, દાદા! એક પાડો વાસ તો લીધો નહિને?"

"શહેરમા જોઇએ એટલા મળશે એક સારો જોઇને લઈ લેજે. ચાલ ઉતાવળો, નહિ તો પહોચી નહિ વળાય"

બન્ને જણાએ જલદી જલદી પગ ઉપાડવા માન્ડા. થોડે દૂર નહિ ગયા હોય, એટલામા એક જબરો કૂતરો તેઓની પાસે આવી કૂદવા અને ગેલ કરવા લાગ્યો, અને અસ્ફુટ સ્વર કરવા મન્ડ્યો રામુએ કહ્યુ –

"દાદા આ વાઘો આવ્યો છે"

વાઘો તો બે પાછલા પગ પર ઉભો રહી ગેલ કરવા લાગ્યો બન્ને જણાએ તેને હાકી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાછો જાય નહિ. લાકડી ઉગામે કે આઘો ખમી જાય, અને પાછો પાછળ પાછળ આવે.

રામુએ કહ્યુ – "દાદા! એને સાથે ન લઈ જવાય? જુઓને એ કેમે કર્યો પાછો ખસ્તો નથી ને?"

"જા, જા, ગાડા! એને વળી સાથે લઈ જવાય ખરો કે? આપણે બન્ને જણ ઘર છોડી જઇએ છીએ, અને ઘરને સાચવશે કોણ? વળી છોકરા એને નહિ જુએ તો રડશે નહિ કે?"

રામમોહનને હવે બરાબર સમજણ પડી. તેણે લાકડી ઉગામી, ભય દેખાડી કૂતરાને પાછો હાક્યો. તે કેમે કર્યો જાય નહિ. અતે રસ્તાપરના પત્થર લઈ ફેંકી તેને કાઢી મૂક્યો આખરે બન્ને જણ નદીતીરે આવી પહોંચ્યા નદીપર હોડીઓ કિનારે બાધેલી હતી નાનાં ગામમા નદી વારવાર ઓળગવાનુ ઝાઝુ કામ હોતું નથી એટલે હોડીવાળા કિનારે જ હોડી છોડી સૂવા જતા રહેતા. દૂર તિમિરાવૃત વૃક્ષો તારાખચિત આકાશમા દૈત્યદળ સમાન ભાસતાં હતા. હેમેન્દ્ર પોતાના ઘર તરફ મોં કરી વારવાર મનમા ટર્ક ઓલ્યો તળાવપરના શિવમદિરની છાયા તેના સ્મરણમા આવી. ઈશ્વરને આ વશપરપરાથી ચાલ્યુ આવતું ઘર સભાળવા તેણે યાચના કરી

પાછળ ફરી જોયું તો વૈશાખની શુક્લ ત્રયોદશીનો અસ્તગામી ચદ્ર પશ્ચિમના આકાશમા અતર્હિત થાય છે. આકાશમા ઉડતા બે ચાર ચચળ ચકોર મ્લાન ચદ્રતેજ સાથે ખેલે છે દૂર વૃક્ષપર કોકિલ મીઠા સ્વરથી દિગત ગજાવે છે શ્યામ દૂર્વાદલ, શોભિત વેલાઓથી વેષ્ટિત મનોહર નદીને કાંઠે રમણીય ભાસે છે પ્રાત.સમીરથી થતા વીચિ-ભગો નદીના વૃક્ષમાના ચન્દ્ર તારાના પ્રતિબિમ્બને ચૂર્ણ કરે છે. હેમચદ્રે વિલમ્બ કર્યો નહિ

બન્ને જણ એક ક્ષુદ્ર નૌકાને છોડી તેમા બેસી સામે પાર ગયા, અને નદી તટપર પાછી હોડીને રાખી દીધી હેમેન્દ્ર ભાગ્યપરીક્ષાને માટે તે અરુણોદયને સમયે નદી ઓળગી વિદેશયાત્રાને માટે બહાર પડ્યો.

દ્વિતીય ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

પદ્માનું ઉત્ક્રમણ

વર્ષાનો પ્રારભ થઈ ચૂક્યો હતો પદ્માનદી બન્ને બાજૂએ પૂરી ભરાઈ ન હતી, પરતુ નવીન વર્ષાનુ નૂતન જળ પ્રબળ વેગથી વહેતું હતું નદીની મધ્યસ્થ ચરભૂમિ અને રેતાળ કાઠાનો ભાગ પાણીથી ડૂબી ગયો હતો કોઈ કોઈ સ્થળે નદીની વચમાનો ઉચો ભાગ નદીના વેગની સામે ટક્કર લેતો, સ્રોતને બે ભાગમા વહેંચી નાખતો હતો નદીના તરગો કેટલેક સ્થળે વક્ર જણાતા હતા કેટલેક સ્થળે ઉડાણુ પાણીમા ભમરિયો આવતી હતી નદીમા વળી એક બીજો પણ દૃશ્ય જણાતો હતો અનેક નૌકાઓ આવતી જતી હતી, કોઈ લગર નાંખતી, કોઈ સામાન ભરી જતી જણાતી હતી

ધીરેથી સાવધાનપણે એક પ્રચડ ઘોડદોડ જાતની નૌકા પદ્માપર ચાલતી હતી તેની આગળ ત્રણ ચાર નાની નૌકાઓ હતી સઘળી નૌકાને પાળ હતી જળનો વેગ મદ ન હતો સર્વ નૌકા ધીમે ધીમે ચાલતી હતી નદીપારના ખેતરોમા ગોવાળિયા ગાયો ચરાવવાનુ રહેવા દઈ નૌકાને જોવા ઉભા હતા. નદીમા માછલી પકડનાર, લાકડીપર દોર બાધી ગળને નદીમા નાખી, સૂર્યના તાપથી બચવાને માટે પછેડી માથે નાખી નદીતીરે બેઠા હતા નદીના ઘાટપર કેટલાક સ્નાન કરતા હતા બાળકો નદીના જળમા તરતા અને રમતા હતા જેઓને તરતા ન આવડતુ, તે ઘડો લઈ તરવાનુ શીખતા હતા કેટલીક સ્ત્રીઓ નદીના તટપર બેસી માથુ ધોતી હતી, કોઈ કપડા ધોતી હતી, કેટલીક વધૂઓ પાણીના ઘડા ભરી લઈ જતી હતી કોઈ લપસી જવાના ભયથી કોઈનો હાથ પકડી ચાલતી હતી

ઘોડદોડ પાસે આવી લાગી કિનારાપરના સર્વ જણુ આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોવા લાગ્યા તેનુ હવા ફરફરતું નિશાન વાવટા, રગેલ ચક નાખેલો વચલો ઓરડો, આ સર્વ એક બીજાને તેઓ બતાવવા લાગ્યા.

નૌકા ત્યા થોભી નહિ તે આગળ ચાલવા લાગી લગભગ ખરો બપોર થઈ ગયો હતો એક સારુ સ્થળ જોઈ નાવિકોએ તે નૌકાને ત્યા બાધી. આ ઠેકાણે પહેલા લોકો રહેતા હતા, પરતુ પદ્માના પ્રબળ પ્રવાહમા આ ભાગ નાશ પામી ગયો હતો કેટલાક ત્યા ખડેર હતા, બાકી વસ્તીનુ નામ ન હતું આબા જાબુડી વગેરે ઝાડો હતા બીજી પાસે નાનું સરખુ જગલ નદીના કિનારા સૂધી વળગતુ હતુ જાત જાતના જગલી ફૂલો ખીલ્યા હતા પવનમા તેઓ હીચતા હતા કેટલાક વક્ષોના ફૂલો

તો કાંઠાને એવા અડોઅડ હતા કે, પવનના જોરથી તેમનો નાજુક ભાગ પાણીના સ્રોતને સ્પર્શતો હતો

વર્ષાદ પડવાથી ખેતર લીલાછમ જણાતા હતા ત્યા પાણીના ભરાવાથી, લીલોતરી ફૂટી નિકળી હતી અને તેથી સમસ્ત જગા મનોહર ભાસતી હતી અહી એક પગથી ઘાસમાં જણાતી હતી તેપરથી મનુષ્યોને જવાનો રસ્તો આ બાજૂએ હોય, એમ જણાતુ હતુ.

નદીના કાઠા પરના એક ઝાડ સાથે એ નૌકાને બાધી, નાગર નાખ્યુ. સાથેની નાની હોડીઓ છેક કિનારા સુધી આવી ત્યાજ તેને અટકાવી. કેટલાક આદમી નાની નોકામાથી નીચે ઉતર્યા અને મોટી નૌકામાના માણસોને ઉતરવાની જોગવાઈ કરી. તેઓએ જનાનાને જવા-માટે પડદાની આડ કરી લીધી. પછી નૌકામાથી એક સભ્રાન્ત પુરુષ કિનારે ઉતર્યો તેનુ વય લગભગ સાઠની ઉપર હશે તેની મૂછો અને દાઢી સફેદ હતા; શરીરનો વર્ણ ગૌર હતો મુખનો ચહેરો લબગોળ, આખો ઝીણી પણ પાણીદાર હતી તે જાતનો મુસલમાન હતો કિના-રાપર થઈ જરા આગળ વધી, તે એક ઉપયોગી સ્થાન જોવા લાગ્યો. તેના ઉતરી રહ્યા પછી નોકામાથી બેત્રણ પરિચારિકાઓ પણ ઉતરી.

તે પરિચારિકાઓએ ધરી રાખેલા પડદાની આડમા બે સ્ત્રીઓ નીચે ઉતરવા લાગી બહારથી તેમનુ શરીર દેખાતુ હતુ નહિ નૌકાની સીડી-પેરથી ઉતરતી વખતે માત્ર તેમના પગનો થોડો ભાગ જણાતો હતો બન્નેના પગ મેંદીના રગથી જાણે રગ્યા હોય તેવા જણાતા હતા, પરતુ તેમા એકની ઉમર નાની હતી અને બીજીની મોટી હતી જે નાની હતી, તે સીડીપરથી ઉતરી. તે વખતે સીડી સહેજ કપી, પરતુ બીજી ઉતરનારનુ શરીર પાતળુ ન હતુ, એટલે તેના શરીરના ભારથી સીડી હાલવા લાગી.

જે મોટી હતી તે ધીમેથી નીચે ઉતરી બોલી —" સુરત ! જા હુ આવુ છુ." નવીનાએ જવાબ આપ્યો —"ચાલોની, અહી કઈ પાણી વધારે નથી પડી જવાથી ડૂબી જવાશે નહિ "

બન્નેનુ હાસ્ય પડદાની બહાર સભળાયુ

ચિરબદ્ધ હરિણી ક્ષણિક સ્વતત્રતા મળતા વેગથી દોડવાને ચહાય, અને દોડતા દોડતા ઘણા દિવસના અભ્યાસ છૂટી ગયેલ પગ, ડગલે ડગલે ઠોકર ખાય, તેમ આ નવીનાની સ્થિતિ હતી તેના શરીરમા જુવા-નીનો ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ હતી, મુખપર હાસ્યરેખા જણાતી હતી, આખમાં વીજળી સમુ તેજ હતુ તે નવીના ચપળતાથી નદીના કિનારે ચઢી, એક ઝાડની નીચે બેઠી ત્યાથી નદીનો અસ્ખલિત પ્રબળ વેગ, તેના નાચતા તરગ, દૂરે ઝાંખુ જણાતુ ગામ, આસપાસના ખેતરોમાંની

હરિયાળી તથા કાઠાપરના વૃક્ષોનો મનોમુગ્ધ દેખાવ તે આનન્દથી જોવા લાગી જેમ ચિર પિંજરબદ્ધ સારિકાને ઘણી લાંબી મુદતે મુક્તિ મળતા તેના આનદનો પાર ન રહે, તેમ આજ આ નવીનાનો હર્ષ સમાતો નહિ. મોટીને તેવુ કંઈ જ લાગતુ ન હતુ તે પણ તેની પાસે આવીને બેઠી

નવીના બોલી —"બબ્બુ ! આવા સ્થાન છોડી શહેરના નાના માર્ગ, અધારુ, અને મલિનતાને, શા માટે લોકો પસદ કરતા હશે ? ત્યા શુ આના જેવો આનદ મળે છે ?"

મોટીએ જવાબ આપ્યો —"તને ખબર નથી કે, હીરા, મણિ, માણેક જમીનની અદર કે પર્વતની નીચે અધારામા રહે છે ?"

"બબ્બા એ હીરા અને માણેક આ ખુલ્લી હવાની બરાબરીમા હીરા, માણેક આદિ શા વિસાતમા છે અહી બે ઘડી બેસવાથી કેટલો આનદ થાય છે !"

"ખુલ્લી હવામા તોફાનનો ભય રહે છે"

"જો બદોબસ્ત પાકો રાખે તો પછી ભય શાનો રહે ?"

"તને પખિણીની માફક ઉડવુ બહુ ગમે છે, નહિ વારુ ?"

"હા, પાખ હોત તો જરૂર ઉડત ?"

"પણ તારે તો પિંજરામા પૂરાવાનુ છે એ ખબર છે કે ?"

"શાનુ પિંજરુ ?"

"શાનુ કેમ ? મિરજાને ત્યા તુ પાંજરામા પૂરાઈશ, તેની તને ખબર નથી ? ત્યા પછી તને અજવાળુ પણ નહિ મળે"

"અધારામા તો શયતાનનો વાસ હોય છે"

"એમ કે ? તુ મિરજાને શયતાન ધારે છે ? એનુ બે લોકમા માન સારુ છે, પૈસો છે, ઘર પણ જૂનુ પ્રતિષ્ઠાવાન્ છે ખયરાત છે, નોકર-ચાકર બાદીઓ છે, જર છે, જાગીર છે"

"બધુ હશે, પણ શયતાનની બૂનિયાદ છે"

"મૌલવી કુદરતઅલિ તો મોટા ધર્માત્મા હતા"

"શુ ધર્માત્માના સતાન ધર્માત્મા જ પાકે છે ? એવાને ત્યા કુલોક નિપજતા નથી ?"

"કુલોક !!"

"હાસ્તો—બાપનો બધો પૈસો ખરાબ માર્ગે વપરાઈ ગયો, યશને પણ કાળુ કલક લાગ્યુ વારુ કરિમનબીબી વિષ ખાઈ મરી ગઈ કેમ ?"

"તે તો ગાડી થઈ ગઈ હતી'

"ગાડી ! હાસ્તો ગાડી !! શા માટે તે ગાડી થઈ ગઈ હતી ?"

"જેનામા સહનશીલતા ન હોય તે ગાડુ થાય, ન તો આત્મહત્યા કરે સ્ત્રીઓમા તો વધારે સહનશીલતા હોવી જોઇએ."

"ગળામા છૂરી મારે તો તે સહન થાય, પણ જીગરમા ઝીણી સોય ઘોંચે તો તે તો ખટકે"

"તે વખતે મિરજાનુ વય નાનુ હતુ જુવાનીનો જોશ હતો. હવે તે સમજણના ઘરમા આવી ગયેલ માણસ ગણાય સદાકાળ કંઈ માણસ એવુ ને એવુ રહે છે થોડુ?"

"તેનુ વય તો ચાળીશ–બેંતાળીશનુ થવા આવ્યુ છે નહિ વારુ?"

"તેમા શુ થયુ?"

"કંઈ નહિ, ખાલાજાન!" એટલુ કહી નવીના ઉભી થઈ, અને તે વયસ્કા રમણીને કપાળે ચુમ્બન કર્યું અને પળમા ત્યાંથી દૂર સરી ગઈ તેના કાનમા ધારણ કરેલા હીરાના આભૂષણનો ઝગઝગાટ તેના ગાલપર પડવા લાગ્યો, અને તેના અનુપમેય લાવણ્યને વધારે દીપાવવા લાગ્યો તે બોલી —"ખાલામી! ઉપર ચાલને, આપણે આ બધુ જોઇએ"

"તુ જા, તારી સાથે મારાથી ચલાતુ નથી. તું જા, હુ ધીમે ધીમે આવુ છુ"

નવીના ધીમેધીમે ઊંચી તટભૂમિપર ચઢવા લાગી મોટી હતી, તે પણ તેની પાછળ ઉઠી અને મનમા બોલી કે —

"ઈશ્વિર જાણે! કોણ આ ચચળ હરિણીને વશ કરશે અને પૂરશે?"

નૌકામાથી એક દાસી પાન લઈ આવી મોટી હતી, તેણે સોનાની ડબ્બીમાથી એક પાન લીધુ, અને બીજુ પાન, નવીના તરફ આગળી કરી તેને આપવા કહ્યુ, અને પોતે તેની પાછળ ચાલી તટપરનો તે ઉંચો-નીચો ભાગ ચઢી, ઉતરી, એક ઝાડના થડ પાસે આવી અહી આવતાં તેને વાર લાગી, પણ દાસી તો તેના પહેલા આવી પહોંચી હતી દાસી પાનની ડબી હાથમા લઈ ઉભી રહી હતી નવીના મુગ્ધ નેત્રે દૂર નજર કરતી કંઈ જોઈ રહી હતી. દૂર એક વિશાળ વડના ઝાડતળે નવીનાના પિતા એક યુવકની સાથે વાત કરતા હતા તે યુવકની દૃઢ, બલિષ્ટ, સુઘટિત, ગૌર દેહ, વિશાળ વક્ષ, ગૌર અને ગોળ મુખ, અણીદાર આખ, શૌર્યશાલી ચહેરો, મન હરણ કરતા હતા તેના માથાપરની બાબરીના વાળ છૂટા પવન સાથે ખેલતા હતા મોટી પણ ક્ષણભર તે તરફ જોઈ રહી, અને મનમા બોલી "આ યુવક ગમે તે હો, પરતુ તેનુ દેહૈશ્વર્ય ખરેખર ચિત્તમુગ્ધકારી છે" એમ વિચાર કરી નવીનાના પૃષ્ઠ ભાગને સ્પર્શ કરી બોલી –

'કેમરે, શું કરીછ? આમ રસ્તામા દિલફરોશી કરવાની કે?"

નવીના શરમાઈ તેના ગાલપર શેરડા પડ્યા. તે બોલી:- "જાઓ, જાઓ, ખાલાજાન! આમ શું મશ્કરી કરતા હશો?"

"મશ્કરી!"

"મશ્કરી નહિ તો શું?"

"વારુ, તારી મરજી નહિ હોય તો નહિ કરું"

દાસીએ નવીનાને પાન આપ્યું તે તેણે ખાધું અને તેઓ સર્વે ત્યાં બેઠા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

બે બાંદીઓ

નવ્વાબ સૂજા-ઉદ્ દિનના અમલમા ત્રણ ઉદ્યોગી પુરુષો ભાગ્ય-પરીક્ષાને માટે બંગાળની રાજધાનીમા આવી વસ્યા હતા. ત્રણે જણ ઉચ્ચ કુળના, શિક્ષિત, અને ઉદ્યોગી હતા ત્રણે જણ લગભગ એક જ અરસામા નવ્વાબ સરકારની નોકરીમા દાખલ થયા હતા તેઓ અલિવર્દીખા અને તેના વડિલ બધુ હાજી અહમદખા નવ્વાબની પ્રીતિ સપાદન કરી શકયા હતા ભાગ્યલક્ષ્મીની કૃપાથી આગળ જતા અલિવર્દીખા બગાળા, બિહાર, અને ઓરિસાનો નવ્વાબ થયો ત્રીજા પુરુષનુ નામ અહમદ કાસમ અલિખા હતુ તે નવ્વાબના અમલમા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકયો નહિ. તેનુ મન પણ એ દિશામા વિશેષ ન હતુ ઢાકા અને જલાલપુર વિભાગમા મોટી જમીનદારી પ્રાપ્ત કરી તેની રક્ષામા, શાસનમા, ધર્મ-ચર્ચા, અને વિદ્યાલોચના કરવામા તે પોતાના દિવસો નિગમન કરતો હતો નવ્વાબ અલિવર્દીખા સાથે તેને સબધ હતો. મુર્શિદાબાદના અનેક અમીર ઉમરાવ સાથે તેને પરિચય હતો ઘણાકની સાથે તેને ગાઢી મિત્રતા પણ હતી તે વખતોવખત મુર્શિદાબાદમા આવીને વસતો પણ હતો.

નવ્વાબ અલિવર્દીખાએ જ્યારે પોતાના દોહિત્ર મિર્ઝા મહમદ-ખાને ભાવી ઉત્તરાધિકારી નિમ્યો, ત્યારે તેનો બીજો જમાઈ નવાજેશ મહમદખા જે ઢાકાનો શાસનકર્ત્તા હતો તેને પોતાની ભાવી ઉન્નતિને આડ આવતી જણાઈ હકુમતનો ભાર પોતાના દિવાન હુસેન કુલિખાને સોંપી, તે નવ્વાબના કાર્યપર નજર રાખવા મુર્શિદાબાદ રહેવા લાગ્યો. પેશ્કાર રાજવલ્લભ એ જ વાસ્તવિક રીતે તો ઢાકાનો શાસનકર્ત્તા થયો. રાજવલ્લભે પોતાના માલકના લાભને માટે અનેક નાના પ્રયત્નો આરભ્યા. રાજવલ્લભના કાર્યપર પ્રતિદૃષ્ટિ રાખવાને માટે નવ્વાબ બહાદુરે કાસિમ-અલિખાને ઢાકા રહેવા ફરમાવ્યુ

કાસમઅલિખાને આ સસારમા માત્ર એક જ સતાન હતું, અને

તે તેની પુત્રી સુરતઉન્નિસા હતી સુરતને પાચ વર્ષની મૂકી તેની મા પરલોકવાસી થઈ હતી કાસમઅલિખાએ ત્યાર પછી ફરીથી લગ્ન કર્યું ન હતું તેની દૂરની સગપણની એક બાઈ સુરતનુ લાલનપાલન કરતી હતી, અને તેણે જ તેને નાનેથી મોટી કરી હતી. આગલા પ્રકરણમાં આપણે જેને નવીના તરીકે જોઈ હતી, તે જ સુરતઉન્નિસા હતી, અને જે મોટી વયની સ્ત્રી તેની સામે હતી તે તેની પ્રતિપાલિકા સરિફ-ઉન્નિસા બેગમ હતી લોકો તેને સરિફન બેગમ કહેતા હતા સુરત તેને 'ખાલાજાન'થી સબોધતી હતી સુરતની ઉંમર પદર વર્ષની થઈ ત્યારે પિતા તો રાતદિવસ ધર્મચર્ચા કર્યા કરતા હતા, અને લગભગ સસારત્યાગી જેવા હતા પોતાની દીકરીનુ વય મોટુ થતુ જાય છે, અને તે હવે વિવાહ યોગ્ય થઈ છે, એ વાત તરફ કાસમઅલિખાની વિશેષ દૃષ્ટિ ન હતી વળી એમ પણ હતું કે, તે એકની એક છોકરી હતી જલદી વિવાહ કરી પારકે ઘેર મોકલવાથી ઘર સ્મશાનસમાન શૂન્ય થઈ જશે, માટે તેના વિવાહમા વિલમ્બ થતો હતો.

આણી તરફ સુરતના અસામાન્ય રૂપ અને લાવણ્યની વાત ચારે તરફ ફેલાતી જતી હતી એક અત પુરથી બીજામા, અને બીજામાથી ત્રીજામા, એમ અનેક બાદીઓને મ્હોએ સુરતના રૂપ, ગુણ, શિક્ષા વગેરેની સઘળી વાત છૂપી રહી ન હતી. ઘણે ઠેકાણેથી તેના વિવાહના માગા આવવા લાગ્યા હતા, પણ ખાંસાહેબને એમાનુ એક પણ પસદ આવ્યુ નહિ.

એક વખતે કવેળાએ એક સ્ત્રી ખાંસાહેબના અત પુરમા આવી દાખલ થઈ. આવનારનુ વય ત્રિશેક વર્ષનુ હશે. તેના મુખનો વર્ણ સહેજ ગૌર હતો, પરંતુ તે ઝાખો પડી ગયેલો હતો અને શરીર પણ સહેજ સ્થૂલ હતું તેના હાથેપગે મેંદી લગાડેલી હતી, ઓઠ પાનથી રાતા હતા સુરતની બાદી પ્યાર અદરના બારણામા બેઠી બેઠી માળા સમારતી હતી, ત્યા આ સ્ત્રી આવી ઉપસ્થિત થઈ

પ્યાર બોલી – "કોણ છે રે તું?"

તે સ્ત્રીએ તરત જવાબ આપ્યો નહિ, પરતુ પ્યારના મુખ સામુ એક ટશે જોઈ રહી

પ્યાર ફરીથી બોલી – "કોણ છે? કોનુ કામ છે?"

આવનાર પહેલા પ્રમાણે પ્યારની સામુ જોઈ રહી બોલી – "હેં–અરે એ તો એ જ!–હા, તમે પ્યારબીબી કે નહિ?"

પ્યારે આવનારના તરફ લક્ષપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી તેના શરીરે આવનારને જોઈ જાણે કાટા ખૂચવા લાગ્યા તે બોલી –"કોણ? પન્ના કે?"

"અલિ! આટલી વારે ઓળખાણ પડી! ધન્ય ભાગ્ય માહરા!"

પ્યાર મનમા બોલી રાંડ કાળકા ! હજી સુધી જહનમમા ગઈ નથી ? કાળા મ્હોંની અહિં કયાથી આવી ? પ્રકટપણે તે બોલી – "તને ન ઓળખુ, એમ બને ખરુ કે ? તુ તો મુર્શિદાબાદમા હતી ને ?"

"પાચ છ વરસ પર હતી, પણ મન ત્યા ટકયુ નહિ. હવે અહીં પાછી ફરી છુ."

"અહી કયા આવી રહી છુ ?"

"મિરજાના નાના તરાપામા હુ તો, અલિ ! મિરજા ગુલામઅલીને ત્યા બાદી છુ"

"એમ કે ? બેગમ સાહબાની નેક નજર તો છેને ?"

"બેગમ સાહબા તો આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યા ગયા"

"કરિમન બેગમ ? હા હા. જહરથી ?"

"હા."

"બાપુ બેસની"

"આટલો વિવેક કરે છે ? ઠીક બાઈ! તારો ગુસ્સો હજી સુધી ગયો નથી શુ ?"

"હવે બહુ થયું ચાલાકી રહેવા દેની તારાપર ગુસ્સો ! હોય તો પણ તે કયા સુધી રહે ? તુ થોડી ગુસ્સાને લાયક છે ?"

"પ્યાર ! તુ હવે મનમાનતી મોટી બાદી થઈ છે કે નહિ ? તે તુ કહીશ ?"

"કોની મનમાનતી બાંદી ? ખાંસાહેબ તો મારા પિદર સમાન છે હુ તો સુરતઉન્નિસાની બાદી છુ"

"આ માળા કોની છે ?"

"તેની. તુ કયા જવા નીકળી છુ ?"

"કઈ નહિ, અહિજ આવી છુ."

"કેમ ?"

પન્ના પ્યારના સામુ જોઈ રહી તે બોલી —"કોઈ ખોળવાને માટે"

"અહી કોઈ બાદીની જરૂર હોય એવુ તો સાભળવામા નથી"

પન્ના હસીને બોલી —"હુ કઈ મુલાજમી શોધવા નથી આવી, સમજી ? મિરજાને માટે બેગમ શોધવા આવી છુ"

"બેગમ! અહી કયી બેગમ છે ?"

"વારુ ! પણ આ માળા કોની ગુથે છે ?"

"સુરતબીબીની, બીજા કોની !"

"એમ ! તારી સુરતબીબી દેખાવમા કેવી છે વારુ ?"

"એનો જોટો આ દુનિયામા જડે નહિ એવી છે, જન્નતની હૂર છે"

"ઉમર કેટલી છે?"

"પંદર–સોળ."

એટલામા તતુ વાદ્યનો મધુર સુર હવામાં તરતો તરતો ત્યાં સભળાયો.

"અલિ! ઓ!, આ કોણ વગાડે છે?"

"જીન્નતની હૂર"

"હ! હૂરના દર્શન થશે ખરાં કે?"

"શા માટે નહિ? તુ આખે આંધળી તો નથી ને? મોઈ બેસ તો ખરી. આ માળા તૈયાર થવા દે જરા પાનબાન ખા"

પ્યારે પોતાની પાસેનો પાનનો ડબ્બો તેની તરફ સરકાવ્યો પન્ના પાન કરવા લાગી, પાન કરતા કરતા તે અમૂલ્ય માળાને નિરખવા લાગી એટલુ જ નહિ, પણ ચારે તરફ પોતાની નજર ફેરવવા લાગી. પ્યાર મનમા બોલી –"મુઈ રાડ! આજ અહિં ક્યાથી આવી?" શુ સમજતી હશે, એ એના મનમા? જે ઘરમા એના ડેરાતણુ, ત્યા શુ પ્યાર બાદી જશે કે? સુરતબીબીને ત્યા મરવા જવા દેશે કે?" પ્રકટ રીતે તે બોલી –"પન્ના! ખરેખરુ કહે, તુ શા માટે આવી છુ?'

"અલિ! કહુ તો ખરુ તને એટલી પણ ખબર પડતી નથી કે, આખા મુલકમા આજકાલ સુરતબીબીના રૂપની ખ્યાતિ પ્રસરી રહી છે? આખા બંગાળામા એના જેવી ખૂબસુરત યુવતી બીજી નથી મિરજાએ મને તેને જોઈ આવવા કહુ છે, સમજી?"

"તો શુ મિરજા ફરીથી લગ્ન કરવાના છે? ઘરમા ત્રણ બેગમો તો મોજુદ છે ને?"

"તેથી શુ? તે કઈ સુરતબીબી તુલ્ય આવે એમ છે? મિરજા તો શોખીન જીવ છે. વાસી ફુલને કોણ સઘરે? એ બધી સુરતબીબીની બાદીઓ થશે."

પ્યાર મનમા બોલી –"અને તુ એ બધાનાપર રાજ્ય કરીશ? આ તો એમ જ સમજે છે કે, સૂરત એના મિરજાને પરણવાની રાહ જોઈ બેગી રહી છે." પ્રકટ રીતે તે બોલી —"અલી એ તો ઠીક, પણ મુઈ મારુ શુ થશે?"

"તુ પણ બાદી થઈ સાથે આવજે, ત્યા જેવુ સુખ છે, એવુ બીજે ક્યાય મળશે નહિ"

વળી પ્યારના મનમા વિચાર આવ્યો કે, "શુ મરવા ત્યા આવુ? મૂકને અગાર તારા મોમા રાડ કાળકા! તારી તાબેદારી વેઠવા હુ આવીશ કેમ?" પ્રકટપણે ધીમે તે બોલી —"ચાલ ઉપર જઇએ, માળા પૂરી થઈ. તું આજ જે જોઇશ, તે કોઈ દહાડો નહિ જોયુ હોય, સમજી?"

બન્ને જણા સીડી ચઢવા લાગ્યા; બારણાં આગળ આવી પહોંચત તેમના કાનમા પીયૂષવર્ષણ થવા લાગ્યુ પાસેના ખડમા કોઈ યુવતીને મિષ્ટ કઠ, સારંગીના શ્રુતિ સુખાવહ સ્વર, અને ગદ્‌ગદ્‌ ગીત ધ્વનિ તેમન કાનમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યા તેઓ આગળ વધી તે ઓરડાના દ્વા નિકટ આવ્યા ત્યારે તે વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેમને સભળાવા લાગ્યો. ગીત ચિત્તદ્રવકારી હતુ

બાદશાહ જોરમે મારા દર ગુજર,
મા ગોનાહગારિમ્ તુ આમરજગાર

* * * * *

પ્યાર અદર દાખલ થઈ અને પન્નાને આવવા ઈશારત કરી પન્ન પણ અદર દાખલ થઈ દાખલ થતા તેણે જોયુ કે, દૂધસમાન સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરેલી, કોમળ બિછાનાપર સારગી સાથે અપૂર્વ લાવણ્યવતી એક સ્ત્રી બેઠી હતી, તેના માથાપર કાળાભમર સુરખા કેશ, વાસે, ખભે તથા ગળાપર વેરાયા હતા, તેનુ સુદર ગૌરમુખ કેશરાશિમા મેઘમુક્ત ચદ્રબિમ્બ સમાન શોભતુ હતુ, તેની આખો ગીતના ભાવતરગમા વહેતી થોડી મિચાયલી હતી, તેના કાનમાના હીરાના આભૂષણ નિબિડ કૃષ્ણ કેશમા વિદ્યુત્ છટા માફક ચમકતા હતા, ગીત ગાતા તેના વિકસિત અધરમાથી કુન્દશુભ્ર દતપક્તિ મોતીનુ લાવણ્ય લજાવે તેવી હતી એકાતમા આ દિવ્ય પરિના દેહનુ લાવણ્ય જોઈ પન્ના અવાક ઉભી રહી. તે મનમા વિચાર કરવા લાગી કે, શુ આ કોઈ દિવ્ય સુદરી છે કે યુવતી સુરત–ઉન્નિસા ?

તરુણી સુરતઉન્નિસા પણ, પ્યારની સાથે બીજી સ્ત્રી જોઈને સહેજ શરમાઈ, સારંગીને શય્યાપર દૂર સરકાવી, સરી ગયેલા વાળને હાથવતી ઠીક કર્યાં, શરીરપરના વસ્ત્ર પણ યથાસ્થાને સમાર્યાં અને પછી બોલી –

"પ્યાર આ કોણ છે ?"

"એનુ નામ પન્ના છે મારે ને એને ઘણા વખતથી ઓળખાણ છે આજ ઘણે દિવસે તે મને મળવા આવી છે"

સુરતે આવનારને હસતા હસતા બેસવા કહ્યુ અને પૂછ્યુ-"તમે આ શહેરમા રહોછો ?"

"જી, હા, હુ મિરજા મહમદની બાદી છુ"

"આ તરફ શુ કંઈ કામ માટે આવી છુ ?"

"જી, કામ તો કઈ જ નહતું પરતુ, બીબીસાહબા ! આપના હુસ્નની તારીફ મિરજાસાહેબના કાન સૂધી પહોંચવાથી આપના દિદારના દર્શન કરી આવવા તેમણે મને ફરમાવ્યુ છે"

સુરતના ગૌર મુખવર્ણપર રતાશ આવી. તે બોલી –"હ દિદાર જોયુ ?"

"જી, બીબીસાહબા" આપના જેવુ હુસ્ન આ જહામા કોઇને નહિ હોય! જીન્નતની હૂરમા એવુ રૂપ સભવે છે"

"તો તેં શુ આ દુનિયાની બધી સ્ત્રીઓ જોઈ છે ?"

"જો દુનિયામાં કોઈ એવી રૂપવતી હોત તો મુર્શિદાબાદના નવ્વાબ સરકારના જનાનામા અવશ્ય જોવામા આવત પણ તે ઠેકાણે પણ આપના જેવી રૂપસુદરી નથી"

પ્યારે પૂછ્યુ –"તારા મિરજાના જનાનખાનામા તો છે ને ?"

"છી એ તો બીબીસાહબાની બાદી થવાને પણ યોગ્ય નથી"

આમ કેટલીક વાતચીત થઈ વાક્વિદગ્ધા પન્નાના ચાટુવાક્યથી સુરત શરમાઈ ગઈ હતી, અને તેને ખોટુ પણ લાગ્યુ હતું

છેવટે સુરતને સલામ કરી પન્ના જવા ઉઠી ઉઠતા ઉઠતા તે બોલી કે.–"બીબીસાહબા! ઇજાજત ચાહું છુ, આ જ આપના દર્શનથી મને ઘણો આનદ થયો. ઈશ્વર કરશે ને જીવતી રહીશ તો વળી જોઇશ"

પ્યારના સામુ જોઈ તે બોલી –

"પ્યાર! હું પહેલી જ વાર આવી છું. મને જરા રસ્તો બતાવ. હેઠળ સૂધી મૂકી જા તો"

સીડી ઉતરી બહારના ખડમા આવી પન્ના બોલી –"આજ તો જાઉ છુ આ સોનાની ચલ્લી, તું મદદ કરે તો, ગિરફતાર થઈ શકે એમ છે. જો, અલિ! મિરજા કઈ જેવુ તેવું માણસ નથી મોટા માણસ ખુશી થાય તો ન્હાલ કરી નાખે સમજી ? સરત રાખજે શુ કહુ છુ ? ભૂલતી ના. એમા તારો લાભ છે."

પન્ના ચાલી ગઈ. પ્યાર વિચારમા ને વિચારમા ત્યા ને ત્યા જ ઉભી રહી. તે મનમા વિચાર કરવા લાગી –"મુઈ! આ રાડ દુષ્ટા અહીં કયાથી આવી ? પૈસાની લાલચ બતાવી મને ફોસલાવવા માગે છે. સુરતને મિરજાને ત્યા ફસાવવા ઇચ્છે છે ? એક વાર સુરત-બીબી સાથે વાત કર્યા પછી એની વાત જોઉં છુ કે, એ પ્યારને કેવી પહોંચી વળે છે?" થોડી વાર પછી પ્યાર સુરતના વાળ હોળવા ગઈ સુરતની માથાની લટ તે છૂટી કરવા લાગી પાસે આયનો પડ્યો હતો, તેમા સુરત પોતાનું મ્હોં જોતી હતી. જોતા જોતા તેણે પૂછ્યુ –"પ્યાર! એ બાદી શા માટે અહી આવી હતી?"

"એ તો મિરજા મહંમદની બાદી છે"

"તેની સાથે તારે ઓળખાણ છે?"

"પહેલાં હતું."

"કેવી છે એ?"

"પાકી ખાધેલ છે."

"શા માટે આવી હતી?"

"તમને જોવાને"

"મને એ શા માટે જોવા આવે?"

"મિરજા મહમદની બાદી કહ્યુ તો ખરુ"

"તેથી શુ?"

આયનામા સુરતનુ પ્રતિબિમ્બ જોતી પ્યાર બોલી —"મિરજાની બેગમ મરી ગઈ છે, તે સાભળ્યુ નથી શુ?"

"તે તો આખુ ગામ જાણે છે. તેણે વિષ ખાઈને આત્મહત્યા કરી હતી. ઘણુએ બીજુ તેના સબધમા સાભળ્યુ હતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ભલી એ એટલુ અપમાન સહન કરી એટલો વખત જીવી!"

પ્યાર વાળ ગુથતા ગુથતાં ચૂપ રહી.

સુરત બોલી – "કેમ રે જવાબ દેતી નથી કે?"

"મિરજા ફરીથી લગ્ન કરવા માગે છે"

"પણ બીજી બેગમો તેને ક્યા નથી?"

"ત્રણ–છે. પણ પન્ના તો આપને જોવા આવી હતી"

"શા માટે?"

વાળ ગુથવાના પૂરા થવા આવ્યા હતા. પ્યારે કહ્યુ–"બળ્યુ! એમ વારે વારે શુ પૂછતા હશો? આખા ગામમા આપના રૂપગુણની વાયકા ફેલાઈ છે. પન્નાને તમારુ મન જોવા મોકલી હશે. મિરજાની–તેની ઇચ્છા આપને બેગમ બનાવવાની છે"

પ્યારે આયનામા જોયુ તો સુરતનો ચહેરો ચમકી ગયેલા જેવો જણાયો. તેની આખોમાથી ઘૃણાસૂચક અગ્નિ બહાર નિકળ્યો. જેમ કોઈ પાસે પડેલા અપવિત્ર દ્રવ્યને સ્પર્શ કરે અને શરીરને રોમાચ થાય, તેમ સુરતની પુષ્પલતાસમ દેહ સકુચિત થઈ. પ્યાર પણ છોભીલી પડી ગઈ, પરતુ થોડી વારે બોલી – "પણ, બીબીસાહબા! મિરજાનુ કુટુમ્બ ઉચ્ચુ અને પ્રતિષ્ઠાવાન્ છે."

સુરતે પ્યારના તરફ મ્હોં ફેરવ્યુ અને સ્નેહસિક્ત ચહેરે અતિ કોમળ અવાજે તે બોલી –" પ્યાર! હું તને દાસી કે બાદી માફક ગણુ છુ?"

પ્યારના અત કરણમા પણ ઉચ્છ્વાસ આવ્યો તેણે જવાબ દીધો: "બીબીસાહબા! આપની એ મમતા હુ જાણુ છુ આપ મને એ પ્રમાણે નથી ગણતા. પરતુ આપની બાદી થવામા, આપની ગુલામીમા

જે સુખ અનુભવું છુ, તે બાદશાહની બેગમ થવામા પણ મળે એમ નથી. હુ ચિરકાળ આપની દાસી તરીકે રહેવા ઇચ્છુ છુ.”

ચોટલો બધાઈ રહ્યો એટલે સુરત ઉઠી ઉભી થઈ, થોડી પળ તે પ્યારની સામુ ટીકીને જોઈ રહી અને પછી બોલી “પ્યાર! જોજે ફરીથી, એ બાદી આ ઘરમા પગ મૂકે નહિ”

“જો આપની એવી ઇચ્છા હશે તો એના શા ભાર છે કે અહી તે પ્રવેશ કરી શકે”

સુરતે પોતાનુ ગુથેલુ, કબરીથી શણગારેલુ માથુ પ્યારની ખાધ-પર મૂકયુ, અને પછી પ્યારને બાઝી પડી તેને એક ચુમી લીધી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

વિવાહવિચાર

જે સમયની આપણે વાત કરીએ, છીએ તે સમયે મિરજા વશનો મિરજા ગુલામ અલી અમીરી લોકવાયકામા વધારે આવ્યો જહાગીર નગરમા જ્યા ત્યા એનુ નામ સર્વના મોંમા હતું. નાની વયમા તે અતુલ સપત્તિનો અધિકારી બન્યો હતો તેને કોઈ કહેનાર કાવનાર હતુ નહિ. પરિજનોના સસર્ગથી તે ખરાબ બન્યો હતો તેની ભયાનક ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિ બોધની માફક ફૂટી નિકળી હતી. થોડા વખતપર તેની મુખ્ય બેગમે આત્મહત્યા કરી હતી. સુરતઉન્નિસાનુ અપૂર્વ રૂપ લાવણ્ય તેને કાને ગયુ હતુ. તેની સાથે પાણિગ્રહણ કરવાની વાત તેણે પોતાના માણસોદ્વારા કાસિમઅલિખાને પહોંચાડી. મિરજાનુ કુળ ઉચુ હતું; માન, આબરુ અને પૈસો પણ હતો, પરતુ તેના ચરિત્રની વાત કાસિમ અલિખાથી અજાણી ન હતી તેનુ મન ભારે અમુઝણમા પડ્યું તેની સાથે દીકરીનો વિવાહ કરવો કે નહિ, એનો એને નિશ્ચય થતો નહિ. મિરજાના કલકની વાતથી તેનુ મન ખચકાતુ હતુ એક દિવસ તેણે સરિફન બેગમને બોલાવી પૂછ્યુ – “સુરતના વિવાહનુ શુ કરવુ?”

“કેટલા ઠેકાણા જોયા? પણ સારુ માણસ ન મળે, પછી શુ કરીએ?

“માગા તો ઘણે ઠેકાણેથી આવે છે, પણ કોઈ ઠેકાણે જોગ ખાતો જ નથી?”

“એમ તો ઘણાય છે, પણ બધી વાત જોવી જોઇએ ને?”

“વારુ! મિરજા ગુલામ અલિએ પણ ખુશી જણાવી છે શો વિચારછે?”

“ત્યા કરવામા કઈ ઝાઝુ ખરાબ નથી. એનુ અસ્સલ અમીરી ઘર સપત્તિ છે, સઘળી વાતે સારુ છે.”

ખડકીનો દરવાજો બંધ થવાનો અવાજ સંભળાયો. તેની સાથે પન્ના ત્યાંથી ચાલી ગઈ. પ્યાર દાદરો ચઢી. ત્યારે સરિફન બેગમે તેને પૂછ્યું –

"પ્યાર! થયું છે શું? તું કોની સાથે લડતી હતી?"

પ્યારનો ગુસ્સો હજી ઉતર્યો ન હતો. તે બોલી –"પેલી કુબ્જા આજ પાછી આવી હતી."

"કયી કુબ્જા? કોણ આવ્યું હતું?"

"પન્ના." "પન્ના!! કોણ છે એ?"

"મિરજા ગુલામ અલિની બાંદી."

"તેની સાથે તું લડતી'તી? શા માટે? શું તે પહેલા કોઈ વાર અહીં આવી હતી?"

"આવી હતી, સુરતબીબીને જોઈ ગઈ હતી ને આજ વળી ફરીથી આવી હતી બીબીસાહેબાએ રાંડને પેસવા દેવાની મના કરી છે તો પણ આજ બળજોરીથી ઉપર જવા માગતી હતી"

"શા માટે સુરતે આવવાની મના કરી હતી?"

પ્યારે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી હકીકત સાંભળી બેગમે પ્યારને ઘણો ઠપકો આપ્યો સરિફન બાનુ ત્યાર પછી સુરતના ઓરડામાં ગઈ સુરતને આ બધી ગડબડની ખબર નહતી. તે શય્યાપર પડી પડી એક પુસ્તક વાંચતી હતી સરિફન બેગમને જોતાજ સુરતે પુસ્તક પડતું મૂક્યું અને ઉભી થઈ બોલી–

"ખાલાજાન! આજ તો અત્યાર સૂધી તમે જણાયાજ નહિ"

સરિફન બેગમ સુરતની પડખે શય્યાપર બેઠી. તેનું નિર્દોષ મુખ જોતાજ બેગમનો ગુસ્સો કંઇક શમી ગયો.

તેણે પૂછ્યું –"બિટિયા! શું કરતી હતી?"

"શાદીનું બોસ્તાન વાંચતી હતી."

"વાંચીવાંચીને તો તારી આંખનું નૂર પણ ઓછું થયું છે જો"

સુરત પ્રફુલ્લ ચક્ષુએ સરિફનના સામું જોઈરહી. તે તારક સમાન જ્યોતિ મય ચક્ષુ, સુરમાની સજાવટથી વધારે તેજોમય દીસતા હતા. કાળી ઝીણી પાંપણ અને તેનાપર બાલેન્દુ સમાન વક્રભવા, કવિની લીટીઓનું સ્મરણ આણતા કે

"જરા ભવોંકી ઇશારતોંસે,
ઉગલ જો પડતે મીજા કે ખન્જર,
તડપતે લાખો બરંગે બિસ્મીલ,
ખુશી સે હોકર શહીદે અકબર."

આ જોઈ ખાલાજાનનો ગુસ્સો કેવળ ઉતરી ગયો. તેણે આનંદથી સુરતને પોતાની પાસે લઈ, તેને માથે હાથ ફેરવી, ગાલે બેત્રણવાર હેતભર્યું ચુમ્બન લીધુ અને બોલી –

“તુ તો, દિકરી ! ભણી ભણીને મોલ્વી થઈ ગૃઈ. હવે કઈ બીજુ કામકાજ છે કે નહિ ? હવે તુ મોટી થઈ, ઘરસંસાર માડીશ કે નહિ ? વારુ તને એક વાત પૂછુ અહી કોઈ દહાડો મિરજા ગુલામ અલિની બાદી આવી હતી ખરી ?”

સુરતના મુખપરનુ હાસ્ય જતુ રહ્યુ તે તેનુ નામ સાભળી ચમકી. સરિફન બેગમે તે જોયુ સુરતે ધીમેથી જવાબ આપ્યો –

“એક દિવસ એક સ્ત્રી આવી હતી તો ખરી ”

“તેને તેં ઘરમા આવવા દેવાની મના કરી હતી ?”

‘તેને તો એવુ કંઈ કહ્યુ નહતું ”

“ચ્યારને કહ્યુ હતુ ?”

“હા, કારણ તે બાદી સારી નથી જેમ મોંમા આવે તેમ બકે છે ”

સુરતને માથે હાથ ફેરવતી સરિફન બોલી –

“બેટા ! મિરજા ગુલામ અલિનુ નામ સાભળ્યુ છે ? તે ભારે ઇજ્જતદાર અમીર છે શહેરમા તેની બરાબરીના થોડા છે ચાર પાચ દિવસ થયા મિરજા તારા બાપની પાસે માણસને મોકલ્યા કરે છે ”

સુરત ઉન્નિસા નીચુ જોઈ રહી સરિફને કહ્યુ –

“મિરજા નવાજેશ મહમદપર નવ્વાબ બહુ ખુશ છે એ ખબર છે કે ?”

સુરત નીચુ જ જોઈ રહી હતી સરિફન બેગમે તેની ચિબુક પકડી મોં ઉચુ કર્યું તેણે જોયુ તો વર્ષાસમયની વાદળીમાથી જેમ વરસાદના છાટા ટપકે, તેમ તેની આખોમાથી પાણી ટપકતું હતુ . સરિફન મનમા સમજી છતા બોલી –

“નૂરેનજર ! તું હવે મોટી થઈ, સમજણી થઈ છુ, કયા સૂધી તારા અબ્બાજાન હવે આ ફાની જહામા તકલીફ ઉઠાવશે ? તેમની તો મુરાદ જેમ બને તેમ જલ્દી આ દૂનિયાનો સબધ છોડી મક્કા શરિફ જવાની છે પરતુ તારે માટે રહે છે ”

સજળ આખે સરિફન સામુ જોઈ સુરત બોલી –“ નહિ, મારે માટે નહિ ”

“તને કોઇની સાથે નિકાહ કરાવી પછી જશે.”

“હા, મને છોડીને જાય તો શા માટે ? હુ પણ તેમની સાથે જઇશ.”

“વાર છે, બેટા ! તારે જવાને, જ્યારે આ શિયાહ બાલ સફેદ થાય, મ્હોંપર કરચલિયો પડે, જ્યારે દાદી થાય, ઘરમા છોકરાછૈયા

વહુઆરોને જુએ ત્યારે જજે. હજી તારે જવાને ઘણા દિવસ બાકી છે. પણ હા, મિરજાની વાત કહુ છુ તેનુ તું—"

સુરતે પાછું નીચુ જોયુ. સરિફન બેગમે તેને પોતાની સોડમા લીધી, હેતથી વાસે હાથ ફેરવી મુખચુમ્બન કર્યું. તેની આખમાથી દડદડ આસુ પડતા હતા સરિફન સમજી કે, સુરત મિરજાના નામથી જ થરથર કાપે છે. તેને સમજવાનુ બાકી રહ્યુ નહિ સરિફને નાનપણથી જ સુરતને ઉછેરી મોટી કરી હતી માતાના જેવો વાત્સલ્ય તેનો તેનાપર હતો સુરતને આ પ્રમાણે રડતી જોઈ તેને પોતાને માઠું લાગ્યુ તે બોલી—" તુ રડે છે શા માટે? ગાડી! તારી જ્યા મરજી નહિ હોય, ત્યા શુ તારી શાદી કરીશુ? જા, જો સાજ પડી છે. અગાસીમાં જઈ જરા હવા ખા."

"ના, ખાલાજાન! આજ મને કઈ મન નથી. હુ તો અહી જરા લેટીશ"

સરિફને સુરતને છાતી સરસી ચાપી મેઘાચ્છન્ન ચદ્રબિમ્બસમાન તેના મુખની ચુમી લઈ તે ત્યાથી ઉઠી સુરત શય્યામા જ પડી રહી; તેના મનમા ઉત્તાપ થતો હતો, ચિતાથી તેનો કઠ અવરોધ થતો જણાતો હતો

સરિફને પ્યારને હાક મારી પાસે બોલાવી કહ્યુ—"ઠીક કર્યું પ્યાર! હવે ફરીથી એ બાદી જો ઘરમા આવે તો કહેજે મને, સમજી? રાડના નાકકાન જ કાપીશ"

પ્યારને સરિફનના આ કહેવાથી ઘણો જ આનદ થયો.

કાસમઅલિખાને સઘળો વૃત્તાત માલમ પડ્યો તેણે જહાગીર નગરમા કન્યાનો વિવાહ કરવાની વાત પડતી મૂકી તેણે મુર્શિદાબાદ જવાનુ નક્કી કર્યું થોડા દિવસ પછી સરિફન બેગમ, સુરતઉન્નિસા અને કેટલાક માણસો સાથે લઈ કાસિમઅલિખા મુર્શિદાબાદ જવા નિકળ્યો તેના મનમા એમ હતુ, કે રાજ્યના પાટનગરમા સુરતને યોગ્ય વર મળી આવશે. ત્યા ઘણા અમીર ઉમરાવનો વાસ હતો ને નવા નવા માણસો પણ આવીને રહેતા હતા ખાંસાહેબનો ઇરાદો સુરતના લગ્ન પછી મક્કે શરિફ હજ્જ કરવા જવાનો હતો સુરતે બેત્રણવાર સાથે જવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી, પરતુ, બાળકની વાતપર પિતાએ લક્ષ આપ્યુ નહતુ મુર્શિદાબાદ જતા પદ્મા નદીને તીરે તેમણે પોતાની હોડીઓ નાગરી હતી, માણસો કિનારે ઉતર્યા હતા અને ખાંસાહેબ જગા જોવા પડે નિકળ્યા હતા આ સર્વ વાચનારે આગળ ઉપર જોયુ છે. ખાંસાહેબ કાઠે ફરતાફરતા આગળ જતા હતા. તેઓએ ઉચી નીચી

જમીન પર ચાલતા એક ભોંઠાપર પગ મૂકયો, અંદરથી કંઈ લાંબી વસ્તુ નીકળી ખાંસાહેબને પગે વિંટળાતી જણાઈ, એટલામાં કોઈએ આવી તેને મજબૂત લાકડીથી જમીનદોસ્ત કરી, અણીને પ્રસંગે મદદે આવનાર એક યુવક હતો ખાંસાહેબે જોયુ કે, વખતસર એ યુવક ન આવ્યો હત તો તેના પ્રાણ બચત નહિ.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ઓળખાણ

બપોર થવા આવ્યા હતા, વર્ષાઋતુનો પ્રારંભકાળ હતો, વર્ષાદ ક્યારે પડશે, તેનો ભરોસો ન હતો વળી જળમાર્ગની મુસાફરી. તે દિવસે મુસાફરી મોકુફ રાખવાનો ખાંસાહેબે ઠરાવ કર્યો, હોડીવાળાઓએ હોડીઓને કિનારે આણી, લગર નાખી મજબૂત કરી હોડીઓમા જૂદા-જૂદા માણસો કામે લાગી ગયા કેટલાક કાંઠાપર આવી વાસ કાપી લાકડીઓ લેવા મચ્યા, કિનારાપર લોકોનો કોલાહલથી ગામમાના બેચાર કુતરા પણ ત્યા આવી લાગ્યા, મિશરજી–રસોઈ કરનાર–ની નૌકા પણ બીજાઓની સાથે હતી, ખાંસાહેબના હિંદુ નોકરોની રસોઈ તે કરતો હતો, નદીને તીરે એક સ્થળે જગા સાફ કરી તેણે રસોઇની તૈયારી કરવા માડી; બપોરે પવન જોરથી ફુંકાવા લાગ્યો. એટલે એક ટટ્ટીની આડ કરી અગ્નિપર તેણે વાસણો ગોઠવ્યાં

પરવારીને વિશ્રાંતિ લેતાં સધ્યાસમય થઈ ગયો સૂર્યે પશ્ચિમ દિશાને લાલ વર્ણની કરી મૂકી, આકાશમા જાત જાતના રંગ પૂરાયા. સૂર્યનું ક્ષીણ તેજ અંતે પદ્માના જળમાં નિમગ્ન થયું, આકાશમાં પંખીઓ કલરવ કરતાં ઉડવા લાગ્યાં, કોઈ જોડા થઈને ઝાડની શાખા-પર વિસામો લેતા, જાણે રસ્તો ભૂલ્યાં હોય તેમ ચીસ પાડી પાછા ઉડી જતા, સંધ્યા વ્યતીત થવા આવી, કોઈ કોઈ નૌકામાં મુસલમાન નોકરો લાવણી ટપ્પા ગાવા લાગ્યા, કોઈ હોડીમા વાતો ચાલતી હતી, અન્યમા હિંદુ પરદેશીઓ લલિતપ્રિય વિરહવિધુરા યુવતીના વિરહનુ ગીત, કજરી આદિ ગાતા હતા, ઘોડાદોડપરથી એક નિશાનબાજે બદુક ફોડી ગામના લોકોને ખબર આપી કે, હથિયારબધ પ્રહરી ઘોડા દોડપર છે એ વેળાએ નૌકાના એક ભાગમા સખિન બેગમ ખાંસાહેબને પૂછતી હતી કે–"કોઈ હિંદુ છોકરાની સાથે તમે વાતચીત કરતા હતા? વળી સાભળ્યુ છે કે, તમે તેને તમારી સાથે મુર્શિદાબાદ લઈ જવા ચાહો છો કોણ છે એ?'

ખાં સાહેબે જવાબ આપ્યો –"તેનું નામ હેમેન્દ્રરાય છે જયન-

ગરનો રહેવાસી છે તે આપણા રસુલપુરના પ્રગણાથી ચાર ગાઉ દૂર છે. આજે તેણે મને એક મહા આફતમાંથી બચાવી લીધો.'

"તમારે ને એને ઓળખાણ હતું?"

"ના, ના, પરંતુ જયનગરના રાયવંશ જાણીતા માણસ છે વળી મારાપર આજે એનો ઉપકાર થયો છે એક સાપ આ ઝાડવામાંથી નિકળી મને ડંસી જાત એ છોકરાએ સાપને તત્કાળ હણ્યો ન હોત, તો આજ હું અહીં વાત કરવાને પણ હોત નહિ."

"પણ એને સાથે લઈ જઈ શું કરશો?"

"હજી એની ઉગતી વય છે. શહેરમાં જઈ નસીબ અજમાવવા એ ચાહે છે એનાં માબાપ કોઈ નથી વાતચીતમાં જ તેનાપર મને માયા થઈ આવી. વળી એનો ઉપકાર પણ એવો છે કે, એનો બદલો આપી શકાય નહિ સાથે સાથે આવશે તો જોઇશું એનું કંઈ થઈ શકે એમ હશે તો એકલો જાત તો કોણ જાણે ક્યારે પહોંચત અને શું કરત? આ તો આપણી સાથે આટલા માણસ છે, એની સાથે એ પણ આવશે છોકરો જણાય છે તો લાયક, દેખાવડો છે, ભણેલ છે, કાબેલ પણ છે."

"અમે તેને જોયો હતો."

"ક્યારે? કેવી રીતે?"

"તમે જ્યારે તેની સાથે વાત કરતા હતા, અને ઝાડ નીચે ઉભા હતા, ત્યારે પડદાની આડમાંથી અમે જોતાં હતા."

"ખૂબસૂરત છે, નહિ વારુ?"

"હા, પણ માબાપ નથી"

"ના, ભણેલગણેલ છે, અદબકાયદાથી વાકેફગાર છે. થોડી વાતચીતમાં જ તે હોંશિયાર જણાયો. મિશરજીની નોકામાં તેને માટે બંદોબસ્ત કર્યો છે, આહારાદિ પછી તેની સાથે વાતચીત કરીશું."

"માબાપ નથી, એ જાણી કંઈ ડંઈ થાય છે"

કાસમઅલિખાં થોડી વાર ચુપ રહ્યા તેમના મનમાં અનેક દિવસની વાત અંતર્ દ્વારને આઘાત કરતી હતી તેમને તેમના પાંચ વરસના નાના બાળકનું સ્મરણ થઈ આવ્યું તેનું નિર્દોષ સરળ મુખ, મધુરું હાસ્ય, બાળચેષ્ટા, મનોહર, કોમળ ગાત્રો ઈત્યાદિ સર્વ આ વૃદ્ધ ઉમરાવના મનમાં તાજું થયું. તેઓ ધીમેથી બોલ્યા "આજ જો એ જીવતો હત તો બરાબર આના જેવડો અને જેવો હોત"

ખાંસાહેબને એક પુત્ર હતો તે પાંચ વર્ષની વયે આ ધામ છોડી ગયો હતો એ ઘણા દિવસની બીના હતી. સુરતનો તે વખતે જન્મ પણ થયો ન હતો. હેમેન્દ્રને જોતા જ ખાંસાહેબના મનમાં પોતાના

પુત્રની સ્મૃતિ ઉદય થઈ આવી. વળી તેના ઉપકારને અતરમા આણી તેમણે તેને સાથે લઈ જવા નિશ્ચય કીધો ઘણી વાર સાથે લઉ કે નહિ એમ પહેલો તો મનમા ડોળાવો થયો, પણ આખરે તેની લાયકી જોઈ પૂર્વના વિચારને તેણે કાયમ કીધો સરિફને આ વાતમા વાધો લીધો નહિ થોડી વાર પછી **ખાંસાહેબે** **સુરત**ને હાક મારી અને કહ્યુ –

"**સુરત**! નૂરેનજર! મારી માળા લાવ્ય તો વારુ?"

સુરત પાસેના ભાગમા બેઠીબેઠી સર્વ વાત સાભળતી હતી તે પિતાની આજ્ઞા સાભળી ઉઠી, અને માળામુસલ્લાદિ સામાન પિતાની નિકટ રાખ્યો કાસમઅલિખા નિમાજ પઢી ઇશ્વરસ્તુતિમા મગ્ન થયા.

પંચમ પરિચ્છેદ

સુરતનું ગાન

વાચનાર જાણી શક્યા હશે કે, **ખાંસાહેબ**ને આફતમાથી ટાળનાર **હિમુ** હતો ઝાડની નીચે જ્યારે **હિમુ**નો **ખાંસાહેબ**ની સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે **રામમોહન** ત્યા નહતો ઝાડની નીચે સતરંજી પાથરી, **હિમુ**ને વિશ્રાતિ લેવાનુ કહી, **રામમોહન** ગામ તરફ ગયો હતો **રામુ** બને ત્યા સૂધી ખાવાના પદાર્થને માટે પૈસા ખરચતો નહિ, પણ બાગ બગીચામાથી ફળાદિ માગી લેતો, કોઇવાર ભય દેખાડીને પણ લઈ આવતો, કોઈ વખતે કોઈ ન હોય તો બાગનો માલેક પોતેજ છે, એમ સમજી પોતાનુ કામ કાઢી લેતો, આવશ્યક પદાર્થ આ પ્રમાણે લેવામા તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સકોચ થતો નહિ. થોડી વાર પછી **રામમોહન** પાછો ફર્યો. કેડે કાપડમા કેરીઓ, જાબુ, વગેરે હતા, બીજા હાથમા તરબુજ હતુ; અને ડાબા હાથમા મજબૂત વાસની લાકડી હતી **રામમોહને** દૂરથી જોયુ કે, ચાર પાચ જણ **હિમુ**ને ઘેરીને ઉભા છે, વળી તેઓ મુસલમાન છે, લાબી લાબી દાઢી છે, શરીર પણ બળવાન્ છે લસ્કરી સિપાઈ, કે લુટારુ કોઈ હશે, એમ તેણે ધાર્યું. પાચ સાત માણસોને જોઈ ડરી જાય એવો **રામમોહન** ન હતો. વળી ખુદ **હિમુ** પણ ત્યા ઉભો હતો. તેણે તરબૂજને હાથમાથી નીચે નાખી દીધુ, હાથમાની લાકડી બરાબર ઠોકી જોઈ, મજબૂત પકડી, અને ઘડીકમા **હિમુરાય**ની તરફ દૃષ્ટિ કરતો, ઘડીક આસપાસના આદમી તરફ જોતો ડોલતો, શકાશીલ ચહેરે તે આવવા લાગ્યો **હિમુ** તેને જોતા જ તેના મનનો ભાવ સમજી ગયો અને હસીને બોલ્યો –

"**રામુ**! કંઈ નથી આ મોટા માણસ છે, સમજ્યો?"

તેણે કાસમઅલિખા તરફ આગળી કરી કહ્યુ–"એમને સલામ

કર એ નવ્વાબ સરકાર બહાદુરના વિખ્યાત અમીર છે, આપણા રસુલપુર પરગણાના માલક છે”

નાનપણથીજ અમીર, ઉમરાવ, ફોજદાર, ચોપદાર આદિની વાતો સાંભળીસાંભળી, આ પ્રતાપશાળી લોક સબંધી તેના મનમા એક ભીતિમય અદ્ભુત ધારણા ઉત્પન્ન થઈ હતી આજ તેની ચક્ષુસમીપ અમીર વા મહાન્ પુરુષને જોતાજ તેની બુદ્ધિનો વિપર્યય થયો હાથમાની લાકડી જમીનપર રાખી, બે હાથ જોડી, રામમોહને ખાંસાહેબને નમસ્કાર કર્યા આ પ્રકાર જોઈ ત્યા ઉભેલા સર્વને સહેજ હસવુ આવ્યુ

હિમુએ કહ્યુ –“એ શુ રામુ?–સલામ કર”

રામુએ છીભ દાંતવતી કચડી બે હાથવતી ખાંસાહેબને સલામ કરી, પછી દરેક જણની તરફ ફરી સિપાઈ સુદ્ધાને સલામ કરી, છેવટે હેમેન્દ્રને પણ સલામ ઝુકાવી સઘળાને તે જોઈ ખડખડાટ હસવુ આવ્યુ કોઇનાથી હસવુ રોકાયુ નહિ, હિમુને પણ હસવુ આવ્યુ

ખાંસાહેબે પૂછ્યુ –“આ કોણ છે?” હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો – “એ મારો સાથી છે, રામમોહન એનુ નામ છે એ મારી ધાવમાનો પુત્ર છે, મારો દૂધભાઈ થાય, ભલો માણસ છે”

કાસમઅલિખાએ રામુને પૂછ્યુ –“બધાને કેમ બોલાવવા, એ ખબર છે કે? મને શી રીતે બોલાવશો, રામમોહન?”

રામમોહનમા જે બુદ્ધિ હતી, તે પદ્માની પેલે પાર જવા લાગી હતી તે બોલ્યો –“બરકન્દ–અમીર સાહેબ–ના–નવ્વાબ જનાબ”

ચારે તરફ ખડખડાટ હસવુ સર્વ જણને આવ્યુ રામમોહનને તેથી લાગ્યુ કે, કંઈ જરૂર ભૂલ થઈ છે, પરતુ શી, તે તે સમજ્યો નહિ. તેથી તે શરમાયો, બે ડગલા પાછો કર્યો, અને ઉભો રહ્યો હવે તેને લાગ્યુ કે, કંઈ લાકીબાકીના સબધમા કંઈક ભૂલ થઈ હશે, તેથી બરકન્દાજ સાહેબને હસવું આવ્યુ હશે

ખાંસાહેબે કહ્યુ –“વાહ! ઉમદા માણસ છે રામમોહનને પણ સાથે લઈ લઈશું”

સધ્યા પછી તેઓ મિરગજીની હોડીમા બેઠાબેઠા વાતો કરતા હતા માની વાત, ગૃહત્યાગ, કીકા, મા, કાકા, વાઘો, રસ્તામા ખાંસાહેબનો મેળાપ વગેરે અનેક વાતો કરી

આખરે હેમેન્દ્રે પૂછ્યુ –“કેમ! રામુ! તેં મને પણ સલામ કરવાનો આરભ કર્યો કે?”

“દાદાબાબુ! શુ કરુ? ખેતરમા ને વળી ઝાડ નીચે અમીરઉમરાવને જોઈ મારું માથુ ફરી ગયુ”

"પણ શહેરમા તો એવા કેટલાક અમીરઉમરાવ જોવા પડશે જો. આ માથુ ઠેકાણે ન રાખ્યુ તો. પછી?"

"જોઇજોઇને ટેવાઈ જઇશ."

"તો ઠીક"

"અહીથી શહેરમા જતા કેટલો વખત લાગશે, દાદાબાબુ?"

હેમેન્દ્રે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ રાત પડી ગઈ હતી, અનેક તારાઓ આકાશમા ફુટી નિકળ્યા હતા, કૃષ્ણપક્ષ હતો, પરતુ દૂર પદ્માના ગર્ભમાથી ચન્દ્રોદયનો આરભ થઈ ચૂકયો હતો, કિરણછટા પદ્માના વીચિભગમા ચૂર્ણ થતી હતી, મૃદુ પવન ફરફર વહેતો હતો પ્રકૃતિનો સુદર દશ્ય જોઈ હેમેન્દ્રનુ મન ઉચ્છ્વાસિત થયુ, રાત્રિએ ગૃહ વિદાયની વાત તેના અતરમા સ્ફુરી આવી. વક્ષ સલગ્ન અશ્રુધારાથી પરિપ્લાવિત તે સુદર કાતર મુખ તેના સ્મરણમા તરી આવ્યુ, પણ એટલામા આ શુ!! એકાએક શ્રુતિ સુખાવહ સગીતની અમૃતવૃષ્ટિ કયાથી? હેમેન્દ્ર કાન ઉચા કરી એકચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો પદ્માના સ્રોત પરથી ફરફર કરતો શીત મલય સારગીનો કોમળ સુર તેના કાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગ્યો, તેની સાથે રમણીના કોમળ કંઠમાથી ઝરતુ માધુર્ય પણ રેલાવા લાગ્યુ મધુર સ્વર તો ઘણી વખતે હેમેન્દ્રે સાભળ્યો હતો, પણ આજના ગાનારના કઠની સ્વાભાવિક મીઠાશ ઓર તરેહની હતી ગીત, હવે હેમેન્દ્રના કાનપર સ્પષ્ટ રીતે અથડાવા લાગ્યુ —

"તુને કોકારી ઉમા બદકાર દાયમ,
જોરમે આન્દાજા બેહદ કાર દાયમ"

હેમેન્દ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, કોનો એ સ્વર હશે? લોકના મકાનથી દૂર આટલી રાતે પદ્માના કલકલ વહતા તરગોપર તરતો, આ ચિત્તહારી ગીતધ્વનિ કોનો હશે?"

બે ગોનાહ નાગુજ્જાસ્ત સો આતિ,
બા હુજૂરે દેલનાકરદમ તાઆતિ,
બર દર આમદ બન્દાયે બિગરિખતા,
આબરૂએ ખોદ બાએસયા રેખતા.

સઘળા શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સમજમા આવતા નહિ. વાયુની મદ અને પ્રબળ ગતિને લીધે ગીતનો ધ્વનિ પૂરેપૂરો વિકાશ પામતો નહિ. પરતુ આ ગીતના પ્રભાવે હેમેન્દ્રના મનપર અજબ અસર થઈ.

"આન્દરા દમ કાજ બદન જાનમ બૂરી,
આજ જહા બાનુરે ઇમાનમ બૂરી"

આ તો મહાત્મા શેખ ફરિદના ખરા છગરનુ પ્રાર્થના સગીત છે,

ગીતધ્વનિ થંભ્યો, પરંતુ તેનો મધુર ગુંજારવ હેમેન્દ્રના કાનમાંથી ખસ્યો નહિ તેણે મિશરજીને પૂછ્યું –"આ કોણ ગાતું સભળાય છે, મિશરજી?"

"ખબર નથી? એ તો સુરતબીબીનો અવાજ છે"

"સુરતબીબી! એ કોણ છે?"

"બાબુજી! ખાંસાહેબની કન્યા, સુરતઉન્નિસા. ખાંસાહેબ નમાજ પઢી રહ્યા પછી કોઈ કોઈ વખત તેને ભજન ગાવા કહે છે અમે તો તેને એમ ગાતા ઘણી વાર સાંભળી છે"

ખાંસાહેબને કેટલા સતાન છે?"

"ખાંસાહેબને કંઈ સંતાન નથી, માત્ર આ એક કન્યા છે"

"વિવાહ થયો છે કે?"

"ના, એ તો એમ છે કે જહાગીર નગરમાં તેને માટે સારા વરની ગોધ કરી, પણ કોઈ લાયક આદમી મળી આવ્યો નહિ માટે ખાંસાહેબ હવે મુર્શિદાબાદ જાય છે ત્યાં ઘણા અમીરઉમરાવ છે ત્યા કોઈ લાયક વર મળી આવશે"

આ સિવાય બીજી કેટલીક વાત, હેમેન્દ્ર ભટ્ટજી પાસેથી જાણવાને સમર્થ થયો સરિફન બેગમની વાત, સુરતની નાનપણની વાત, તેની બાદી પ્યારની તેમ જ ઘરની વગેરે કેટલીક હકીકત તેણે હિમુને જણાવી ઘરની દરેક હકીકત નોકરો જાણે, અને રામરતન મિશર તો ખાંસાહેબના ઘણા પુરાણા નોકર હતા, એટલે એમનાથી કંઈ વાત અજાણી ન હતી

આમ તેઓએ કેટલીક વાતચીત કરી, એટલામા કોઈએ આવી હેમેન્દ્રને હાક મારી હેમેન્દ્રે પૂછ્યું –"કોણ છે?"

આવનારે જવાબ આપ્યો –"ખાંસાહેબ, આપને એમની નૌકામાં તેડે છે"

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ
નૌકામાં વાર્ત્તાલાપ

હેમેન્દ્રે ઘણા દિવસ મુસાફરીમા કષ્ટથી કાઢ્યા હતા, વરસાદમા અને તડકામા તેના કપડા ખરાબ થઈ ગયા હતા, આજ તેણે તે પોશાક કાઢી નાખ્યો હતો. ખાંસાહેબની આજ્ઞા સાભળી રામમોહનને થેલામાથી સારી ધોતી અને મિરજાઈ કાઢવા કહ્યુ રામમોહને બટવો મોં આગળ આણ્યો, અને તેમાથી ધોતી અને મિરજાઈ કાઢી આપી. તે સિવાય તેણે કેટલીક ચીજો બહાર કાઢી ચપ્પુ, સોય, દોરો, અગ્નિ પેટાવવાનો પથ્થર તથા આરસી આરસી લઈ તેણે માથાપરની બાબરી સાફ

કરી, પાછી કંગી રાખી દીધી, ધોતી બદલી તથા મિરજાઈ પહેરી આવેલા માણસની સાથે તે ખાંસાહેબની નૌકામા ગયો.

ખાંસાહેબની નૌકા જેને ઘોડાદોડ કહે છે તેના જેવી મોટી હતી, તેમા કેટલાક ખડ હતા ખાંસાહેબ જે ભાગમા બિરાજ્યા હતા, તે ખડ સાતેક હાથ પહોળો અને દશેક હાથ લાબો હતો ચારે બાજુના પાટિયા ભીત જેવા મજબૂત હતા, અને તેમા કોતરેલી જાળિયો હતી આ ખડની અડોઅડ બીજો એક ખડ હતો, તેમા જવાનો મધ્ય ભાગમાથી માર્ગ હતો ખડમા એક આલ્મેરા હતો, તેનાપર સુદર કારીગરી હતી, તેની પાસે ખુટીપર વળગાડેલી એક સિતાર હતી, બે મોટા ફાનસ બળતા હતા, જેનો પ્રકાશ ખડમા ચારે તરફ પડતો હતો, અદર ગાલિચો પાથરેલો હતો, એક બાજુએ મસનદ હતી, આજૂબાજૂ તકિયા ગોઠવેલા હતા એક તકિયાની પાસે હેમેન્દ્રને બેસવા ખાંસાહેબે કહ્યુ હેમેન્દ્રને ઝાડ નીચે જોયો હતો અત્યારે તે સાફસુફ થઈ તેમની પાસે હાજર થયો હતો. ત્યારના અને અત્યારના તેના ચહેરામા ફરક હતો; અત્યારે તેનો ચહેરો રૂક્ષ જણાતો ન હતો

ખાંસાહેબે પૂછ્યુ –"કેમ! મુર્શિદાબાદ આવવુ છે?"

"હુજૂર! એજ ઇચ્છાથી ઘર છોડ્યુ છે?"

"ત્યા જવામા મતલબ?"

"જી, તકદીર અજમાવવા વિચાર છે"

"તે તો ઠીક, પણ જયનગરના રાયની અવસ્થા જોઇએ તેવી છે, એમ સાભળવામા છે"

"પહેલા તેમ હતુ, હમણા હમણાં જોઇએ તેવી નથી"

"તમે માબાપ વિનાના છો તો તમને પાળે છે કોણ?"

"હુજૂરે આલા! નાનપણથી જ માબાપ બહેસ્તશીન થવાથી મારા કાકાએ મને નાનપણથી મોટો કર્યો છે"

"તેમનુ નામ"

"મહેશચદ્રરાય"

"તેમની સાથે કજીયો કરી ઘર છોડ્યુ છે?"

"નહિ, સરકાર! તેમ નથી. એમની વય હવે પાકટ થઈ છે, સંસારના કાર્યનો ભાર તેમનાથી હવે વહન થાય તેમ નથી, વળી કઇક દેવુ પણ થઈ ગયુ છે, માટે મનમા વિચાર કર્યો કે, પરદેશમા જઈ કંઈ દ્રવ્યોપાર્જન કરવુ"

"બેશક! તે ઠીક છે, તો તમે જહાગીરનગરમા કેમ ન ગયા? તે તો વધારે પાસે છે."

"જી, એક કારણને લીધે જહાગીરનગરમા જવું હુ બેમુનાસિબ સમજ્યો મારે મા નથી, કાકીએ જ મને મોટો કર્યો છે, તેણે જ લાડ લડાવ્યા છે હુ વિદેશ જાઉં, એવી એની ઇચ્છા ન હતી જો હુ ત્યા ગયો હોત તો અવશ્ય તેઓ મને ત્યાથી પાછો બોલાવી લેત, આ જ કારણથી મુર્શિદાબાદ જવાની મેં મુરાદ કરી હતી"

"ઘેર કહી કહાવીને નિકળ્યા છો?"

"જી, કાગળ લખી સર્વ હકીકત જણાવી છે."

"મહેશચન્દ્રને કંઈ સતાન છે?"

"જી, ના"

"વારુ, આપને કંઈ ભાઈભાડુ છે?"

"જી, ના, હુ એકેજ છુ"

ખાંસાહેબે હેમેન્દ્રની એ પ્રમાણે ફારસી, અરબ્બી, તેમ જ બીજી કેળવણીની પરીક્ષા લીધી, વાતવાતમા તે સમજી શકયા કે, હેમેન્દ્રની કેળવણી જોઇએ તેવી છે ચાલાકી પણ છે, અદબકાયદાથી વાકેફ છે, ઉત્સાહ છે, જુવાની છે, કામ કરવાની હોંશ છે, જો યોગ્ય રસ્તે લાગી જાય, અર્થાત્ કંઈ અવલમ્બન મળે તો આગળ જતા નામ કાઢે એવો છે

હેમેન્દ્ર વાતવાતમા આલ્મરાપર ટગાડેલી સિતાર તરફ જોતો હતો તે જોઈ ખાંસાહેબે પૂછ્યુ –"બાબુ! આપને કંઈ ગાવાબજાવવાનો શોખ છે?"

હેમેન્દ્ર એકદમ અસ્વીકાર કરી શકયો નહિ તેણે કહ્યુ –"સ્હેજ-સ્હાજ, અતિ સામાન્ય"

નોકરના તરફ જોઈ ખાંસાહેબે કહ્યુ –

"સાદક! તે સિતાર અહી લાવ તો"

સાદકે આલ્મેરા પાસેથી સિતાર લાવી હેમેન્દ્રની પાસે મૂકી. હેમેન્દ્રે સુર બાધી એક ગત ધરી એ વખતે અદરના દ્વાર આગળ અલકારનો ધ્વનિ તેના કાને પડ્યો કોઈ અલકાર ધારણ કરેલી સ્ત્રી દરવાજાના દ્વાર પાસે બેઠી, એમ એને ભાસ થયો હેમેન્દ્રને એક મુશ્કેલી નડી. સિતારપરનો મેજરાબ ઘણો નાનો હતો હેમેન્દ્ર આગળીવડે સિતારને છેડવા લાગ્યો. ખાંસાહેબે જોયુ કે, માત્ર આગલીવડે હેમેન્દ્ર પોતાની અસાધારણ ક્ષમતા સિતારપર બતાવે છે ખાંસાહેબે ઘણા દિવસથી સગીતની ચર્ચા છોડી હતી, પરતુ તેમની સમજશક્તિ ઘણી હતી હેમેન્દ્રના બજાવવાથી તેઓ સમજી શકયા કે, જેવા તેવા માણસને આ પ્રમાણે વગાડવુ સિદ્ધ નથી. રાગિણીની સર્વાંગ વિશુદ્ધતાની રક્ષા કરી, આ પ્રમાણે આલાપ અને ગત પરિસ્ફુટ કરવા, એ અતિ નિપૂણતા સિવાય થવુ મુશ્કેલ છે ખાંસાહેબ

અતિ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા —"વાહ! ક્યા ઉમદા હાથ હૈ!" વળી પૂછ્યું—"બીજા કંઈ વાદ્યપર કાબુ છે?"

હેમેન્દ્ર વિપદમાં પડ્યો. ખાંસાહેબની સાથે આ તેની પહેલી મુલાકાત હતી, તેઓ વૃદ્ધ હતા, પિતૃસ્થાને હતા વળી ભવિષ્યના આશ્રયદાતા પણ તેને મન ભાસતા હતા, આવા માણસ આગળ પોતાની પ્રગલ્ભતા દર્શાવવી, તેને ઉચિત લાગી નહિ તે રીત વિરુદ્ધ સમજ્યો, અને નીચું જોઈ રહ્યો, પરન્તુ ખાંસાહેબ સમજી ગયા જે માણસને સિતારપર આવો સંપૂર્ણ કાબુ હોય, તે બીજા વાદ્યયંત્ર અવશ્ય જાણતો હોવો જોઇએ ખાંસાહેબે કહ્યું—"પ્યાર! સારંગી આમ આણતો"

અંદરનું બારણું અડધું ઉઘડ્યું પ્યારે સારંગી ગાલીચાપર મેલી

ખાંસાહેબે કહ્યું—"તમ્બૂરો નથી. આ સારંગી છે, એકાદ ગીત સંભળાવો તો મારી ખાત્રી છે કે, આપનું ગળું પણ મિષ્ટ અવશ્ય હશે

સારંગીપરનું આવરણ દૂર કરી, હેમેન્દ્રે સારંગી હાથમાં લીધી ઉપર હાથીદાંતનું નકસી કામ હતું તેને હાથમાં લેતા સ્મરણ થયું કે, આ જ સારંગી ખાંસાહેબની કન્યા વગાડતી હતી હેમેન્દ્રે પ્રથમ આલાપ છેડ્યો. અને તેની સાથે તેણે હાફીજની એક ભક્તિરસપૂર્ણ ગજલ ગાઈ

ગાન સાંભળી ખાંસાહેબ ઘણા જ ખુશ થયા. તેમની આંખ ભીની જણાઈ, તેઓ બોલ્યા—"ખરેખર ઈશ્વરની આપનાપર દયા છે, નહિ તો આવું સાફ ગળું હોય નહિ. આટલી વયમાં ઠીક વિદ્યા સંપાદન કરી છે"

હેમેન્દ્રે સારંગી નીચે મૂકી અને કહ્યું—"હુજૂર! મારી એક અર્જ છે"

સુરત જાળીમાથી પદ્માના તરંગભંગની શોભા જોતી હતી તે ચૂપ રહી સરિફ્ને ફરી પૂછ્યુ — "કેમ ગીત કેવુ હતુ? ઉંઘે છે કે શુ? બોલતી નથી?"

ચમકી સુરતે કહ્યું —"બહુ જ ઉમદા ખાલાજાન. ખરેખર મનહર હતુ"

સપ્તમ પરિચ્છેદ

હિમ્રુ ક્યાં ગયો?

બીજે દિવસે સવાર થયુ. લક્ષ્મી હજી સુધી શય્યામાથી ઉઠી ન હતી દરરોજ તો તે સર્વથી પહેલી ઉઠતી નોકર ચાકરસુદ્ધા જાગ્યા ન હોય ત્યાર પહેલા બિછાનુ ત્યાગી તે કામે લાગતી આજ વ્હાણુ વાયુ તો પણ લક્ષ્મી ઉઠી નથી, એ શુ? છોકરો પણ સવારમા જાગી જતો આજે તે પણ ઘોડિયામા છે તે રોજની માફક ઉઠ્યો તો તો ખરો, પણ લક્ષ્મીએ તેને થાબડી પાછો ઉંઘાડી દીધો હતો. લક્ષ્મી આંખમાથી આસુ સારતી હતી સ્વામી તેને ત્યાગી લાબે પ્રવાસે ગયા હતા, તેથી તેને દુ ખ થતુ હતુ પતિવિયોગથી તરુણી પ્રમદાને દુ.ખ ન થાય, એમ કેમ બને? પ્રવાસ પણ આજના વખતની માફક સરળ ન હતો પ્રવાસે જવુ તે સમયમા ભારી જોખમ ભર્યું હતુ, લાબા પ્રવાસમા તો ઘેર પાછા આવવાની આશા સુદ્ધા છોડવી પડતી છતા તે વખતના લોકોમા સહનશીલતા પણ ભારે હતી કાળ અને વસ્તુસજોગો બદલાતા એવી સહિષ્ણુતા આજ વિરલ થઈ પડી છે

શય્યામા પડીપડી લક્ષ્મી રોયા કરે છે. સ્વામી ચાલ્યા ગયા છે એટલુજ નહિ, પરંતુ તે ઉપરાત એક બીજુ દુ ખ તેને આવી પડ્યુ છે સ્વામી પરદેશ ગયા તો ગયા, પણ તે વાત તેમણે કોઇને જણાવી નથી માત્ર તેને એકલીને કહીને સિધાવ્યા છે તેથી લક્ષ્મીપ્રિયા પોતાને અપરાધિની ગણે છે. સવારમા અનેક જણ પૂછશે, શોધ થશે, શુ થયુ અને શુ નહિ, તેના અનેક તર્કવિતર્ક થશે, પણ તે જાણતી હોવા છતા તેનાથી કઈ પણ કહેવાશે નહિ તેના મનમા એમ આવતું હતુ કે, જેમ સઘળાને કહ્યા વગર સ્વામી ગયા છે, તેમ મને પણ કહ્યા વગર ગયા હોત તો ઠીક થાત એમ કર્યું હોત તો દીલમા વાત છૂપાવવી અને કહેવુ નહિ, એવુ તો મારે કરવુ પડત નહિ આવી વાત સસરા ન જાણે, સાસુ જાણે અને વહુ જાણે, એ તે વખતમા ઠીક ગણાતુ નહિ. વહુઓને આવી બીના તે વખતે લજ્જાકર લેખવામા આવતી હતી, અને વહુઓ પણ પોતે તેને અપરાધજનક લેખતી.

મહામાયાએ આવી લક્ષ્મીનુ બારણુ ઠોકયુ અને બોલી.—"વહુ! ઓ વહુ"

દરવાજો તો ઠોકતા જ ઉઘડી ગયો, મહામાયા અદર દાખલ થઈ, લક્ષ્મી સફાળી ઉઠી અને ઘુમટો તાણ્યો, મહામાયા બોલી –"વહુ! આજ હજી સૂધી કેમ ઉઠી નથી? છોકરો પણ હજી સૂધી સુતો છે, એ શુ? એને કઈ ઠીક નથી કે શુ?"

માથુ હલાવી લક્ષ્મીએ છોકરાને કઈ નથી થયુ, એમ સૂચવ્યુ

"ત્યારે આજ ઉઠતા આટલી વાર કેમ થઈ? તને તો કઈ થયુ નથી ને?

લક્ષ્મી દરરોજ ઉઠી સવારમાં સાસુને પ્રણામ કરતી આજ સાસુજી તેની ઓરડીમા આવેલા જોઈ તેને પગે પડી એમ કરવા જતા આખમાના બે ચાર આસુ મહામાયાને પગે પડ્યા. લક્ષ્મીએ મનને ઘણુ રોકયુ, પણ તે સંવરણ કરી શકી નહિ.

મહામાયા બોલી – "વહુ! બેટા! આજ શુ થયુ છે? તુ રડે છે કેમ! હિમુએ કઈ કહ્યુ છે?"

સ્વામી સબધી વાત, એટલે લક્ષ્મી શુ જવાબ આપે? તે મુગી રહી મહામાયાએ તેનો ઘુમટો તાણી લઈ માથે હાથ ફેરવ્યો ઘૂમટો સરી જતા મહામાયાએ જોયુ કે, લક્ષ્મી આખી રાત રડી હોવી જોઇએ આખો લાલચોળ હતી મ્હોં વિલાયલુ ફીકુ પડી ગયુ હતું, આખની પાપણો આસુભરી હતી મહામાયાએ મનમા ધાર્યું કે, અવશ્ય હિમુએ કઈ કહ્યુ હોવુ જોઇએ નહિ તો વહુ રડે નહિ તેણે મનમા હિમુને ઠપકો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વહુનુ મ્હોં છેડાવતી લ્હોતી બોલી-"રડીશ ના બેટા! હમણા હુ એની ધૂળ કાઢી નાખું છુ હજી કીકો ઉઠ્યો નથી?"

એમ કહી મહામાયા છોકરાની પાસે ગઈ, તેના મુખપર અને કપાળપરની વાળની લટો હાથવતી સેરવી દીધી, અને તે ન જાગે એવી રીતે ધીમેથી તેના મુખનુ ચુમ્બન લીધું પછી તે ત્યાથી બહાર નીકળી

બહાર આવી મહામાયાએ હાંક મારી – "કલ્યાણી! જો તો હિમુ ક્યા છે? તેને બોલાવી આણ તો"

આણી તરફ લક્ષ્મી ભારે વિપદમા પડી સાસુજીએ મનમા એમ ધારી લીધુ હતુ કે, તેના ધણીએ તેને કઈ કડવા બોલ કહ્યા હશે આ ભ્રમ ભાંગવાનો ઉપાય પણ સહેલ ન હતો તેનાથી લાજનુ માર્યું બોલાય એમ ન હતુ. એટલામા છોકરો રડી ઉઠ્યો

કલ્યાણી પાછી ફરી અને બોલી –"હિમુને જોયો. પણ તે ઘરમાં નથી"

મહામાયા –"જા. જો, છોકરો ઉઠ્યો છે, તેને લઈ આવ"

કલ્યાણી છોકરાને લઈ આવી, પણ છોકરાને ઉઠતાંની વાર રામમોહન પાસે જવાની ટેવ, તે કલ્યાણી પાસે રહે શાનો?

રામમોહન રોજ સવારમા તેને રમાડતો ને બાગમા ફેરવતો કલ્યાણી પાસે તો તે રડવા લાગ્યો, એટલે કલ્યાણી "રામુ! ઓ. રામમોહન!" કરતી ધાટા પાડતી, રામુને શોધવા ગઈ તો તે પણ ઘરમા નહિ આ શુ? આજ બે જણા મળી સવારના પહોરમા ગયા છે ક્યા?

તે વખતે રાય આગણામા આવ્યા, તળાવપર તથા બાગમા હિમુને શોધવા માણસો મોકલ્યા, બેઠકખાનાની બાજુમા જ્યા નિત્ય રામમોહન સુતો હતો, ત્યા કલ્યાણીએ જઇને જોયુ, રામમોહન ત્યા ન હતો એટલુ જ નહિ, પણ તેનો વાટવો થેલો કઈ જ ન હતુ, તે ઉપરાત તેણે મહા યત્ને જાળવી રાખેલી, વાસની તેલ પાયેલી પાકી ડાગ પણ ન હતી કલ્યાણીના મનમા જરૂર સદેહ પેદા થયો તેણે ઘરમા આવી મહામાયાને સઘળી હકીકત કહી મહામાયાએ પૂજારીને બોલાવ્યો. તેણે કહ્યુ —"બાબુ તો થોડી રાત બાકી હતી, તે વખતે દરવાજો ખોલી બહાર ગયા છે મેં દરવાજો ઉઘાડી આપવા કહ્યુ, પણ એમણે જ મના કરી અને પોતે ઉઘાડી બહાર ગયા"

"ક્યા ગયા હશે? બન્ને જણ સાથે મળી ક્યા ગયા હશે?" એમ સહુ વિચાર કરવા લાગ્યા, એટલામા મહેશચદ્રય ત્યા આવ્યા અને મોટેથી બોલ્યા –

"તેને કઈ શરમ છે? કાલે આટલુ થયુ તોએ એનોએ એને જરા પણ ભાન છે? ગયો હશે કઈ કુસ્તી જોવા કે એવા જ કઈ કામે, અને આવશે ખાવાની વખતે"

એટલુ બબડી રાય તો દિવાનખાનામા જઈ બેઠા. એટલામા નવદુર્ગા ત્યા આવી મહામાયાએ તેને કહ્યુ —

"જો, જો, એક વાર વહુની પાસે જા. આજ સવારના તે રડતી હતી તેને પૂછી જો કે હિમુની તેને કઈ ખબર છે?"

નવદુર્ગા લક્ષ્મી પાસે ગઈ. મહોલ્લામા તે માત્ર લક્ષ્મીની સમોવડિયણ હતી અને તેને સહિપણાં પણ હતા. લક્ષ્મી છૂટથી તેની સાથે બોલતીકરતી પણ હતી, દરરોજ આમોદપ્રમોદ માટે એકઠા પણ થતાં; વળી દૂરથી નણદ પણ થતી હતી

અદર આ રીતનો મામલો હતો, ત્યારે બહાર બેઠકખાનામા જૂદો જ રગ હતો રાય બેઠકખાનામા જઈ હુક્કો પીવા લાગ્યા, એટલામા તેમની નજર તકિયા પાસે પેટીપર પત્ર પડ્યો હતો તેનાપર ગઈ, પત્ર હાથમા લીધો, સિરનામુ વાચ્યુ તો તેમનુ પોતાનુ જ નામ, અક્ષર હિમુના.

મહેશચંદ્ર આશ્ચર્યમા પડ્યા કે “આ શુ? ઘરનો છોકરો ઘેર બેસી કાગળ લખે! ખબર?” આખરે તે કાગળ ફોડ્યો અને વાચવા લાગ્યા—

જનકસદશ પૂજ્ય વડીલ,

પ્રણામપૂર્વક નિવેદન જે આપનો ચરણકિંકર હવે મોટો થયો છે ઘરની અવસ્થા હવે સમજ્યો છુ મારા જેવા સ્વસ્થ શરીરવાળાએ નિરુદ્યમી બેસી રહેવુ યોગ્ય નથી. આટલા દિવસ સૂધી એ વાત સમજ્યો નહિ, તેથી ખેદ થાય છે મારા જેવાએ ઘેર નકામા બેસી રહી ઓટલો ભાગવો ઉચિત નથી, એમ જાણી આજરોજ ઘર છોડી જાઉ છુ રામમોહનને પણ સાથે લેતો ગયો છુ મારી ચિંતા આપ કરશો નહિ. ઈશ્વિરેચ્છાથી અને આપના આશીર્વાદથી મન કામના પૂર્ણ થશે, એવી મારી શ્રદ્ધા છે. કલ્યાણીને તથા માતુશ્રીને આશ્વાસન આપશો અને મારા પ્રણામ નિવેદન કરશો. આપની મમતા, માતુશ્રીનો સ્નેહ મને સ્વાસ્થ્ય રાખશે એજ અનેક પ્રણામ

લી૦ આપનો

ચરણકિંકર હેમેન્દ્ર

પત્ર વાચતા તેમના અત કરણમા સૂળો ભોંકાવા લાગી, તેમને ખેદ થયો તેઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “અરેરે! આ અનર્થનુ મૂળ હુ જ છુ છોકરો ખાવાનુ માગવા આવ્યો ત્યારે કોયલા ચાવવાનુ કહી એને દુ ખી કર્યો અને છેવટે ઘર છોડી ગયો હરિ! હરિ!” એમ વિચાર થયો ન થયો, એટલામાં રાય મહાશયે ઘરના સઘળા નોકરોને હાક મારી બોલાવ્યા, સઘળા ત્યા આવી ઉભા તેમને રાય કહેવા લાગ્યા –

“જો રાધામોહન! હમણા ને હમણા જા, જહાંગીરનગર તરફ જા હિમુ મળે તો એને રોકજે કાદર તુ પણ જા, રહિમ તુ જો, બીજી વાટે જઈ એની શોધ કર! જલ્દી જાઓ, જ્યા મળે ત્યાથી એને સમજાવી, પાછો વાળી, સાથે તેડી લાવજો, અને કહેજો કે, મેં એને પાછો આવવા કહ્યુ છે”

કલ્યાણી પણ ત્યા આવી વાત સાભળતી હતી મહામાયા અદરના આગણાની બાજુમા આવી ઉભાં તેઓ પૂછવા લાગ્યા –

“શુ હિમુ રિસાઇને ચાલ્યો ગયો છે? ઘેર નહિ આવે?”

રાય અતે અદર આવ્યા, અને તેમને હકીકત જણાવી સાભળતાની વાર મહામાયાએ કકળાણ કરવા માડ્યુ –

“હાય! હાય! મારો હિમુ ગયો! અરેરે રિસાઇને ચાલ્યો ગયો! હાય! શુ થશે મારા હિમુને! કોણ એની સભાળ લેશે? અરેરે

મને મોત પણ આવ્યુ નહિ કે મારે આવો દહાડો જોવો પડે છે! બચ્ચુ તમને દયા જ નથી તમે જ મારા સોના જેવા છોકરાને ઘરમાથી કાઢ્યો. મરતા મરતા એની મા મને સોંપી ગઇતી, મેં મોટો કર્યો, અને આમ તમે એને હુસલા મારી કાઢ્યો મારા બચ્ચાનુ શુ થશે રે બાપ! રસ્તામા ચોર, લૂટારા, બરકન્દા જ એને પકડી જશે કોણ એને બચાવશે રે–"

આ શોરબકોર સાભળી મહોલ્લાનાની બૈરીઓ ત્યા દોડી આવી બબલી બહેન આવ્યા, ધનગારી આવ્યા, નવદુર્ગા આવી, કમળા, ચપળા, કાલિન્દી, શ્યામા, વામા, તારા, ઈચ્છા, નિરુ બધા ત્યા આવી લાગ્યા ત્યા મહા શોરબકોર થઈ મચ્યો ઘરડિયા હતા તે રાયનો વાક કાઢવા લાગ્યા "બચ્ચુ! બા, એમ થાય ખરુ કે? કહેવાય કહેવાની રીતે છોરુ કછોરુ થાય, પણ આપણાથી એમ ન થાય" ઐરક પાર્લામેન્ટમા સઘળા જ રાયને નિંદવા લાગ્યા રાયે સમજાવવાને પ્રયત્ન કરતા કહ્યુ –

"માણસો મોકલ્યા છે, તેઓ રસ્તામાથી પાછો બોલાવી લાવશે, કઈ ભય કરવા જેવુ નથી."

મહામાયા —"લઈ આવો, મારા સોના જેવા છોકરાને હમણાને હમણા લઈ આવો અરેરે તેને શુએ થયુ હશે! અરેરે દયા જ નહિ! ઓ મા! આ શુ થયુ રે?—"

હિમુએ જહાગીરનગર જોયુ હતુ તે ત્યા જ ગયો હશે ભય માત્ર રસ્તામા હતો, બાકી કઈ ભય નથી ત્યા ગયા પછી તે સુખેથી ત્યા કોઇને ત્યા ગયો હશે, એમ મહેશચદ્રનુ અનુમાન હતુ માત્ર રસ્તો બેત્રણ દિવસનો હતો, અને જોખમ તો રસ્તામા ન જેવુ હતુ, એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા પરતુ ગૃહિણીને તે સમજાવી શક્યા નહિ વળી તેમણે હિમુને ઠપકો આપી માઠુ લાગવા જેવુ કર્યું હતુ, એટલે પોતાને એક રીતે દોષી લેખતા હતા

ઘરમા આમ ગડમથલ થઈ રહી હતી ત્યારે લક્ષ્મી પોતાના ખડમા ચોરની માફક મુગી બેસી રહી હતી પોતાનો ધણી જ જ્યા આ સઘળાનુ મૂળ હતો, ત્યા એ બિચારી શુ બોલે? લોકોને શુ મ્હોં દેખાડે? તે પોતાના જે ખડમા બેઠી હતી, ત્યા બેચાર જણીઓ દાખલ થઈ.

વામા કહેવા લાગી —"વહુ એમા રડો છો શુ? કાલ સવારે મારા ભાઈ તો પાછા ફરશે"

બબલી —"ઓ ઓ જાણે તારો એકલાનો જ ધણી પરદેશ ગયો છે! બીજાના કોઇના ધણી બહારગામ નહિ જતા હોય! એમા વળી રડવુ શાની?"

વિશાખા—"અલી! રળી લાવશે તો દાગિના તને આપશે એમા તે વળી રડવાનું શુ? જારે ભોલી! દાગીના પહેરતા સારુ લાગશે કે?"

ધનગૌરી—"બળ્યુ પણ તેં જવા શુ કરવા દીધા? તે વખતે મના કેમ ના કરી? કઈ નહિ, ગાસડો બાધીને લાવશે તો બેઠીબેઠી મજા કરીશ આ ઢોંગ શા?"

આ પ્રમાણે થોડી વાર બોલી, વાતચીત કરી ત્યાથી સર્વ નિકળી પડી અને રસ્તામા એક બીજી ટીકા કરવા લાગી.

ધનગૌરી—"અરે એ તો એણે જ જવાનુ કહ્યુ હશે ખદી છે જો"

શ્યામા—"ધણીને પટાવીને એ પ્રમાણે સમજાવવુ! ભલી બાઈ એની બુદ્ધિ?"

વિશાખા—"એ સાસુવહુને કયા સૂધી સારું રહેવાનુ છે?"

બબલી—"અલિ! એને દુ ખ શુ છે તે એણે આમ કર્યું હશે?"

આ પ્રમાણે ટીકા કરતા સૌસૌને ઘેર ગયા કેટલાક તો લક્ષ્મીના ખંડ આગળ આવી, જોઇનેજ પાછા ફર્યા

એક જાય ને એક આવે, એમ આખો દહાડો રહ્યુ. આખરે સધ્યાકાળ પડી શોધવા ગયા હતા, તેમાના કેટલાક જણ પાછા ફર્યા હિમુનો પત્તો મળ્યો નહિ બીજે દિવસ ઉગ્યો, પણ હિમુના કઈ સમાચાર આવ્યા નહિ એમ કરતા ત્રણચાર દિવસ વહી ગયા મહામાયાની ભૂખ અને નિદ્રા જતી રહી હતી, મહેશરાય માથે હાથ દઈ વિચારમા બેસી રહેતા, કલ્યાણી રાતદહાડો રોયા કરતી, લક્ષ્મી દિવસના મહામાયાની ચાકરી કરતી, રાતના આસુ સારતી, અને બિછાનુ ભીજતી છોકરો રામુ વગર રહેતો નહિ જો કે કલ્યાણીની માયા લાગવા લાગી હતી, પણ રામુ વગર તેને કોઈ ફરવા લઈ જતું નહિ. તે રોગિષ્ટ થતો જતો હતો

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

આક્રમણ

રાત બે પહોર ગઈ હશે, ઘોર અધારુ હતુ, વાદળ જોઇએ તેવું ઘેરાયલુ ન હતું, છતા વર્ષા સમય હતો, ને દૂર એક ખૂણામાથી વખતોવખત વિજળીના ચમકારા થતા હતા, વાયુ પ્રબલ ગતિથી વહેતો હતો, તીરસ્થ નાગરેલી હોડીઓ ડોલતી હતી

ઝાડમાથી ખરતા પાદડાનો ખરખર શબ્દ થતો હતો, તે સિવાય કોઈ પણ ધ્વનિ અત્યારે સભળાતો નહિ પદ્માનુ જળ ખળખળ સ્વરે

વહેતું હતુ, પહેરો ભરનાર અડધા ઉંઘમા હતા, નિગાહબાન સુઈ રહ્યા હતા, ખલાસીઓ વગેરે સુખેથી નિદ્રા લેતા હતા, બરકન્દાજ પણ લાબા થયા હતા

આવે સમયે એક અવાજ સભળાયો જે નૌકામા હેમેન્દ્ર શય્યા કરી સુતો હતો, તે ઘોડાદોડથી થોડે છેટે કાઠાપર હતી હિમુ ચોંક્યો, બેઠો થયો, રામુને ઉઠવા કહ્યુ મિશરજી પણ જાગી ગયા હેમેન્દ્રે જરા બહાર નિકળી જોયુ તો ઘોડાદોડને તેણે દીઠી નહિ તે વખતે વાદળામાથી ચંદ્ર કઇક દેખાવા લાગ્યો હતો ચદ્રના કિરણો પાણીપર ચળકતાં હતા હેમેન્દ્રે જોયુ કે, તે પ્રકાન્ડ નૌકા કિનારેથી દૂર ભર પાણીમા હતી તેની બાજુમા એક મોટો તરાપો હતો, તરાપાના અને ઘોડાદોડના માણસો વચ્ચે ઝપાઝપી અને મારામારી ચાલુ હતી, લાકડીઓ ઉછળતી હતી જે અવાજથી હિમુ જાગૃત થયો, તે બદૂક ફૂટવાનો અવાજ હતો. પળમાં હિમુ તૈયાર થઈ ગયો, રામમોહનને તૈયાર થવા કહ્યુ, અને નૌકાનુ સૂકાન પકડ્યુ, પાસે જ તેની લઠ ડાગ હતી. હિમુના ઉત્સાહથી ખલાસીઓમા પણ ઉત્સાહ આવ્યો અને તેમણે નૌકાને યોગ્ય માર્ગે હકારી. ખાં-સાહેબની બીજી બેત્રણ નોકા પણ પાસે હતી એમ તેને લાગ્યુ ઘોડા-દોડપર ભારે ધીંગાણુ મચ્યુ હતું, અનેક લાકડીઓના પ્રહાર થતા હતા, લાકડીના અવાજથી, લોકોની બૂમરાણથી, સ્ત્રીઓના રુદનથી રાત્રિની નિસ્તબ્ધતા ભગ થતી હતી ઘોડાદોડપર લૂટારુઓએ આક્રમણ કર્યું હતું તેના લગરને તેમને મદદ કરનારાઓએ કાપી નાખી તેને તરતી કરી દીધી હતી. તરાપામા લૂટારુના માણસો હતા, એ હિમુ તત્કાળ સમજી શક્યો. હેમેન્દ્રે, "જય કાલી! ચતુર્ભુજ–આલી–આલી–આલી," કરી બૂમ મારી. બીજી હોડીઓમા પણ આ ઉત્સાહસૂચક વાણીથી હો હો મચી રહી, અને ગર્જના ચારે તરફ સભળાઈ

ઘોડાદોડ ઘણે દૂર વહી ગઈ હતી હેમેન્દ્રની નોકા પણ વેગથી બીજા કરતા ઘણી આગળ વધી હતી એવામા એક નાની નોકાને ઘોડા-દોડની પાસેથી તીર તરફ જતા તેણે જોઈ, અદરથી સ્ત્રીના રુદનનો અવાજ આવતો હતો એટલામા હેમેન્દ્રને ઓળખનાર એક આદમી જળમાથી ડોકિયુ કાઢી મોટેથી બોલ્યો —

"બાબુસાહેબ! પકડો, પકડો એ લોકો સુરતબીબીને પકડી લઈ જાય છે. એક બળવાન્ ખલાસીએ તેને હોડીમા લઈ લીધો. તેનો જમણો હાથ ભાગ્યો હતો હેમેન્દ્રે નૌકાનુ મોં ફેરવ્યુ, અને તે હોડીની પાછળ વેગથી હોડી હકારી. ઘોડાદોડ અને તરાપાના માણસોમા યુદ્ધ હજી ચાલતુ હતુ હકારનારાઓ હકારવાનુ મૂકી દઈ લડતા હતા હેમેન્દ્ર

જે હોડીની પાછળ પડ્યો હતો તે કિનારે ન પહોંચી, એટલામા તેની પાસે આવી લાગ્યો, પોતાની ડાગ હાથમા લઈ, ઝટ લઈને તે હોડીપર કુદ્યો પણ એટલામા એક ફટકો જોરથી તેના માથાપર પડ્યો ફટકાને ન ગણકારતા, તેણે તે આદમીને ડાગ મારી માથુ ફોડી નાખ્યુ એક ઘાથી તે જળમા પડી ગયો બીજો એક જણ સામે થવા આવ્યો તેને પણ જોરથી હેમુએ લાત મારી કે ગુલાટ ખાઈ ઉધે માથે પાણીમા પડ્યો એવી જ રીતે બીજાને પણ તેણે ડાગનો સ્વાદ ચખાડ્યો એટલામાં તેની પાછળથી એક જણે લાકડી ઉગામી, પણ રામમોહન હોડીમા કૂદી પડ્યો હતો, તેણે તેના હાથપર એવો ફટકો લગાવ્યો કે, તેનો હાથ ભાગી નાખ્યો કુલ સાતેક આદમી હોડીપર હશે. એમાના ત્રણને હિમુએ પરાસ્ત કર્યા રામમોહને એએકની ખબર લીધી. બાકી બેએક રહ્યા તેમા એક જણ તો તાબે થઈ ગયો, અને બીજો પાણીમા ભૂસ્કો મારી નાઠો. હોડી હવે કિનારે આવી પહોંચી હતી હેમેન્દ્ર હોડીમાથી કિનારે કુદી પડ્યો અને બોલ્યો —

"હુ અહમદ કાસમઅલિખાંસાહેબનો માણસ છુ, મારુ નામ હેમેન્દ્રલાલ રાય છે ખાંસાહેબની કન્યા, બીબીસાહેબા સુરતઉન્નિસાને લુટારુઓ આ હોડીમા લાવ્યા છે, એવુ સાભળ્યુ છે ઈશ્વરની કૃપાથી, લુટારુઓનો નાશ થયો છે ને ભયનુ કઈ કારણ નથી માટે આ નૌકામા કોણ છે, તે બોલો"

નૌકામા જે રોવાનો ધ્વનિ થતો હતો, તે હેમેન્દ્રે સાંભળ્યો હતો તે તેણે હુમલો કર્યો, તે વખતે બધ થઈ ગયો હતો, અને અત્યારે પણ તે સભળાતો ન હતો માત્ર સ્ત્રીના અગસચાલનથી થતો અલકારનો ક્ષીણ ધ્વનિ સભળાતો હતો હેમેન્દ્રના વચન સાભળીને અદરથી એક સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો —

"બાબુસાહેબ! હુ આપને ઓળખુ છુ અદર સુરતબીબી છે હું તેમની બાદી છુ, મારુ નામ પ્યાર"

"ખાંસાહેબ મારા વાલિદ છે તમો આ નૌકા છોડી ખાંસાહેબની—અમારી નૌકામા આવો" નૌકાની અદર કોઈ કઈ મૃદુ સ્વરે બોલ્યુ

પછી પ્યારે કહ્યુ, "બાબુ સાહેબ! ખાંસાહેબની નૌકા ક્યા છે? ખાંસાહેબ કેમ છે? લૂટારુઓ શુ ભાગી ગયા છે?"

નદીમા ચદ્રના મદ પ્રકાશમા દૂર સૂધી નજર થઈ શકતી હતી. ઘોડાદોડ અનેક છેટે વહી ગઈ હતી, પાસે તગપો જણાતો નહતો તેપરથી લાગતું હતુ કે, લૂટારા નાસી ગયા હોવા જોઇએ, એક દીપ બળતો

જોઈ તે ધોડાદોડ હોવી જોઈએ હેમેન્દ્ર નિશ્ચિતપણે કંઈ કહી શક્યો નહિ, પણ બોલ્યો કે –

"ખાંસાહેબની નાકા દૂર છે, અહીંથી બરાબર જોઈ શકાતુ નથી. પણ તરાપો તો ભાંગી ગયો જણાય છે હવે કંઈ ભય જેવુ જણાતું નથી તમે અને બીબીસાહબા આ નાકામા આવો હુ તમને ખાસાહેબ પાસે લઈ જાઉ છુ"

યત્નપૂર્વક હેમેન્દ્રે બે નૌકાને પાસેપાસે અડાડીને રાખી, અને લટારુઓની નૌકામાથી બે સ્ત્રીઓ હેમેન્દ્રની નૌકામા ઉતરી બેઠી પ્યારનુ મુખ ઢાંકેલુ ન હતું બીજી એક હતી તેનુ મુખ ઢાંકેલું હતું અને વય પણ નાનુ હતુ નિમિષ માત્ર હેમેન્દ્રે તેને જોઈ, પ્યારનો હાથ ઝાલી તે હોડીમા આવી, તેના હાથમા નિલમના કડા હતા હેમેન્દ્ર સમજ્યો કે, તે જ ખાંસાહેબની કન્યા જે સારગી વગાડતી હતી તે સુરત ઉન્નિસા એ જ છે હોડી હાકનારા હોડીને હકારવા તૈયાર હતા, પરતુ હેમેન્દ્રે તેમને રોક્યા. લટારુઓની નૌકામા તે ગયો અને અંદર જઈ જોવા લાગ્યો કે કઈ રહ્યુ છે કે કોઈ છૂપાઇને તો બેઠુ નથી ને? તેણે જોયુ તો તેમા એક ખૂણામા એક સ્ત્રી બેઠી હતી હેમેન્દ્ર તે સ્ત્રીને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલામા પ્યાર તે હોડીમા તેની પાછળ પાછી આવી

હેમેન્દ્રે પૂછ્યુ –"શુ કઈ રહી ગયુ છે?"

"ના, હુ આપણી નૌકામા પાછી આવુ છુ." એટલુ કહી તે તે સ્ત્રી પાસે ગઈ, અને તે સ્ત્રીને પ્યારે એક લાત મારી અને કહ્યુ –"લે, લેતી જા જોયુકની કે આકાશનો ચાદ એમ હાથમા આવે એમ નથી કર તારુ મોં કાળુ, જાણતી નથી કે, સ્વર્ગની હૂરની દેવ રક્ષા કરે છે?"

તે સ્ત્રી ઉઠી અને ઉભી થઈ, પણ આ અપમાનસૂચક શબ્દો સાભળી ક્રોધમા એકાએક તેને વાક્સ્ફૂર્તિ થઈ નહિ તેનુ અગ ધ્રુજતું હતુ, પ્રકમ્પિત સ્વરે તે બોલી —"હરકત નહિ જો જીવતી રહુ છુ, તો આનો બદલો ન લઉં તો મારુ નામ પન્ના નહિ"

તેને લાત મારી પ્યાર બહાર આવી હેમેન્દ્ર આ સઘળુ સાંભળી શક્યો નહિ

તેણે પૂછ્યુ —"પ્યાર એ કોણ છે?"

"લુટારુઓનુ માણસ"

હેમેન્દ્ર પૂછવા જતો હતો, એટલામા પ્યાર ફરીથી બોલી — "હમણા કઈ કહેવા જેવુ નથી, વખત આવ્યે તમને સઘળુ કહીશ"

પ્યાર પાછી હિંદુવાળી નાકામા આવી બેઠી તેણે હોડી વેગથી છોડી દીધી રામમોહનની ઇચ્છા હતી કે, લૂટારુઓની હોડીને ડૂબાડી દેવી,

પણ હેમેન્દ્રે તેને એમ કરતાં અટકાવ્યો. આખરે બીજી હોડીને પણ તેઓ સાથે ઘસડી લેતા ગયા ભર પ્રવાહમા તે હોડી આવી કે તેનુ લગર, તેઓએ કાપી નાખ્યુ અને તેનુ સુકાન તોડી, તેને એમને એમ ત્યા છોડી દીધી સુકાન વગરની, તે હોડીનું પાણીના પ્રબળ વેગમા શુ થયું હશે, તે ઇશ્વર જાણે હેમેન્દ્ર વેગથી પોતાની હોડીને ઘોડાદોડ તરફ હંકારી લઈ જવા લાગ્યો

નવમ પરિચ્છેદ

વ્હાલનું કારણ

પ્રભાત થવાને ઝાઝી વાર ન હતી પૂર્વ દિશામા અરુણોદય થવાની તૈયારી હતી હેમેન્દ્ર, સુરતબીબીને નૌકામા લઈ આગળ વધવા લાગ્યો થોડે દૂર ગયા બાદ એક નાની ડીગી તેને મળી દૂરથી અવાજ કરતા જણાઈ આવ્યું જે, તે **ખાંસાહેબની** ડીગી હતી બીબી **સુરતઉન્નિસાને** બચાવવા માટે કેટલીક નાની કિસ્તીઓ છોડી મૂકી હતી, તેમાની તે એક હતી તે કિસ્તીમાના બરકન્દાજને ઉદ્દેશી **હેમેન્દ્ર** બોલ્યો –

"હવે કઈ ફિકર કરવા જેવુ નથી લૂટારુઓ ભાગી ગયા છે, અને બીબીસાહબા આ નૌકામા છે ઘોડાદોડ અહીથી કેટલે છેટે છે?"

"બહુ દૂર નથી અહીથી નદી ફટાય છે ત્યા આગળ ઘોડાદોડ છે. અમે બીબીસાહબાની શોધમા નિકળ્યા છીએ બીજી કેટલીક કિસ્તીઓ પણ છોડવામા આવી છે"

"તો પાછા ફરો **ખાંસાહેબ** કેમ છે? શુ લુટારુઓએ ઘોડાદોડમાંના કઈ સામાનની લૂટ કરી છે?"

"**ખાંસાહેબને** ઇશ્વરકૃપાથી કઈ થયુ નથી. લૂટારુઓએ કઈ માલ પણ લૂટ્યો નથી. માત્ર **ખાંસાહેબ**, બીબીસાહબાને માટે ફીકરમદ છે તેમના જીવમાં જીવ નથી, એવુ બીબીસાહબાની હકીકત સાભળી થયુ છે"

"મજબૂત હલેસા પકડો–ડાબી બાજૂએ હોડી લ્યો"

હેમેન્દ્રના હાથમા હવે સુકાન ન હતું, તે હોડીના મધ્ય ભાગમાં ઉભો રહી, હોડીવાળાને આજ્ઞા આપતો હતો હોડી હકારવાનુ તે નાનપણમા શિખ્યો હતો, તે આજ તેને ભારે ખપમા આવ્યુ લૂટારુઓની બીકથી હોડી હકારનાર ખલાસીઓની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી એ કલાક પછી હેમેન્દ્રની નૌકા ઘોડાદોડની પાસે આવી પહોંચી **ખાંસાહેબની** નૌકા જે અત્યાર સૂધી તે સ્થળે લગરેલી હતી, તે ઉપડવાની તૈયારીમા હતી ખલાસીઓએ લગર લઈ લીધુ હતુ.

હેમેન્દ્રે આવતાંનીવાર મોટેથી કહ્યું-"પ્રભુની કૃપાથી બીબી-સાહબા સહીસલામત છે. હુમલો કરનાર નાસી છૂટ્યા છે હવે કંઈ ભય કરવા જેવું નથી."

હેમેન્દ્રની નૌકા ઘોડાદોડની અડોઅડ આવી કે, તરત જ ખાંસાહેબ તેમા ઉતરી પડ્યા હેમેન્દ્ર એક ખૂણામા જઈ ઉભો રહ્યો પ્યાર અને સુરત અદરથી બહાર નિકળ્યા નિકળતાનીવાર સુરત પોતાના વૃદ્ધ પિતાને વળગી પડી. ખાંસાહેબ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા; પ્યાર અને સરિફનની મદદથી તેનો હાથ ઝાલી તેને ઘોડાદોડમા લઈ ગયા, અને જતાજતા હેમેન્દ્રને નૌકા ખસેડવાની ના કહી, ત્યા રહેવા કહ્યુ

અદર જતાનીવાર પ્યારના મોંથી અને પોતાની કન્યાના મોંથી હેમેન્દ્રે કેવી રીતે તેમને બચાવ્યા, તે ખાંસાહેબે સાભળ્યુ એ સાભળતાનીવાર હેમેન્દ્રને તેમણે અદર તેડાવ્યો. હેમેન્દ્રના વસ્ત્ર ભિંજાયલા હતા તેનો વિચાર કપડા બદલી જવાનો હતો. પરંતુ ખાંસાહેબે પોતે આવી તેને અદર બોલાવ્યો હેમેન્દ્ર ઘોડાદોડમા ગયો ખાંસાહેબે જોયુ કે, હેમેન્દ્રના માથામા ઘા લાગેલો છે તેના કપડા પણ લોહીથી ખરડાયલા ડાઘવાળા છે એ જોતાનીવાર ખાંસાહેબે મોટેથી નોકરોને હાક મારી "શુ થયુ છે?" કરતા કેટલાક ત્યા આવે ત્યાર પહેલાં પ્યાર અદરથી આવી પહોંચી સરિફન બેગમ પણ અડધુ બારણુ ઉઘાડી, પાસે આવી

ખાંસાહેબે કહ્યું,-"તે દુષ્ટ લોકોએ હેમેન્દ્રને જખ્મી કર્યો છે પ્યાર, અદરથી પાટો આણુ, ઘામૂળ છે તે પણ લાવ, જલ્દી કર તો"

હેમેન્દ્ર પોતાની સારવારની વાત સાભળી આભો બન્યો અને તે બોલ્યો -"અરે એ તો કંઈ નથી માત્ર સાધારણ ઘા લાગ્યો છે. એમા શું છે?"

"શુ થયુ છે? આખું કપડુ તો લોહીલવાણુ થઈ ગયુ છે, એ શુ? સાદક પાણી લાવ; પ્યાર, તે જખ્મ ધોઈ નાખ, અને ધાબાજરિયુ પૂરી પાટો બાંધ"

હેમેન્દ્રને આ બધી ધમાલ પસદ ન હતી તેણે તેમ કરવાની તકલીફ ઉઠાવવા ના કહી, પરતુ તેના કહેવાપર ખાંસાહેબે લક્ષ આપ્યુ નહિ એક નોકરે તેનો ઘા ધોઈ નાખ્યો પ્યારે તેપર ધાબાજરિયુ મૂકી પટો બાધ્યો ઘા પણ ખરેખર રીતે ભારે ન હતો નીચેથી લાકડી ઉંચી ઉગામી મારેલી, એટલે પૂર્ણ જોરથી વાગી ન હતી.

હેમેન્દ્રને કપડા બીજા બદલાવી, ખાંસાહેબે ગદ્ગદ્ કંઠે કહ્યું,-"હેમેન્દ્ર! આજ તમે મારી એકનીએક લાડકી દીકરીના પ્રાણની રક્ષા કરી છે એથી વધારે મારી આબરૂની પણ રક્ષા કરી છે તમને

પહેલા કોઈ દિવસે દિઠેલ પણ નહિ, તમારુ નામ પણ માલમ ન હતુ, છતા તમે મારાપર આજે ભારે ઉપકાર કર્યો છે જે દિવસે પહેલી વાર તમને મેં ઝાડ નીચે જોયા, તે દિવસથી મને તમારાપર સ્વાભાવિક વ્હાલ છૂટયુ હતું તે કોણ જાણે દૈવી પ્રેરણા હશે"

હેમેન્દ્રે પોતાનું માથુ નમાવી અભિવાદન કર્યું ખાંસાહેબે પાછુ કહ્યુ—"સ્વાભાવિક વ્હાલ છૂટવાનુ કારણ હતુ તે ઘણા દિવસની વાત છે જો તે અત્યારે જીવતો હોત તો બરાબર તમારા જેટલી વયનો અને તમારા જેવો જ હોત" આટલુ કહેતા કહેતા ખાંસાહેબનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો, થોડીવાર ચૂપ રહી તેઓ બોલ્યા—"તમને પહેલીવાર જોતાંજ મને મારા તે પુત્રનુ સ્મરણ થઈ આવ્યુ હતુ આજ જો તે જીવતો હોત તો તેણે પ્રાણપૂર્વક તેની બહેનને બચાવવા યત્ન કર્યો હોત એ જ કામ તમે કર્યું છે તમને આજથી હુ મારા પુત્ર માનું છુ"

ખાંસાહેબની આખમા આસુ આવ્યા.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ—"હું આપનો આશ્રિત છુ અનુગૃહિત છુ. મેં મારી ફરજ ઉપરાત શુ કર્યું છે?"

"તમે જે કર્યું છે, તેનો બદલો વાળ્યો વળે એમ નથી તમને હુ આજથી પુત્ર માનુ છું બેસો"

એટલુ કહી ખાંસાહેબ ઉઠયા અંદરનો દરવાજો ઉઘાડી પ્યારને હાક મારી કહ્યુ—"પ્યાર! સુરત ક્યા છે? તેને એક વાર અહી લઈ આવ તો"

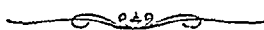
થોડી વાર પછી સરિફન બેગમની સાથે સફેદ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરેલી સુરત ત્યા આવી હેમેન્દ્ર એકદમ ઉભો થયો, એકાદ બે ડગલા પાછો ફરી, નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી, નીચુ માથુ કરી, ઉભો રહ્યો ખાંસાહેબે કહ્યુ—

"સુરત! મારી નૂરેનજર! જેણે આજ તારા પ્રાણની રક્ષા કરી છે, પ્રાણથી પણ અધિક ઇજ્જતની રક્ષા કરી છે, તે આ હેમેન્દ્રલાલ છે એને આજથી હુ મારા પુત્ર ગણુ છુ કારણ કે મારા પુત્રે જે કામ કર્યું હોત, તે કામ આજ તેણે કર્યું છે તેં તારા ભાઇની વાત તો સાભળી છે તે જો આજ જીવતો હત, તો તે પણ આ જ પ્રમાણે તારી રક્ષા કરત આજથી તું એમને તારા મોટાભાઈ ગણજે બેટા! તુ મુસલમાનની દિકરી છે અપરિચિત મનુષ્યનુ મોં જોવુ નિષેધ છે, પરતુ હુ કહુ છુ કે, આજથી તુ એને તારા મોટા ભાઈ સમજી, જેમ નાની બેન ભાઈ સાથે વર્તે, તેમ તું વર્તજે."

સુરતે બુરખામાથી હેમચદતરફ દૃષ્ટિ કરી માથુ નમાવ્યુ; પરતુ હેમચદની નજર નીચી હતી

સરિફન બેગમે કહ્યુ,—"ખાંસાહેબે આપની વાત અમને કહી હતી. આપના માબાપ નથી આજથી તમે અમારા કુટુમ્બી સમાન છો ખાંસાહેબને મન આપ પુત્ર જેવા છો સુરત તમારી બહેન છે એને મે ઉછેરી મોટી કરી છે તે મને માસમાન લેખે છે તમે પણ આજથી મારે મન મારા પોતાના દીકરા સમાન છો કોઈ વાતનો સકોચ રાખતા નહિ તમને અમે અમારા છોકરા જેવા ગણીએ છીએ ઈશ્વરે તમને સદ્બુદ્ધિ આપી છે, તે સદા કાયમ રાખે."

હૃદયના ઉચ્છ્વાસથી હેમેન્દ્ર કઈ બોલી શક્યો નહિ, તેના મોંમા શબ્દો ફૂટ્યા નહિ, કેવળ નીચુ માથુ કરી સલામ કરી, તેની આખમાથી આસુ ટપકવા લાગ્યા.

દશમ પરિચ્છેદ

મિરજાંના રમખાણની જાણ

સરિફન બેગમ સુરતને લઈ અદર ગઈ, ઘોડાદોડને છોડી મૂકવામા આવી, પદ્માના પ્રબળ વેગમા અનુકૂળ પવને તે જલદીથી માર્ગ કાપવા લાગી હેમેન્દ્રે અનેક બાબત જાણી, જેમાની કેટલીક ખાસાહેબે પોતે કહી સભળાવી

જેઓએ ઘોડાદોડપર હુમલો કર્યો હતો, તે ખરેખરા લૂટારુઓ ન હતા લટ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ ન હતો ખાંસાહેબે પોતે તેમને પ્રથમ લૂટારુઓ ધાર્યા હતા જ્યારે તરાપામાના માણસોએ ઘોડાદોડપર હુમલો કર્યો, તે વખતે ઘોડાદોડપરના માણસો સુતેલા હતા, અને તેઓ જાગી ઉઠતા તેમને શુ થાય છે, તેની એકદમ ખબર પડી નહિ રામચરણે જાગતા જ બદુકનો અવાજ કર્યો, પણ તરાપામાના માણસોએ તેનાપર હુમલો કર્યો, તેના હાથ ભાગી નાખી તેને પાણીમા ફેંકી દીધો બદૂક ફુટવાનો અવાજ થતા ઘણાખરા જાગી ગયા, પણ ત્યાર પહેલા જ તરાપાપરના માણસોએ ઘોડાદોડપરનો હથિયાર વગેરે સામાન લઈ લીધો હતો આખરે લાકડી, ડાગ વગેરે લઈ ઘોડાદોડપરના માણસો તેમની સાથે ઝપાઝપી કરવા લાગ્યા આમ જ્યારે ઘોડાદોડપરના ખુલ્લા ભાગપર લાકડીઓ ઉછળતી હતી ત્યારે હલ્લો કરનાર બેચાર માણસો, જનાનાવાળા ભાગનો દરવાજો ભાગી અદર ગયા તે વખતે ખાંસાહેબ પોતે પોતાના કમરામાથી બહાર નિકળી, પોતાના માણસો પાસે જઈ

તેમને ઉત્સાહ આપતા હતા અદરના ભાગમા કોઈ હતું નહિ એ જોઈ, હુમલો કરનારમાના માણસોએ સુરતને પકડી, પણ પ્યાર તેને અતિ જોરથી વળગી પડી હતી એટલે સુરતને અને પ્યારને ઉચકી લઈ, એક હોડીમા નાખી, તેઓ હોડી પસાર કરવા લાગ્યા ત્યા પકડાપકડીથી અદરના ભાગમા ખૂમરાણ મચી રહ્યુ તે સાભળી ખાંસાહેબ ત્યાં આવ્યા પરતુ લૂટારુઓ ત્યાર પહેલા જ હોડી પસાર કરી ગયા હતા ખાંસાહેબે ખૂમો મારી, બીજી નૌકાના આદમીઓ ત્યા આવી પહોચ્યા, એમાની એક નૌકા, સુરતને જે નૌકા લઈ જતી હતી, તેની પાછળ પડી પરતુ તેના આદમીઓને તેઓએ મારી કાઢચા, અને એકાદ બેને જળમા ફેંકી દીધા તેમાના એક જણે હેમેન્દ્રને ઓળખી, તેને સુરતના હરણની ખબર કહી સુરતને તેઓ ઉપાડી ગયા ત્યારપછી કેટલીક વાર સૂધી ઘોડાદોડપર યુદ્ધ મચી રહ્યુ બન્ને પક્ષના આદમીઓ તરતી નૌકામાંથી મારામારી કરતા હતા એટલામા નદી મધ્યે એક નાના ટાપુ જેવી જમીન આગળ ઘોડાદોડ અટકી પડી. હુમલો કરનારાઓ તરાપાને ખસેડી, જયનાદ કરી પલાયન કરવા લાગ્યા. ઘોડાદોડ જેવી નૌકા એક વાર અટકી કે, તેને ગતિમા મૂકવી સહેલ ન હતી તરાપાને તો ઝટ તેઓ આગળ લઈ ગયા ખાંસાહેબ તેથી નિરુપાય થઈ પડ્યા તેમણે બેત્રણ નાની કિસ્તીઓમા માણસોને સુરતની શોધ માટે છોડી મૂક્યા આમાની એક કિસ્તી હેમેન્દ્રને મળી, તે આપણે આગળ ઉપર જોયુ છે .

ઘોડાદોડપરના કેટલાક માણસોને ભારે જખ્મ લાગ્યા હતા બેત્રણ જણના ખૂન પણ થયા હતા હુમલો કરનારના કેટલા માણસોને નુકસાન થયુ હતું અને કેટલાની પ્રાણહાનિ થઈ હતી, તે જાણવુ અશક્ય હતુ ઘોડાદોડપર સામા પક્ષનો એક આદમી બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો હતો તેને શુદ્ધિમા આવતા કેટલીક હકીકત તેના મોંએ જાણવામા આવી

મિરજા ગુલામઅલિ પોતાની સુરત સાથે પાણિગ્રહણ કરવાની ઉમેદમા નિષ્ફળ થયો ત્યારે તેણે હવે નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી ખાંસાહેબ મુર્શિદાબાદ જવાના હતા, એ વાત તેના જાણવામા આવતા, તેણે સુરતને હરણ કરી જવાની યુક્તિ રચી તેની મુરાદ બર પણ આવી હત જ્યા આગળ આવી તેઓએ હુમલો કર્યો હતો, ત્યાથી થોડે છેટે પદ્માનો એક પ્રવાહ ફટાતો હતો તે દશબાર કોશ સૂધી લબાઈ, પાછો પદ્માને મળી જતો હતો આને ગળાફાસીની નાળને નામે લોકો ઓળખતા હતા તે વિલાસપૂર આગળ થઈ પદ્મામા પાછો ભળતો હતો તે નાની નૌકામા, સુરતને તે નાળમાથી વિલાસપૂર આગળ લઈ જવા મિરજા ગુલામઅલિનો હુકમ હતો, અને મિરજા ખૂદ તરાપામાં ત્યા

આવી તે નૌકાને મળવાનો હતો, પણ હેમેન્દ્રની વેળાસરની મદદથી મિરજાની મુરાદ બર આવી નહિ ખાંસાહેબે વળી મિરજાનુ પૂર્વ વૃત્તાત પણ કહી સભળાવ્યુ અને કહ્યુ —

"તમે માત્ર અત્યાચારીના હાથમાથી સુરતની રક્ષા કરી છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ દુષ્ટ નરાધમના હાથમાથી નિર્દોષ છોકરીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તેના પર તે નીચ માણસ શુ કરત અને શું ન કરત! તે ગળાકાસીની નાળમા ગયા પછી તેનો પત્તો જ મળત નહિ તમારો ઉપકારનો બદલો વળાય એમ નથી"

"આપની દયા છે એમાં મેં શું કર્યું છે?" હેમેન્દ્ર બોલ્યો

"હા, બીજી એક વાત ગઈ કાલની બીના ખરેખરી શું છે, તે સુરતને ખબર નથી એ તો તેને લૂટારુઓનો હુમલો સમજે છે. તેને તેમ સમજવા દેવામાં લાભ છે કારણ કે જો ખરી હકીકત તે જાણે તો ઘણી દુ:ખી થાય મિરજાના નામથી જ તે કાપે છે માટે આ બીના એને જણાવતા ના"

તે દિવસે બપોરના ખાંસાહેબની નૌકા 'બકસીસગમ આગળ આવી પહોંચી અહીં ઘણી નૌકાનો સમાગમ થતો ત્યા પ્રહરીઓને બરકન્દાજના અવાજથી ઘડી પણ વિશ્રાતિ મળતી નહિ તે રાત્રે ત્યાં કોઇને નિદ્રા આવે એમ હતુ નહિ. સધ્યાકાળ થવા પૂર્વે એક ડીગીમા સુરતની બાદી પ્યાર, હેમેન્દ્રની નૌકા પાસે આવી હેમેન્દ્રને સલામ કરી પ્યાર બોલી.–

"બાબુસાહેબ! સુરત બીબીએ મને અહી મોકલી છે"

"શામાટે મોકલી છે?"

"આપની તબિયત પૃછાવી છે અને આપ 'બીબીસાહબા' કહો છો, પણ તે આપને હવે, પોતાના મોટાભાઈ માને છે, માટે એ માન-સૂચક શબ્દને તજી દેવાનુ કહાવ્યુ છે"

"હુ તો માત્ર ખાંસાહેબનો ગુલામ છુ"

"ના જી, આપને એ પુત્રવત્ લેખે છે ને આપનાપર સઘળાની મમતા છે. આપે તો સુરતની ઇજ્જત જાળવી છે, તેથી અમે સહુ આપના ઋણી છીએ ખાંસાહેબના પુત્રની વાત તો આપ જાણો જ છો"

"હા, તે મેં સાભળી છે"

"આપનો ચહેરો બરાબર ખાંસાહેબના પુત્રના જેવો જોઈ આપ-નાપર તેમની પ્રીતિ જન્મી હતી, તે સાર્થક થઈ છે"

"શિરચ્છત્ર ખાંસાહેબ જેવા વડીલની કૃપાએ ઇશ્વરની મહેર છે"

"અમને બધાને ખાંસાહેબે આપને સુરતના મોટાભાઈ પ્રમાં લેખવા, એવી આજ્ઞા કરી છે"

"એ બધી તમારી મહેરબાનીનુ ફળ છે"

"હુ સુરતની બાદી છુ, તે તો આપ જાણો છો તો મને પણ આપની બાદી ગણજો આપની ખબર બીબીસાહબાએ પૂછી છે, અને કંઈ તાપબાપ તો નથીને તે કહો"

"તેવુ કંઈજ નથી માત્ર એક સામાન્ય ઘા લાગ્યો હતો, તે એકાદ બે દિવસમા રુઝાઈ જશે પ્યાર! હમશિરાને મારી સલામ કહેજો"

"આપની તબિયત ઠીક છે, એ જાણી સુરતબીબી રાજી થશે વળી તેમણે કહાવ્યુ છે કે, આપની મુલાકાત વખતે તે કંઈ બોલી શકી નહિ, તેથી તે આપનો ઉપકાર મનમાં નથી જાણતી, એમ માનતા ના તે આપની ચિરઋણી છે"

"તો સુરતબહેનને કહેજો કે, એ વાત વારવાર સભળાવી મને શરમીદો ના કરે, એવી મારી પ્રાર્થના છે"

પ્યારે નકસીવાળો મલમલમા વીટેલો રૂપાનો કરવો બહાર કાઢ્યો, અને બોલી—"આમા ગુલાબજળ છે એ માથે રાખશો તો ઠડક થશે"

"આ કરવો કોણે?—"

"બીબીસાહબે મોકલ્યો છે"

વિનયપૂર્વક કરવો લઈ તેમાનુ કેટલુક ગુલાબ મલમલમા નાખી કપડું માથે મૂકયુ, અને હેમેન્દ્રે કહ્યુ—"બીબીસાહબાને—"

"તે તો આપને મોટાભાઈ ગણે છે."

"તેમને મારી સલામ કહેજો, અને કોઈ પણ જાતની મારી ચિતા કરશો નહિ, એમ જણાવજો"

"હા, તે દિવસે હોડીમા પેલી સ્ત્રીને તમે જોઈ હતી ને—"

"હા, તે બધી વાત ખાંસાહેબે મને જણાવી છે."

"શી?"

"મિરજા ગુલામઅલીની સુરતબીબી સાથે નેકા કરવાની વાત, તેની અફળ ગયેલી મુરાદ, આ હુમલો વગેરે પણ તે સ્ત્રીની શીખવણીથી હતો પણ તે સ્ત્રી કોણ હતી, તે હુ જાણતો નથી."

"તે તો મિરજા ગુલામની બાદી પન્ના હતી. મારે તેની સાથે અમુક પ્રસગને લીધે એક વેળા ઓળખાણ હતું, અને બોલચાલ હતી અમે જે વખતે જહાગીરનગરમા હતાં ત્યારે એક દહાડો તે રા—બીબીને જોવા આવી હતી તેની વાતચીત અને ઢંગઢાગ એવા હતા કે, સુરત-

બીબીએ ફરી તેને ઘરમા આવવા દેવાને મના કરી હતી તો પણ ફરીથી એક વાર પાછી તે ત્યા આવી. મેં તેને ઘરમા પેસવા દીધી નહિ રા–નું અપમાન કર્યું. તેણે તે વાત મિરજાને જણાવી, અને સુરતબીબીને ઉપાડી જવા મિરજા તરફથી આવી હતી.”

“તો ચેરટીને છોડી શામાટે દીધી?”

“જો તેને પકડી સાથે લીધી હોત તો સુરતબીબીને બધી બીના ખબર પડત”

“તે તો ઠીક કર્યું ત્યારે.”

વાક્ચાતુર્યવાળી બાદીની વાતથી હેમેન્દ્ર ખુશ થયો.

તે દિવસથી હેમેન્દ્રને ખાંસાહેબ સાથે ઘનિષ્ટ સબધ થયો, દરરોજ બે ત્રણ કલાક ખાંસાહેબની નૌકામા ગાળતો ને વિદ્યાચર્ચા, સગીત, કાવ્ય વગેરે વિષયોપર વાતચીત કરતો, વખતોવખત વાદ્યત્ર સગીત સાથે સભળાવતો હિમુએ ખાંસાહેબની સારી પ્રીતિ સપાદન કરી. સરિફન બેગમ અને સુરત પણ વગર સકોચે તેની સાથે વાતચીત કરતા, અને મળતા સુરત સાથે તેને વાતચીત ઘણી વખત થતી. પરતુ આ મેળાપ અને વાતચીતમા ભ્રાતાભગિનીને સુલભ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને ભક્તિ હતી.

તૃતીય ખંડ–પ્રથમ પરિચ્છેદ

મુર્શિદાબાદમાં આગમન

ખાંસાહેબ મુર્શિદાબાદ પહોચ્યા તે સમયના ઘણા અમીર ઉમરાવ જેઓ રાજધાનીમા રહેતા ન હતા, તેઓ પણ રાજ્યના પાટનગરમા મકાન રાખતા તેઓને રાજધાનીમા જવાઆવવાનો પ્રસગ વધારે રહેતો અનેક વખતે રાજકાર્યને અગે તેમને ત્યા રહેવુ પણ પડતુ હતુ. હાલમા જ્યા સાહાનગર છે, તેના અગ્નિ કોણમા ખાંસાહેબ કાશમઅલિખાનનુ ભાગીરથીના તટ ઉપર બે મજલાનુ મોટુ મકાન હતુ રાજધાનીમા જવાની ખબર ખાંસાહેબે પ્રથમથી જ મોકલાવી હતી. એટલે નોકરોએ મકાનને સાફસુફ કરી, રહેવા યોગ્ય કરી રાખ્યુ હતું ઘરમા સામાન જોઇએ તેવો અને પોતાની પદ્વીને યોગ્ય હતો તે સર્વ તેઓએ ઝાડી કરી યથાસ્થાને રાખ્યો હતો

રાજધાનીમા જઇને પોતાને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો બદોબસ્ત કરવા હેમેન્દ્રનો વિચાર હતો, પરતુ ખાંસાહેબે તેને, બીજુ ઘર લઈ

તેમણે સ્નેહપૂર્વક પૂછ્યુ,–"આ નગરમા તમારે કોઇની સાથે પિછાન છે?"

હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો,–"જી, કોઈની સાથે પરિચય તો નથી, પરતુ સાભળ્યુ છે કે, મારી જાતના કેટલાક માણસો અહી છે। તેમનો પત્તો મેળવી લઇશ"

"પત્તો મેળવી શુ કરશો?"

"જો કોઈ મળશે તો તેને ત્યા રહેવાકરવાનો બદોબસ્ત કરીશ"

થોડીવાર સ્થિર દૃષ્ટિ કરી **ખાંસાહેબ** હેમેન્દ્રની સામુ જોઈ રહ્યા. પછી તેઓ બોલ્યા –"તમે હિદુ છો, તેથી તમને મારે ત્યા રહેવામા અગવડ પડશે તે હુ જાણું છુ પરતુ તમે જશો કયા? વળી તમારે અહી ઉદ્યોગચાકરી કરવી છે, તે બીજાને ત્યા કેમ પાલવશે? ખર્ચ કયાથી કાઢશો? વળી આ અપરિચિત નગરમા તમને એકલા મૂકવા, એ પણ ઠીક નથી તમારે માટે મેં એક ગોઠવણ કરી છે."

"આપે જે કર્યું હશે, તે યોગ્ય જ હશે."

"જ્યારે તમારી ઉન્નતિ થાય ત્યારે તમારી મરજીમા આવે તેમ કરજો પરતુ હમણા તો તેમ નહિ કરવા દઉં. તમને મેં મારા પુત્ર સમાન માની લીધા છે તો તમારો બદોબસ્ત મારે કરવો જ જોઇએ, તમારા સુખદુ.ખની કાળજી મારે રાખવી જોઇએ જો તમે ભિન્નધર્મી ન હોત તો મારા પરિવાર ભેગા તમે પણ રહી શકત. પરતુ ભિન્નધર્મી છોં છતા તમને દૂર રાખવા ઠીક નથી. આ મારો બાગ મોટો છે તેમા એક મકાન છે, તેની અદર તમારે માટે રહેવાની મેં ગોઠવણ કરી છે અહીના ઘણાખરા અમીરઉમરાવ સાથે મારે પરિચય છે વળી આ ક્ષુલ્લક સેવકને નવ્વાબ સરકાર પણ સારી રીતે પીછાને છે તમારી ઉન્નતિને માટે હુ શ્રમ કરીશ"

ભાગીરથીને તીરે **ખાંસાહેબના** મકાને અને બાગે ત્રણચાર વિઘા જેટલી જમીન ઘેરી હતી ઉત્તર તરફ મકાન હતુ, દક્ષિણે બાગ હતો, બાગના મધ્ય ભાગમા એક બેઠક હતી, ને તેના દક્ષિણ ભાગમા એક નાનુશુ ઘર હતુ જે જમીનપર આ મકાન આવ્યુ હતુ, તે એક નાના ઉપદ્વીપ જેવી હતી, ત્રણે પાસે **ભાગીરથી** આલિગીને વહેતી હતી, એક બાજુએ નદી પર જવાને માટે માર્ગ હતો આ વાડીમા હેમેન્દ્રને રહેવાની યોજના **ખાંસાહેબે** કરી હતી

ખાંસાહેબના ઘરનો સદર રસ્તો પૂર્વ તરફનો હતો, જે શહેરની બાજૂનો માર્ગ હતો, પણ મકાનની ખરી શોભા તો પશ્ચિમ તરફથી **ભાગીરથીને** લીધે હતી મકાનના પાછલા ભાગનો દરવાજો નદીને

અડોઅડ હતો; બાગમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પઝાડ હતા, જાતજાતના ગુલાબના છોડ હતા, બાગની એક બાજૂએ નદી આગળ ઘાટ બાંધી ત્યા બેઠક બનાવી હતી બાગની શોભા અપૂર્વ હતી ચાંદનીની રાતે જ્યારે પુષ્પોનો પરાગ્ર બેહેકી નિકળતો, અને ભાગીરથીપરનો મદ મસ્ત વહેતો, ત્યારે કદિ ત્યાંથી ઉઠવુ ગમે નહિ, અને ત્યા જ વિશ્રાતિ લઇએ. એવી ઇચ્છા થતી

હેમેન્દ્રને માટે જે ઘર પસદ કરવામા આવ્યુ હતુ, તે જોકે નાનુ હતું છતા સગવડની ખામી ન હતી જોઈતા પદાર્થો ત્યા સરિફ્રન બેગમે અને સુરતે આણી રખાવ્યા હતા એક બ્રાહ્મણ રસોઇયો અને નોકર પણ તેને માટે રાખવામા આવ્યો હતો. હેમેન્દ્ર, "શહેરમા જાઉ છું," એમ ચીઠ્ઠી લખી સ્વગૃહેથી ચાલી નિકળ્યો હતો. શહેરનો અર્થ જહાગીરનગર એમ જયનગરના લોકો કરતા હતા. હેમેન્દ્ર તે જાણતો હતો. વડિલ તે નગરમાં તેની શોધ કરાવશે, અને ત્યા જો પત્તો નહિ મળે તો સઘળાને ખેદ થશે, એ પણ હેમેન્દ્ર સારી રીતે સમજતો હતો, તેથી તે મુર્શિદાબાદમા પોતાના સુખરૂપ આગમનની ખબર વડિલને મોકલાવવા ઘણો વ્યાકુળ થયો

ખબર મોકલાવવી, એ તે વખતે, અત્યારની માફક, સરળ કામ ન હતું. તે વખતે પોષ્ટ ઓફિસો ન હતી, જરૂરના કામ વગર એક ગામથી બીજે ગામ લોક જતા પણ નહિ. પૈસાવાળા માણસો જરૂરના કામને માટે આરિન્દા–કાસદો મોકલતા. ચારપાચ જણ મળીને એક કાસદને કામે લગાડતા આ કાસદ કે ખેપિયાઓનુ કામ સદેશા લાવલઈ જવાનુ હતું તેઓ ગામગામના ભોમિયા અને રસ્તાના ઘણા સારા માહિતગાર રહેતા જેને ત્યા પત્ર લઈ જવાનો હોય, તેને ત્યાથી જ તેમને ખાવાનુ પણ મળતું હતું અને પૈસા પણ મળતા હતા. કોઈ ગામમા તે જાય કે બહારની ખબર પૂછવા ઘણા લોકો તેમની પાસે જતા. જૂદાજૂદા ગામના અનેક જણની ચીઠ્ઠીઓ એ લોકો લઈ જતા તેઓ લાબે વખતે નિર્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચતા અને લોક તેમના જવા આવવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતા કારણ કે ભિન્નભિન્ન સ્થળની ખબર આ હરકારા મારફત મળતી તે આજના જમાનાના અઠવાડિક છાપાનું કામ કરતા હતા. લોકોને દેશની ખબર માટે ઘણી રાહ જોવી પડતી. કેટલીક વાર તો મહિનાના મહિના પસાર થઈ જતા પરતુ તે વખતના લોક ઘણા સહિષ્ણુ હતા, આજના જેવા ન હતા આજ તો એ કલાક 'ટાઇમ્સ' કે 'ગુજરાતી' મોડું આવે તો, તરત ઠપકાનો કાગળ ચાર ગજ ભરી મોકલે. વળી તે વખતે પત્ર લખવાનુ પણ સરળ કામ ન હતું, ગામમા જે સારો

કલમબન્દ હોય, તે આ કાગળો લખવાનુ કામ કરતો. બહારગામની ટપાલના બધા કાગળ એ કલમબન્દ લખે એમાં પણ અક્ષરના મરોડની ચતુરાઈ, કાગળ વાળવાની ખૂબી, લખવાની સાહી અમુક જ પ્રકારની, એ સર્વમા તેમને ઉસ્તાદી દેખાડવી પડતી વળી થોડામાં ઘણુ કહી બતાવવાની નિપુણતા પણ તેને રાખવી પડતી હતી કારણ કે આજની પેઠે માગો તેટલા કાગળ મળતા ન હતા

મુર્શિદાબાદ પહોંચ્યા પછી ચોથેપાચમે દહાડે હેમેન્દ્રને ખબર પડી કે, એક હરકારો જયનગર સુધી જવાનો છે હેમેન્દ્રે એની સાથે કાગળ મોકલાવવાની ગોઠવણ કરી પોતાના અને રામમોહનના ખુશીના સમાચાર, ખાંસાહેબ કાસમઅલિ સાહેબ સાથે મેળાપ, અને તેમના દ્વારા ભવિષ્યમા ઉન્નતિ થવાનો સભવ, સર્વ તેણે તે કાગળમાં જણાવ્યુ અને પોતે આજ્ઞા વગર ચાલી આવવા માટે માફી માગી, માતુશ્રીને પ્રણામ, કલ્યાણી વગેરેને પણ ઘટિત લખી મોકલ્યા પોતાના સ્ત્રીબાળકની વાત માત્ર લખી નહિ, કારણ કે તેમ કરવુ, એ તે વખતે લજ્જાસ્પદ ગણાતુ હતુ અને હજી પણ સભ્ય સમાજમાં વડિલવર્ગ આગળ એ વાત પૂછવી, તે તેમ જ મનાય છે

પત્ર લખી રહ્યા પછી હિમુએ તે રામુને વાચી સભળાવ્યો. તે સાભળી રામમોહન તેની તારીફ કરવા લાગ્યો, પણ કોણ જાણે એકાએક તે બોલતો બધ પડી ગયો તેના મોંના ભાવપરથી હિમુ સમજ્યો કે, કઈ તેને કહેવાનુ રહી ગયું છે, તેથી તેણે તેને પૂછ્યુ કે—

"કેમ રે, રામુ! તું બોલતો કેમ બધ થઈ ગયો?"

"દાદાબાબુ! બધાની વાત તમે કાગળમા લખી, પરતુ ભાભીની ને કીકાની વાત કેમ લખી નથી?"

"ચૂપ રહે, ગાડા! વડિલને કાગળ લખીએ, તેમા એ વાત લખાય કે?"

"વારુ ત્યારે કીકાની ખબર શી રીતે આવશે? તમે એમ કરોને ઝીણા અક્ષરે કાગળની પાછળ લખો કે, કોઇને ખબર નહિ પડે"

હેમેન્દ્રને રામમોહનના સરળ સ્વભાવથી હસવુ આવ્યુ તેણે કહ્યું—

"હુ નહિ લખુ તેથી શુ? વડિલ તો તે લખી મોકલશે, સમજ્યો જો હુ એ લોકની ખબર પૂછુ તો બધા મને નિર્લજ્જ કહે પણ હા, જો તું લખી જાણતો હોત તો આજ આમ ન થાત."

"શુ ન થાત?"

"તુ તારા કાગળમા એ બધાની ખબર પૂછાવી શકત"

રામમોહને મનમા તે વખતથી લખતા શિખવાનો નિશ્ચય કર્યો તે જ દિવસથી તેણે શિખવાનો પ્રારભ કર્યો તે દિવસ પહેલા તેને

લખવાની આવશ્યકતા કદિ જણાઈ ન હતી. તે દિવસે તેને એમ થયુ કે, 'લખતા આવડે તો સારુ' ને ખડી લઈ આવ્યો, અને ઘરની દિવાલ, ઓટલો, જ્યા મળે ત્યા, 'શ્રી'–'ક' કાઢવા લાગ્યો, ઘરની આખી દિવાલ તેના 'શ્રી' અને 'ક' થી ભરી કાઢી; કાદવમા પણ લાકડીવતી 'ક' કાઢવા લાગ્યો હેમેન્દ્રે ભીંતપર આ અદ્ભુત ચિત્રકાર્ય જોઈ દોપીન્તુ આણી આપ્યુ, અને ખડિયોકલમ પણ આણી આપી, પણ કલમનો ભાર ખડિયો સહન કરે નહિ, લખતા જ ભાગી જાય ! એમા બિચારો રામમોહન શુ કરે? એમા કલમનો દોષ હતો, નહિ કે રામુનો ઘણી મહેનત કરવા છતા રામુ લખતા શીખ્યો નહિ, એમ અમારા જાણવામા આવ્યુ છે. આઠ હાથની લાંબી લાકડીને હાથમા સભાળવી, એ તેને મન સહેલ હતું, પરંતુ આઠ આગળની કલમ તેના હાથમા રહેતી નહિ પાણીદાર તરવાર લઈ પટાબાજીમા તે પોતાની કુશળતા ઘણી સારી રીતે દેખાડી શકતો, પરંતુ ગુરુની સહાય વગર અને ગેરહાજરીમા કલમ ઘડવા જાય તો આગળી કાપી બેસતો શુ કરે? વિદ્યાને તે વશ કરવા જતો, પણ વિદ્યા જ મોં ફેરવી બેસે ત્યા રામુ લાચાર!

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ભાગ્ય પરીક્ષાની તૈયારી

એક દિવસે સધ્યાકાળ વ્યતીત થયા પછી ખાંસાહેબે હેમેન્દ્રને પોતાની પાસે તેડી બોલાવ્યો હેમેન્દ્ર તરત જ ગયો અને વિનયપૂર્વક સલામ કરી બેઠો પ્રથમ થોડી વાતચીત કર્યા પછી ખાંસાહેબે કહ્યુ –

"આજ નવાબ નાઝિમના દરબારમા હુ ગયો હતો"

"જી! મેં પણ તે સાભળ્યુ હતુ."

"વારુ તમે હુગલી જોયુ છે?"

"જી, ના, માત્ર એક જહાંગીરનગર જોયુ છે ને આપની કૃપાથી આ મુર્શિદાબાદમા આવ્યો છુ"

"વારુ, જરૂર હોય તો ત્યા જઈ શકો ખરા?"

"આપ આજ્ઞા ફરમાવો તો અબઘડી તૈયાર"

"હુ બે માસ પહેલા જહાંગીરનગરથી અહીં આવ્યો હોત નવ્વાબ નાઝિમના ફરમાનથી કોઈ જરૂરી કામને માટે મારે ત્યા રહેવુ પડ્યુ હતુ એ બીના નવ્વાબ હુજૂરને પેશ કરી આ રાજકાર્ય છે અને ઘણું જ જરૂરનુ છે. નવ્વાબજાદા હાલ હુગલીમા છે તેમને એક કાગળ હાથોહાથ પહોંચાડવાનો છે એ પહોંચાડવાનો ભાર નવ્વાબ સરકારે મારે શિર

મૂક્યો છે જુઓ કામ ઘણું જ જરૂરનુ છે બુદ્ધિમાન્, વિશ્વાસુ અને ચતુર માણસ સિવાય તે કરી શકે એમ નથી, તમે જઈ શકશો ?"

"શા માટે નહિ ? આજ્ઞા હોય તો તૈયાર છુ."

"કામ ઘણું ખાનગી છે એ વાતની કોઈને ખબર પડવી ન જોઇએ, સમજ્યા ? જાતજાતની ખટપટો અને કાવતરાં હમણા ચાલે છે રસ્તામા કોઈ દરબારી કામને માટે જાય, તેની બાતમી રાખવા માણસો ફરે છે શા માટે જાય છે, શુ કામ છે, કોણે મોકલ્યો છે, એ જે પ્રકારે જાણી શકાય, તેમ જાણવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. અત્યારે નવ્વાબ સરકાર સાથે તમારે કઈ પણ જાતનો સબંધ નથી, તેથી કોઈ તમને રસ્તામા ઝાઝું પૂછશે કરશે નહિ, માટે તમને મોકલવા મારો વિચાર છે. તમે જો કાર્ય હાસલ કરીને આવશો તો ભવિષ્યમા તમને વધારે લાભ થવાનો સભવ છે"

"જીવના જોખમે કાર્ય ફતેહમદ નીવડે, એમ પ્રયત્ન કરવામા કોઈ પણ જાતનો વાધો નહિ આવે આપના આશીર્વાદથી ફતેહ થશે."

નવ્વાબ સરકારે પોતાના દોહિત્ર મિરજા મહમદખાને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી માન્યો છે નવાજેશ મહમદખા આથી ઘણો જ અસતુષ્ટ થયો છે જહાગીરનગર, ઇસ્લામાબાદ, બાજવા અને ઘોડાઘાટમા એની લાગવગ વધારે છે નાઉઆરા મહાલમા પણ તેનુ પ્રભુત્વ છે. વૃદ્ધ નવ્વાબ જીવતો છે, એટલે ખુલ્લી રીતે કઈ ઝાઝુ બનવા સભવ નથી, પરતુ અત્યારથી ગુપ્ત રીતે ખટપટો ચાલુ છે જહાગીરનગરમા નાયબ નાજીમનુ હવે કંઈ ઝાઝું વળતું નથી ત્યા પેસ્કાર રાજવલ્લભે 'રાજા' ખિતાબ ધારણ કર્યો છે, અને દ્રવ્યસંચય પ્રકટપણે કરવા લાગ્યો છે વળી નાયબ નાજીમ પોતાની મતલબ સાધવા ફિરંગીઓની સાથે વાતચીત ચલાવી રહ્યો છે અત્યાર સૂધી આ બધી બાબતોપર ધ્યાન આપવાને નવ્વાબ સરકારને અવકાશ મળ્યો નથી. નવ્વાબ વૃદ્ધ થતા જાય છે, અને ઝાઝો વખત કાઢે એમ લાગતુ નથી આ બધી ભવિષ્યમા ઉપસ્થિત થાય એવી બીના, બને ત્યા સૂધી અટકાવવા નવ્વાબ સરકાર આતુર છે તમારે આ પત્ર લઈ જવાનો છે, માટે કેટલીક વસ્તુસ્થિતિ જાણવી જરૂરની છે ભાગ્યપરીક્ષા માટે બહાર નિકળવુ પડ્યુ છે, તો રાજ્યમા જે ભયાનક આદોલનો ચાલી રહ્યાં છે, જે વિપુલ પરિવર્તન થવાના ચિન્હો જણાય છે, તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જરૂરની છે તમે બુદ્ધિમાન્ છો, સાહસિક છો, માટે ચારેતરફ નજર રાખી જોઈ વિચારીને ચાલવું ચતુર અને સાહસિકને માટે આ વખત સારો છે."

રાજ્યની કેટલીક હકીકતની હેમેન્દ્રને ખબર હતી તે પ્રાકૃત અવ-

સ્થાથી છેક અજાણ્યો હતો એમ ન હતું. ઢાકામા જે વખતે તે હતો, તે વખતે કેટલુક તે જાણી શક્યો હતો, બાકીનુ ખાંસાહેબને મોંએ તેણે વાતચીતમા પ્રસગવશાત્ ઘણુ સાભળ્યું હતું; છતા ખાંસાહેબના કહેવાપર તેણે લક્ષ્ય આપ્યુ, અને કેટલુક નવુ,પણ તેમાથી તે જાણી શક્યો.

ખાંસાહેબે પૂછ્યુ –"તો પછી હુગલી જવા શો વિચાર છે ? જશોને ?"

"અવશ્ય"

"તમે હા પાડશો, એ હુ જાણતો હતો જ્યારે નવ્વાબ સરકારે આ જરૂરી રાજકાર્ય મને સોંપ્યુ, ત્યારે તમે મારા લક્ષમા હતા ને તેથીજ મેં આ કાર્ય માથે લીધુ. આ પત્ર લાવનાર સપૂર્ણ ભરોસાદાર માણસ છે અને, તે લાવનારના નામ તરીકે તમારો ઉલ્લેખ છે આવી તક આવવી, એ કોઇકના જ નસીબમા હોય છે, અને તે તમને સુભાગ્યે મળી છે."

"આપનો એ એહસાન છે"

"શુક્ર ખુદા કરો, માણસ શુ કરી શકે એમ છે? જૂઓ મહંમદ અય્યારબેગ હુગલીનો ફોજદાર છે તેનાપર તમને, હુ જૂદો પત્ર આપુ છુ તે તમને સલાહ આપશે, અને નવ્વાબજાદા પાસે પેશ કરશે. આજ રાત્રે જ તમારે જવાનુ છે, સમજ્યા? ઘાટપર નોકા તૈયાર છે; ઘરમા જાઓ અને સર્વ તૈયારી કરો જવાની વખતે હું તમને બોલાવીશ, ને વખતે કઈ કહેવાનું હશે તો કહીશ. પછી તરત રવાના થજો."

હેમેન્દ્ર ત્યાથી ઉઠી મકાનમા ગયો તેના મુખપર આનદની છાયા હતી તેની આખોમા એક પ્રકારની આનદવ્યજક ચમક હતી, તેને જોતાજ તે આજ કઈક ખૂશ મીજાજમા છે એમ ધારી લે, એવો તેનો ચહેરો હતો.

હેમેન્દ્રને જોતાજ રામમોહને પૂછ્યુ –"શુ કઈ ખબર આવી છે?"

"હા, બેશ ખબર આવી છે"

"શુ જયનગરથી પત્ર આવ્યો છે કીકા કેમ છે ? દાદા બાબુ ?"

કીકા, વડિલ, માતુશ્રી આદિનુ સ્મરણ હેમેન્દ્રના મનમા નિરતર થતું હતું, પણ અત્યારે તો તેના મગજમા બીજા જ વિચાર રમતા હતા તેની દૃષ્ટિ ભવિષ્યના અર્ધમુક્ત દ્વાર તરફ હતી રામુના પ્રશ્નથી તેનો કલ્પનાસ્રોત અટકી ગયો તે બોલ્યો –

"ના, ના, રામુ ! ઘરથી કઈ કાગળ આવ્યો નથી, અને એટલામાં જવાબ આવે એમ લાગતું પણ નથી રામુ ! આજે બહારગામ જવાનુ છે, માટે સઘળી તૈયારી કર"

"બહુ દૂર જવાનુ છે ?" "હા"

"પણ આજ ને આજ! શામાટે?"

"તે ઘણી લાંબી વાત છે હું પછી તને કહીશ જો આપણે પાછા ફરતા વિશેક દિવસ લાગશે, આપણે હુગલી જવાનું છે. તે તું કોઈને કહેતો ના."

રામમોહન જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો

એક પ્રહર રાત ગઈ હશે, એટલે ખાંસાહેબનો માણસ હેમેન્દ્રને બોલાવવા આવ્યો ખાંસાહેબ હેમેન્દ્રની વાટ જોતા હતા, સરિફન બેગમ તથા સુરત પણ ત્યાં જ હતા હેમેન્દ્ર તૈયાર થઇને આવ્યા, અને સલામ કરી બેઠા ખાંસાહેબે તેને અનેક સૂચના આપી, શી રીતે વર્તવું, હજૂરની સન્મુખ શી રીતે પત્ર પેશ કરવો, વગેરે તેને સમજાવ્યું, ખર્ચને માટે જોઇતી પૈસાની રકમ આપી, પછી એક પત્ર હેમેન્દ્રના હાથમાં મૂકી કહ્યું —

"આ પત્ર મહમદ અય્યાર બેગ ફોજદાર સાહેબને આપજો. એમાં તમારી ઓળખાણ તથા હુગલી આવવાનું કારણ લખ્યું છે"

બાદમાં ખાંસાહેબે એક પેટીમાંથી સભાળપૂર્વક એક પત્ર કાઢ્યો. એને કિનખાબના આવરણમાં લપેટેલો હતો તેના પર નવ્વાબ નાઝીમ સરકારની ખૂદ મહોર હતી એ પણ હેમેન્દ્રને સ્વાધીન કર્યો અને ખાંસાહેબે કહ્યું -

"ખાસ દરબારમાં નવ્વાબજાદા હજૂરને આ કાગળ હાથોહાથ પેશ કરવાનો છે આ પત્ર કોઇને પણ બતાવશો ના. ફોજદાર સાહેબને પણ એ બતાવતા ના વળી એ પત્ર તમારી પાસે છે, એ ફોજદાર સાહેબ સિવાય બીજા કોઇને પણ જણાવતા ના ગમે તેવા સંકટોમાં પણ આ પત્ર બીજાને હાથ જાય નહિ, એની ઘણી ખબરદારી રાખજો રસ્તામાં અનેક પ્રકારના વિઘ્ન નડે, તોપણ પ્રાણપણે એને સંભાળજો ને માણસોથી હોંશિયારીથી વર્તજો રસ્તામાં ઠગ, જાસૂસ, ડાકુ વગેરે લોકોના ઉપદ્રવમાંથી બચી કામ લેવાનું છે"

હેમેન્દ્રે તે કાગળ સાવધાનપૂર્વક લીધો, અને જવાને માટે રજા માગી ખાંસાહેબ ઉભા થયા સરિફન અને સુરત પણ ઉભી થઈ. ખાંસાહેબે કહ્યું -

"જાઓ, પાક પરવરદેગાર! મદદ કરશે કામ પૂરું કરી વહેલા આવજો આ કામ ઉપકારને માટે નથી, તમને મારા પોતાના જાણીને સોંપ્યું છે. તમારી ઉન્નતિ જે માર્ગે થાય, તે માર્ગ શોધી આપવો, એ મારું કર્તવ્ય છે અમે સઘળા આપના સદાના ઋણી છીએ જાઓ, કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછા ફરો"

"આપ મુરબ્બીની આશિષથી સફળ જ થશે "

સરિફન બેગમે કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર! રસ્તામા સાવધાની રાખજે. તેનુ કઈ તમને કહેવુ પડે એમ નથી ઈશ્વર તમને આ કામમા જશ આપે એટલે બસ. જાઓ, વેળાસર પાછા વળજો "

સુરત કઈ પણ બોલી નહિ માથુ નમાવી ભાઈસાહેબને સલામ કરી. હેમેન્દ્ર પણ સઘળાને વિનયપૂર્વક સલામ કરી, ત્યાથી ચાલી નિકળ્યો.

ગ્રીષ્મઋતુ હતી, ઉકળાટ થતો હતો, ભાગીરથીના જલતરગની સાથે ક્રીડા કરી, પુષ્પોની પરિમળને ચોરી શીતળ પવન સુરતના શયનકક્ષમા આવતો હતો શયનપૂર્વે સુરતઉન્નિસા પોતાના ઓરડાના પાછલા ભાગની બારીમા બેઠીબેઠી વાયુસેવન કરતી હતી બાદી પ્યાર, પાસે બેસી કેશ વિન્યસ્ત કરતી હતી. પ્યારે પૂછ્યુ —

"આજે બાબુસાહેબ શીદ પધારે છે?"

"ભાઈસાહેબ તો હુગલી જાય છે "

"ઓ મા! હુગલી તો કેટલુ છેટુ છે! રસ્તામા ભયતોફાન પણ થોડુ નથી "

"હા, પણ ભાઈસાહેબ નૌકા ચલાવવામા ઘણા હોશિયાર છેને."

" તે તો છે, પણ ચોરલુટારુનો ભય કયા ઓછો છે?"

"હાથમા હથિયાર હોય તો ભાઈ સાહેબ કોઇનાથી ડરે એમ નથી. અહી આવતી વખતે જોયુ હતુ કની તેમનુ પરાક્રમ? અલિ! કેવી બહાદુરીથી આપણો બચાવ કર્યો હતો! તે સાભરેછ કની?"

"લ્યો બીબી! તમે એમ સમજો છો કે, હુ એટલામા એ બધુ ભૂલી ગઈ છુ?"

"ના, ના પ્યાર! તું કેદાડે ભૂલે એવી છે! તું તો ઘણી ચચળ છે! પણ, હે પ્યાર! તે દહાડે લૂટારુઓએ કઈ ચીજ લૂટી નહિ અને માત્ર તને અને મને પકડી ગયા, એ શુ? એ કેવી જાતના લૂટારુ હશે?"

પ્યાર સહેજ મુઝવણમા પડી. પરતુ તેનામા હાજરજવાબી થોડીઘણી હતી તે બોલી –"ભયાનક લૂટારુ! કદાચ તેમને ખબર હશે કે, આપણી પાસે લૂટવા જેવુ કઈ ન હતુ. ઝાઝો અસબાબ કયા હતો જે લૂટે? માટે તમને પકડી લઈ જતા હતા "

"મને પકડી જવામા એમને શો ફાયદો થાત?"

"તમે કની ખાંસાહેબના એકના એક લાડકા કન્યા છો તેથી તમને પકડી જાય તો પાછા સોંપતા ભારે રકમ મળે, સમજ્યા? લૂટારુઓની એવી મુરાદ હશે."

"હશે, ખરી વાત, પણ, પ્યાર! તે લૂટારુઓની નૌકામા એક સ્ત્રી હતી ને?"

"હા, હતી."

"તો શું સ્ત્રી પણ લૂટારુ હોય છે?"

પ્યાર બાદી બોલવામા ઘણી ચતુર હતી. તેણે વાત ઉડાવવાની એ સધિને છોડી નહિ. તે બોલી –

"અરે સ્ત્રીઓ તો એવી ધોળે દહાડે લૂટ કરે છે કે જેનુ નામ. તીરેનિગાહથી એવી તો ઘાયલ કરે કે, સામાની શુદ્ધ જ ન રહે અમશીરેઅબ્રથી તે એવી તો કત્લેઆમ ચલાવે છે કે, સામાનુ દીલ તરફડાટ વગર બેહોશ થાય છે. વળી તે હાથ સુદ્ધા લગાડે નહિ અને લૂટ કરે"

સુરતબીબીના સામુ જોઈ પ્યારે ગાવા માણ્યુ કે:–

"ક્યામત હય ઉનકા ઈધર દેખ લેના,
કરેગે ચુહી દીલમેં ઘર દેખ લેના –
મુબારીક તુમ્હે બાધના તેગો ખજર,
મગર પહલે અપની કમર દેખ લેના –
મનેહ લેંગે હમ દેખકર તેરી આખે,
જલીલ આજ અમના જીગર દેખ લેના"–

સુરતે કહ્યુ–"હા પ્યાર! તું કહે છે તે વાત તો ખરી છે. જોની આ આપણો ખિદમતગાર સાદક કેવો નવજૂવાન, હોંશિયાર અને પટાબાજ છે, પણ તેં એ બિચારાનુ સર્વસ્વ લઈ લીધુ છે, તે. તારી એ કળાથી કે?"

પ્યારે જોયુ કે, જે ઘા તે સુરતપર કરવા જતી હતી તે તો તેનાપર પાછો આવ્યો, પણ ઉપાય ન હતો શુ કરે? લાચાર!

પ્યાર બોલી –"ખોટુ બધુ કોણ કહે છે કે, બાઈ. મેં એના દિલનુ કે કોઈ બીજી ચીજનુ હરણ કર્યું છે? શુ હુ ચોર છુ કે લુટારણ?"

"તુ ચોર પણ છે અને લુટારણ પણ છે, સમજી?"

એમ કહી બે હાથવતી પ્યારને પકડી તેનુ મોઢુ પોતાની પાસે આણી ચુમ્બન કર્યું અને કહ્યુ –"નહિ, નહિ, તું તો સાધુ છે, કઠીગણ છે જોને તું જે ચોરી લાવી હોય, તે વ્યાજ સાથે પાછુ આપી દેને"

"મેં તો કોઇની કંઈ ચોરી કરી નથી ખોટુ મારુ નામ બદનામ કરે છે બધા ઓ! ઓ! એવા બદનામથી ડરી ઘરની ચીજ પણ પરાયાને આપી દઇશ કે?"

"અરે ગાડી! પણ એ બદનામી શા માટે સહન કરે છે? તારી પાસે જે કંઈ હોય તે દઈ દે કે થયુ દિલની ખયરાત કર પુણ્ય પણ થશે, બે લોકમા ખુશ નામ પણ થશે, સમજી કે?"

યુદ્ધમા બિચારી પ્યારની હાર થઈ. તે મુગી બેસી રહી, થોડીવાર પછી બોલી:–

"બીબીસાહેબા! આ, જાણ્યામા બાબુ સાહેબની હોડી જાય છે."

"ક્યા?"

બન્ને જણા તિબારીની જાળીમાંથી ભાગીરથીપર નજર કરવા લાગ્યા. ચાદની રાત હતી, ભાગીરથીના તરગોપર જ્યોત્સ્ના ઝળકતી હતી, તેના પ્રબળ પ્રવાહમા એક હોડી સરતી હતી.

તે નૌકા તરફ જોઈ સુરત બોલી – "પ્યાર! હવે તો તોફાનના દિવસ છે, અને ભાઈસાહેબની નૌકા તો નાની છે"

"તોફાનમા તો કહે છે કે, નાની નૌકા વધારે સારી, ઝટપટ તેને તીરે લઈ જઈ થાંભી શકાય"

"તું કહેતી હતી કે રસ્તામા ચોરડાકુનો ભય છે?"

"એક લાકડીથી બાબુસાહેબ દશને પૂરા પડે એવા છે"

જોતજોતામા હેમેન્દ્રની નૌકા અદૃશ્ય થઈ ગઈ સુરત શય્યામા જઈ પડી, શય્યામા પડીપડી નરાપદે હેમેન્દ્રનુ કાર્ય પાર પાડવા ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગી પ્યાર પણ તિબારીની બારી બધ કરી સુઇ ગઈ, સૂતાસૂતા તે વિચાર કરવા લાગી "અહા! આ સંસાર કેવો વિચિત્ર છે! ચોરીની વાત તો બાજૂએ રહી, પણ કંઈ પણ કારણ વગર કેટલા માણસો બદનામ થાય છે! વળી એવા પણ કેટલાક માણસો છે કે, જે બીજાને વગર માગે સર્વસ્વ આપી દે છે." પોતાના સંબધમા પણ એ જ નિયમે તે વિચાર કરવા લાગી, પણ કઈ યથાર્થ નિર્ણય કરી શકી નહિ. પ્યાર અધકારમા ધીમેથી ગાવા લાગી –

"પરદેશી સૈયા નેહા લગાય દુ ખ દે ગયો,—
આવનકી ઔધિયા કિયે ગયો,
દુખ દે ગયો, સુખ લે ગયો –પરદેશી
સૌતન બિરમાય રાખો,
બયરન લલચાય રાખો,
કેહકે અમૃત રસ ચાખો,
કેહકા રસબસ અભિલાખો
હમસેં બતિયા કરક પતિયા નાદિયો,
સુખ લે ગયો, દુખ દે ગયો.–પરદેશી

સુરત વિચારતરગમા હતી પ્યારનુ સુમધુર ગીત તેના કાનમા અથડાવા લાગ્યુ. તેણે તેના ચિંતાસ્રોતને મદમધુર કરી મૂક્યો.

—•—

તૃતીય પરિચ્છેદ
હુગલીના કિલ્લામાં

હુગલીનો નવ્વાબી કિલ્લો ભાગીરથીના તીરપર હતો. કિલ્લાની એક બાજૂ બરાબર નદીને કાંઠે હતી કિલ્લાની દિવાલપર બૂરજોની રાગ હતી એક ઊંચા બૂરજપર તોપ ગોઠવવામા આવી હતી, તે ભાગીરથીપર લાબે સૂધી નજર રાખતી હતી. બૂરજના કાગરાપર નિશાન ફરકતા હતા કિલ્લાની દિવાલથી ઘણે છેટે મધ્ય ભાગમા દરબારગૃહ હતુ. તેના ઊંચા ઘુમ્મજપર મોટો નિજામશાહી વાવટો હવામા ઉડતો હતો, અને કિલ્લામા નવ્વાબજાદાની અવસ્થિતિ સૂચવતો હતો દુર્ગના દ્વારના ઉચ્ચભાગમા નૌબતખાનુ હતું આ નૌબતખાનામાથી પ્રથમ પહોરની રોશનચોકીનો મધુર ટકોર ભાગીરથીપર ઘણે દૂર સભળાતો હતો જ્યા ત્યાં કામ પ્રસગે આવનારજનારની મોટી ધમાલ હતી જ્યા ત્યા સિપાઈ, સંત્રીઓ નજરે પડતા હતા રાજા, જમીનદાર, બકસી, બરકન્દાજ, ચોપદાર વગેરે આવજા કરતા હતા. હિદુ, મુસલમાન, આરમીનિયન, ફિરગી દૃષ્ટિએ પડતા હતા ભાગીરથીને તીરે અનેક જાતની નૌકાઓ હતી. બહરી વિભાગની સુસજ્જિત રણતરીથી માડી મયૂરપખી, ઘોડદોડ, પાનસી, છીપ, તરાપા, નાની નાની ડાગીઓ પર્યંત હતી ભાગીરથીનો સ્રોત કિલ્લાને સ્પર્શી ખળખળ કરતો વ્હેતો હતો થોડી નૌકાઓ કિલ્લાની પાસે નાગરેલી હતી કિલ્લા આગળ એક સંત્રી તેને જૂદી-જૂદી ગખવા સૂચના કરતો હતો.

એવામા એક નૌકા ત્યા આવી લાગી. નૌકાને બાંધી રાખવાને જોઇએ તેવી જગા જણાઈ નહિ, એટલે નૌકા આગળ વધવા લાગી સત્રી તેને આગળ વધવાને નિષેધ કરવા લાગ્યો. ઘાટાઘાટ અને બૂમરાણ થયું. સંત્રીનુ બોલવુ ખલાસીથી સમજાયુ નહિ. નૌકા તો જરા આગળ જવા લાગી. સત્રીએ ફારસી—બગાળીમા ગાળ દેવાનો આરભ કર્યો નૌકાના અગ્ર ભાગમા રામમોહન બેઠો હતો તે બોલ્યો —"બાપુ ! ગુસ્સો શુ કામ કરો છો ? એમને એમ કહોને, એટલે સમજવામા આવશે"

સંત્રી —"જવાબ દેતા હય, કાફરકા બચ્ચા ?"

"તુરકડાના મોંમા ગાળ સિવાય નિકળે યે શુ ?"

"ગિરફતાર કરો, શાલાકો"

બેચાર માણસો ત્યા આવી લાગ્યા નૌકા પણ તીરે આવી પહોંચી. ત્રણેક જણ ઝટ લઇને નૌકામા કૂદી પડ્યા હિમુ તે વખતે અદર કપડા પહેરતો હતો. સત્રીઓ, રામમોહનને પકડી તેના હાથ બાધવાને પ્રયત્ન ?વા લાગ્યા.

હિમુ એ ગડબડ સાભળી, બહાર આવ્યો અને બોલ્યો –"શું છે? શા માટે આ માણસને પકડો છો?"

સત્રી – "તુમ કૌન હો? પકડો ઉસ્કોભી."

"સત્રીસાહબ! મેં તો કંઈ ખત્તા કરી નથી જરા મહેરબાની કરી કહેશો કે, શુ થયુ છે?"

સત્રી –"કોટવાલ સાહેબ પાસે સાભળજો"

જેઓએ રામમોહનને પકડ્યો હતો, તેઓ તેને બાધવાને ફોકટ મહેનત કરતા હતા રામુ તેમનાથી બધાતો નહિ તે તેમની સાથે હડસેલા-હડસેલી કરતો હતો

હિમુને જોઈ રામુએ કહ્યુ –"દાદા! આ ત્રણ જણ મને બાંધવા માગે છે, કહેતા હો, તો આ ત્રણે જણને ગંગામા નાવા મોકલુ"

"ચૂપ, ગાડા! એ સરકારી આદમી છે તકરાર કરવામા માલ નહિ, સમજ્યો?" સત્રી તરફ જોઈ હિમુએ ફરીથી પૂછ્યુ –

"અછ્છ સત્રીસાહબ! ઉસ્કી ખત્તા કયા હૂઈ હય વો જરા મહેર-બાની કરકે સુનાઇયે તો સહી"

સત્રી –"કિલ્લેકી પાસ કિશ્તી લાનેકો મના કિયા, ફિરભી ન સુના ઓર આગે બઢા, ઔર ગાલી સુનાને લગા"

રામમોહન –"મેં ક્યારે ગાળ દીધી હતી, સત્રીસાહેબ?"

સત્રી –"ચૂપ રહો, બદમાશ!"

રામુના હાથ બાધવામા આવ્યા હિમુ સત્રીને કંઈ કહેતો હતો, પણ સત્રી તેના કહેવાપર ધ્યાન આપતો નહિ તે બોલ્યો –"લે ચલો, દોનો આદમિકો ફાટકકી ભીતર, ચલો." સત્રી આગળ થયો. ત્રણ આદમીઓ રામમોહનને લઈ ચાલ્યા તેઓ ફાકરી હતા, બોલી બરા-બર સમજતા નહિ.

રામુએ કહ્યુ –"દાદા! અહી ગંગા બહુ ઉડી નથી એક ડૂબકી."

"ચુપ, ગાડો થયો છુ? સત્રી સાથે ચાલ જ્યા લઈ જાય ત્યાં જાઇ, જોઇએ તો ખરા કે શુ થાય છે, શું કરે છે?"

રામમોહન વધારે કંઈ બોલ્યો નહિ પ્રહરી રામમોહનને અને હેમેન્દ્રન લઈ કિલ્લામા દાખલ થયા હિમુના પહેરવેશપરથી અને દેખાવ-પરથી તે કોઈ મોટો માણસ છે, એમ ધારવા લાગ્યા વળી તેણે કંઈ અપ-રાધ પણ કર્યો ન હતો, એથી હિમુને હાથ બાધ્યા વગર સાથે લીધો હતો.

વળી રામુનુ મોં ફરી ચળવળ્યુ – "જૂઓ, દાદા! આ બીજા સિપાઇઓ"

હિમુએ કહ્યુ.–"જે થયુ છે તે ઠીક છે આપણે અહી કોઇને

ઓળખતા નથી. ફોજદાર સાહેબ પાસે પહોંચતાં કેટલી વાર લાગત તે કોણ જાણે? હવે તે બાબતમાં કંઈ ફિકર કરવા જેવુ રહ્યું નથી સંત્રી જ આપણને ત્યાં લઈ જશે."

"એમ કે?"

સત્રીએ રામમોહન તરફ જોઈ કહ્યુ—"ચૂપ, બદમાશ!"

કિલ્લાના તે ભાગમાં તે વખતે ભારે ભીડ હતી કિલ્લામાંનો કોઈ અમલદાર જતો હતો ચારે તરફથી લોકો તેને સલામ કરતા હતા પ્રહરી, સિપાઈ, ચોપદાર, છત્રીદાર વગેરે સાથે હતા ચારે તરફથી "ફોજદાર સાહેબ, ફોજદાર સાહેબ"નો શબ્દ સભળાવા લાગ્યો હેમેન્દ્ર અને સત્રી સાથે રામમોહન રસ્તાપર બાજૂએ સરક્યા

પાસેથી જતી વખતે પાલખીમા બેઠેલા તે અમલદારે પૂછ્યુ—"આ કોણ છે? એમણે શું કર્યું છે?"

"હુજૂર! મના કરવા છતા હોડી ઠેઠ કિલ્લા સૂધી લઈ આવ્યો."

"દારોગાને સોંપો, કોટવાલીમા લઈ જાવ"

ફોજદાર સાહેબ ચાલી ગયા દારોગો અધિકારપર નવો જ આવ્યો હતો વળી અધુગમા નવ્વાબજાદાની પધરામણી તે વખતે કિલ્લામાં હતી એટલે દારોગાનું કહેવું શુ? જાતના ઉતરતા ને વળી ભાગ પીધી. દારોગા સાહેબની કર્તવ્યપરાયણતાની માત્રા વધી ગઈ હતી.

રામમોહનને હાથે કડી જોઈ સંત્રીને દારોગાએ પૂછ્યુ—"શું થયુ છે?"

સત્રી—"કિલ્લાના ઘાટપર હોડી લાવ્યો મના કરી તે માની નહિ ને ગાળાગાળી કરવા લાગ્યો"

"લઈ જાઓ એને, હમણા પહેરામા રાખો."

સત્રીએ હેમેન્દ્રને આગળ કર્યો અને પૂછ્યુ—"આનુ શુ કરુ?"

દારોગાએ હેમેન્દ્રને પૂછ્યુ—"તમે શું કર્યું છે?"

"મેં કંઈ નથી કર્યું."

દારોગાએ સંત્રીને પૂછ્યુ—"એને કેમ ગિરફતાર કર્યો છે?"

"જી, એ હોડીમા હતો"

દારોગાએ હેમેન્દ્ર તરફ જોઈને કહ્યુ—"તમે હોડીના ચડનાર છો? તમે ઘાટપર લાવવા હુકમ આપ્યો હતો?"

"જી, ના, હુ અદર હતો. હુ મુર્શિદાબાદથી આવું છુ મારે ફોજદાર સાહેબની સાથે કામ છે."

"શુ કામ છે ફોજદાર સાહેબ સાથે?"

"ઘણુ જરૂરી કામ છે"

હેમેન્દ્રનો પોશાક અને દબદબો જોઈ દારોગો મનમા કંઈ વિચાર

કરતો હતો તેનું વિનયપૂર્વક બોલવું તથા રાજદરબારોચિત વાતચીત જોઈ, તે મનમા ધારતો હતો કે, આ કોઈ અમલદારનો માણસ હોવો જોઇએ. હેમેન્દ્ર સામુ જોઈ તે બોલ્યો –"મળાશે નહિ"

"નહિ મળાય તો સરકારી કામમા વિલમ્બ આવશે."

"તેથી મને શુ? એ મારુ કામ નથી. જાઓ એને મુન્સીખાનામા લઈ જાઓ."

સંત્રી આગળ વધવા લાગ્યો હેમેન્દ્રે જોયું કે, આમ નકામો વખત જતો રહેશે અને ફોજદારને મળાશે નહિ. તેણે ઝટ છાતીપરથી ફોજદાર સાહેબપરનો કાગળ કાઢ્યો અને બોલ્યો

"અજી દારોગા સાહબ! મુજે કુચ્છ અર્જ કરના હય મય ખૂદ મુર્શિદાબાદસે નિયમત કામકે લિયે આયા હુ, ગર ઇસ કામમેં દેર હુઈ તો ઇસકી જૂમ્મેદારી મેરે શિર ન હોંગી દેખિયે એ રુક્કા ખુદ ફોજદાર સાહેબકા હય"

એટલુ બોલી, હેમેન્દ્રે કાગળપરથી આવરણ લઈ લીધુ. કાગળપર રેશમી દોરી હતી અને શાહી મોહોર હતી હેમેન્દ્રે તે પોતાના હાથમા રાખી બતાવી, પણ દોરી તેના હાથમાં આપી નહિ

દારોગાએ પૂછ્યુ –"આપ ક્યાથી આવો છો ? કોની પાસેથી આવો છો?"

"હુ એક વાર અર્જ કરી ચૂક્યો છુ કે, હુ મુર્શિદાબાદથી આવુ છુ આ રુક્કો કોઇને આપવાની મને મના કરમાવી છે ખુદ ફોજદાર સાહેબને તે પેશ કરવાનો છે, અગર આપને મારી વાત પર ઇતબાર ન હોય તો મારી સાથે એક સિપાઇને મોકલો ફોજદાર સાહેબને આ રુક્કો પહોંચાડી હુ ફોરન અહી હાજર થઇશ જો કામમા દેર થઈ તો તેનો તકસીરવાર હુ નહિ ગણાઉ"

"આપનુ ઇસ્મ મુબારક."

"હજરત! માફ કરજો, હુ મારો પરિચય આપી શકુ એમ નથી સિર્ફ આ પત્રનો લાવનાર છુ, એમ સમજો"

હેમેન્દ્રના બોલવાચાલવાથી અને ધૈર્યથી દારોગાના મનપર અસર થઈ, વળી તે કાગળપરની મોહોર જોઈ સમજ્યો હતો કે, આ નવ્વાબ સરકારનો માણસ છે તેથી તે બોલ્યો –"તમે મારી સાથે ચાલો હુ ફોજદાર સાહેબ પાસે જાઉં છુ"

હેમેન્દ્ર દારોગાની સાથે ચાલ્યો ફોજદાર સાહેબની મુલાકાત કરવી, એ કંઈ નાનુસુનુ કામ ન હતુ તેને સહેજમા મળાતુ નહિ હેમેન્દ્રે મનમા ધાર્યું કે, ગિરફતાર થવામા લાભ હતો

બંગાળનો ભાવી નવ્વાબ ખૂદ કિલ્લામા આવી રહ્યો હતો. કેટલાક જમીનદાર, રાજા, શાહુકારાદિ નજરાણા લઈ આવતા હતા જેનાપ ફોજદાર સાહેબની મહેરબાની હોય, તેને નવ્વાબજાદાની દરબારમા ઝટ મુલાકાત થતી હતી. ફોજદાર સાહેબને ત્યા ઘણા માણસો મુલાકાતને માટે રાહ જોતા બેઠા હતા. સવારની દરબાર ખલાસ કરી, ફોજદાર સાહેબ સ્વમુકામે પાછા ફર્યા હતા બહાર કેટલાક માણસો હતા હેમેન્દ્ર તરફ નજર રાખવાનુ સત્રીને કહી, દારોગા સાહેબ અદર ગયા, અને થોડી વાર પછી પાછા આવી હેમેન્દ્રને કહ્યુ –

“બાબુસાહેબ ! ફોજદાર સાહેબને મળવુ સહજ નથી. અનેક મુસ્કેલીએ આપને અંદર લઈ જવાની અનુમતિ મળી છે ”

“આપની મોટી મહેરબાની.”

દારોગા સાહેબે મનમા ધાર્યું કે, ‘આ નવ્વાબ સરકારનો માણસ છે, નહિ તો ફોજદાર ઝટ મુલાકાત આપે શાનો ? એને શામાટે ખુશ ન રાખવો ? રાજધાનીથી સરકારી કામને માટે આવેલ છે, માટે કોણ છે, તે કહેતો નથી

એક મોટા કમરા આગળ બે ચોપદાર બેઠા હતા. હેમેન્દ્રને દારોગાએ બતાવ્યો હેમેન્દ્રને એક ચોપદાર ખાસ કમરામા લઈ ગયો અર્ધ-શયનાવસ્થામા મૂલ્યવાન્ ગાલીચાપર ફોજદાર અય્યાસ્બેગ તમાકુસેવન કરતો પડ્યો હતો હેમેન્દ્રે નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી, પછી કાગળ કાઢી તેના હાથમાં આપ્યો રુક્કામા શુ લખ્યુ હતુ, તે હેમેન્દ્ર જાણતો હતો કારણ કે ખાંસાહેબે તે હેમેન્દ્રને જણાવ્યુ હતું. તે પત્ર ફોજદાર સાહેબે વાચ્યો તેમાં પત્ર લઈ આવનાર હેમેન્દ્રલાલ રાયને નવ્વાબજાદાની મુલાકાત કરાવવાનુ અને તેનો યોગ્ય બદોબસ્ત કરવાનુ લખ્યુ હતુ. પત્ર પૂરો થયા પછી ફોજદારે પૂછ્યું –

ફોજદારે ચોપદારને બોલાવ્યો. ચોપદાર ત્યાં આવી અદબપૂર્વક ભો રહ્યો

ફોજદારે તેને પૂછ્યુ.–

"દારોગો હાજર છે?"

"જી હુજૂર"

"અહીં આવવા કહે"

દારોગા સાહેબ ત્યા આવી ઉભા રહ્યા ને જોતાં જ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. ફોજદારે તેને પૂછ્યું –"આમને તમે ગિરફતાર કર્યા હતા?"

"જી, સરકાર! મારી કસુર ન હતી ઘાટપરનો સંત્રી એમને પકડી લઈ આવ્યો હતો મારી–"

"ખયર! તમને કઈજ ભાન નથી નવો અધિકાર મળ્યો છે, સભાળીને વર્તજો, નહિ તો અધિકાર ઝાઝા દહાડા નહિ રહે જાઓ એ નૌકાને બરાબર સારી જગ્યાએ બધાવી, એમાના માણસોનો ખાવાપીવાનો અચ્છો બદોબસ્ત કરો સમજ્યા? જુઓ, કોઈ જાતની ખામી ન રહે"

"જી હુજૂર!"

"જાઓ. બહારના કમરામા રાહ જૂઓ બીજુ કઈ કામ હશે તો બોલાવીશ"

રામમોહન કોટવાલીમાં કેદમા હતો, એ કહેવાની હિમુને કઈ અગત્ય જણાઈ નહિ દારોગો, હેમેન્દ્રને અને ફોજદાર સાહેબને સલામ કરી બહાર ગયો.

અય્યાર બેગ –"ખાંસાહેબ જહાગીર નગરમા તસરિફ રાખતા હતાને?"

"જી, થોડા દિવસથી હાલ પાટનગરમા છે"

"સાભળ્યુ તું કે, આપ મક્કાશરિફ હજ્જ કરવાના છે"

"જવાને માટે વિચાર છે"

"તેમના જેવા ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુની ઇચ્છા ઈશ્વર અવશ્ય પૂર્ણ કરશે ભલા, આપની વય તો હજી નાની છે, અને આ જરૂરી શાહી રુક્કો પહોંચાડવાનુ આપને શિર ક્યાથી આવ્યું?"

"ખાંસાહેબની ઇનાયત આપ મારા મુરબ્બી છે"

"ઈશ્વરની દયા છે કે, એમના જેવા આપના મુરબ્બી છે ભવિ-પને માટે સારી આશા છે આપ નૌકામા જઈ આપનો સ્થાને રખાવો ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત કરવા કહ્યુ છે ખાસ દરબારમા નવ્વાબજાદાની મુલાકાત કરાવીશ"

હેમેન્દ્ર સલામ કરી ત્યાથી નિકળ્યો કહેવાની જરૂર નથી કે, રામમોહનને તરત જ છૂટો કરવામા આવ્યો હતો તેણે પોતે આદમીઓ પાસે હોડી સારે ઠેકાણે બધાવી હતી સત્રી અને કોટવાલ તેને જોઇતો સામાન પહોંચાડવા પોતાના માણસોને સૂચના આપતા હતા. તેમની મદદથી ખાવાપીવાનુ અને રહેવાનુ ઉત્તમ થયું.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ખાસ દરબાર

આમ દરબાર બપોરના ભરાતો હતો ને તે ખલાસ થયો હતો ફોજદાર સાહેબે હેમેન્દ્રને તે દરબારમા ઉપસ્થિત કર્યો નહિ રાતના બીજો દરબાર ભરાતો હતો દરબારગૃહ લબચોરસ અને વિશાળ હતો જમીનપર ઇરાનની કારીગરીનો બહુ મૂલ્યવાન્ એક ગાલીચો પાથરેલો હતો તેનાપર ઠેકાણે ઠેકાણે ગાદી અને તકિયા રાખવામા આવ્યા હતા ભીતપર દીવાલગીરીઓ અને વચ્ચે ઝુમ્મરો હતા. તેમા બળતા દિવાનો પ્રકાશ આખા દરબારગૃહને ઉજમાળતો હતો ભીતથી થોડે છેટે મધ્યભાગમા પ્રશસ્ત મચ હતો, તેનાપર કીમતી જરિયાન ગાદી હતી જરીથી ભરેલા નકસીદાર તકિયા હતા, ને તકિયાપર જરીના કામની બારીક વેલબુટીઓ ભરેલી હતી આ મસનદપર બંગાળ, બિહારનો ભાવી નવ્વાબ મિરજા મહમદખા બિરાજ્યો હતો તેની પાછળ ચમર ઢોલનાર, પખો કરનાર, પાનદાન રાખનાર વગેરે અનેક ખીદમતગાર ઉભા હતા મસનદની બાજૂએ થાભલાની હાર હતી ત્યા ગાદીઓપર અમીરઉમરાવ બેઠા હતા. તેમની પાછળ પખા નાખનાર ઉભા હતા, અને પંખા ચલાવતા હતા. ખાસ દરબારમા માત્ર વિશ્વાસુ અને અતરગના માણસો સિવાય બીજા કોઇને આમત્રણ થતું નહિ વળી આ દરબારમા બહુ રાજકાર્ય પણ ભાગ્યે જ કરવામા આવતુ કોઇકોઈ વખત નાચગાનની બહાર ઉડતી હતી ને કોઇકોઈ વખત મોજશોખની રેલ ચાલતી હતી

આજના દરબારમા જરૂરી કામ પેશ થવાનુ હતુ. ફોજદારે એક ચોપદારને મોકલી, પાસેના ખડમાથી હેમેન્દ્રલાલને તેડી મગાવ્યો તેણે ઉચ્ચ મસનદ સમીપ આવી, જાનુપાત કરી, જમીન સાથે માથુ અડાડી, નવ્વાબજાદાને કુનિશ કરી

મહમદ અય્યારબેગ જરા આગળ વધ્યો અને બોલ્યો —"ખુદાવન્દ! આ માણસ રાજધાનીથી નિજામતી રુક્કો લઈ હાજર થયો છે"

"રુક્કો ક્યા છે?"

હેમેન્દ્રે તે કાગળને પોતાના વસ્ત્રની અંદર રાખ્યો હતો. તેણે વસ્ત્રનો સન્મુખ ભાગ ખુલ્લો કરી અંદરથી પત્ર કાઢ્યો પરંતુ નવ્વાબ-જાદાને શી રીતે પહોંચાડવો, તે વિચારમા પડ્યો ફોજદારે પોતે તે રુક્કો તેના હાથમાથી લઈ ખૂદ નવ્વાબજાદાને પહોંચાડ્યો પ્રથમ તો સિરનામુ નવ્વાબજાદાએ બરાબર જોયુ, પછી તેપરની મહોરને બરાબર અવલોકી; બાદ તે લિફાફાને માથે લગાડી, પછી ઉઘાડી, અંદરનો પત્ર વાચી જોયો વાચતાવાચતા તેના મુખપર ચિંતા અને ક્રોધના ચિહ્ન વ્યક્ત થવા લાગ્યા નવ્વાબજાદાએ ફોજદારને પૂછ્યુ –

"કુલિખા શું જહાગીર નગરમા પાછો ફર્યો નથી ?"

"ના, સરકાર"

"ક્યા છે હમણા ?"

"જી, હુજૂર, એ મુર્શિદાબાદમા મનિઝીલ દરબારમા" નવ્વાબજાદાનાં વિશાળ ચક્ષુ લાલ ચોળ થયા તેણે પૂછ્યુ, "તો જહાંગીર નગરમા કામકાજ કોણ ચલાવે છે ?"

"પેશ્કાર રાજવલ્લભ."

"ખતપતરપર દસ્કત ?"

ફોજદાર સાહેબ આનો જવાબ આપી શક્યા નહિ પોતે પોતાના દિવાન સામુ જોયુ દિવાન નંદકુમારરાયે સલામ કરી જવાબ આપ્યો –

"આયાત વસુલ થઈ નથી. નાયબ નિજામ બહાદુર સ્વસ્થ નથી, એમ સાભળ્યુ છે."

"પૂર્ણિયામા માણસો ગયા છે?"

"ગઈ કાલ રાતે રવાના થયા છે"

"હરકારો પટણાથી પાછો ફર્યો છે ?"

"હુજૂર દૂત હાજર છે"

નવ્વાબજાદાએ ફરીથી તે પત્ર જોયો અને પૂછ્યુ –

"પરદેશી કોઠીવાળા હાજર થયા હતા ?"

"ફ્રાંસી, વલંદા, દિનામાર, આર્મિનિયનાદિએ હાજર થઈ નજરાણા મોકલ્યા છે"

"અંગ્રેજ ?"

"અહી હજી સૂધી આવ્યા નથી ફરીથી આદેશ થયો છે."

"ઉમીચંદ પાસેથી કંઈ સમાચાર આવ્યા છે?"

"અંગ્રેજનો માણસ આજ જ અહિ આવી પહોંચશે"

નવ્વાબજાદાએ પોતાના કપડામાથી કંઈ પત્ર કાઢ્યો અને તેમા કંઈ

બીના નોંધી લીધી, ફરીથી વળી નિજામતી પત્ર વાચી લીધો. તેના મુખપર ચિંતાની છાયા પ્રસરી. તેણે કહ્યુ –

"હવે વધારે રાહ જોવાની જરૂર નથી. કાલના પહેલા દરબારમા અંગ્રેજી દૂતને હાજર કરજો. કાલ સવારે જ અહીથી એક વિશ્વાસુ માણસને કલકત્તા રવાના કરવાનો છે"

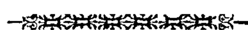
અય્યાર બેગે કહ્યુ –"હુજૂરેવાલા! આપણે ત્યા વિશ્વાસુ અને ચતુર માણસની કયા ખોટ છે? આપ હુકમ કરો કે, કામ અદા કરવાને માટે તૈયાર છે"

નવ્વાબજાદાએ હેમેન્દ્રના સામુ જોયુ, થોડી વાર જોઈ રહ્યા પછી કહ્યુ –"તમે આ કામ કરી શકશો? કામ ઘણુ જરૂરી છે"

હેમેન્દ્ર નીચો વળ્યો અને સલામ કરી

અનેક કાર્યક્ષમ, વૃદ્ધ માણસો હાજર હતા, છતા આ કામ તરુણ વયના હેમેન્દ્રને સોંપ્યુ, તે જોઈ ઘણાને આશ્ચર્ય થયુ નવ્વાબજાદાએ જોયુ કે, પાટનગરમા અનેક માણસો કાર્યદક્ષ હોવા છતા, હેમેન્દ્ર જેવા યુવકને રાજ્યનુ ખાસગી અને જરૂરી કામ સોંપ્યુ હશે, તે કંઈ અમસ્તું નહિ હોય તે વિશ્વાસને પાત્ર ન હોય તો વૃદ્ધ અને તર્જુબેકાર નવ્વાબ એ કામ એને સોંપે જ નહિ વળી હેમેન્દ્રનો સુદર ચહેરો, બલિષ્ઠ કાય, સ્થિર પ્રતિજ્ઞ ચક્ષુ જોઈ નવ્વાબજાદાના મનપર અસર થઈ હતી નવ્વાબજાદાએ ખુશ થઈ કહ્યુ –"અચ્છા, આપને કાલે મોકલવાનો બદોબસ્ત કરવામા આવશે"

બાદ દરબાર બરખાસ્ત થયો હેમેન્દ્ર ઈશ્વરનો આભાર માનતો પોતાને સ્થાને ગયો

પંચમ પરિચ્છેદ

અંગ્રેજ કોઠી

હુગલીથી રવાના થયા પછી બીજે દિવસે હેમેન્દ્રની નૌકા બપોરના સુતાનુટીના ઉત્તર ભાગમા ચિતપુરની નહેર પાસે આવી પહોંચી મહારાષ્ટ્રીઓના આક્રમણથી પોતાના વાણિજ્યસ્થાનની રક્ષા કરવાને માટે વૃદ્ધ નવ્વાબ પાસે રજા લઈ અંગ્રેજોએ એક ખાઈ ખોદી હતી ઉત્તરે ચિતપુર પાસે વહતી ભાગીરથીમાથી તે શરુ કરી, શહેરની પૂર્વે બાજૂથી લઈ ઠેઠ-ગોવિંદપુરની દક્ષિણે ભાગીરથીને પાછી મળે, એવી યોજનાનો તેમનો વિચાર હતો તે સમયે મરાઠા લુટ પુષ્કળ કરતા. અત્યાર સુધીમા તેમણે ઓરિસાના ઘણા ઠેકાણા, મેદનીપુર, વર્ધમાન, રાજમહલ વગેરે

અનેક શહેરો લુંટયા હતા, એટલું જ નહિ; પણ ટાનાનો કિલ્લો કબજે કરી, હુગલી સુધી પહોંચી વળ્યા હતા • અંગ્રેજો કલકત્તામા વસતા હતા, તેમણે આત્મરક્ષાને માટે આ ખાઈ ખોદવા માંડી હતી, પરન્તુ નવ્વાબની સાથે મરાઠાઓની સંધિ થઈ હતી, એટલે તેમની તે ધાસ્તી દૂર થઈ હતી. એટલે એ ખાઈ જાનબજાર સૂધી ખોદવામા આવ્યા પછી પડતી મૂકવામા આવી હતી આ ખાઈ તે મરાઠા ખાઈ–Maratha Ditch–ને નામે ઓળખાતી હતી જેના અવશિષ્ટ ચિહ્ન હજી સૂધી છે. ભાગીરથીનુ પાણી આ ખાઇમા જોરથી વહેતું હતુ, અને તે સતત પાણીથી ભરેલી રહેતી હતી સુતાનુટીની ઉતરાગે ચિતપુર આગળ આ ખાઇનુ મુખ પુન ભાગીરથીમા મળતું હતું.

બપોરે હેમેન્દ્રની નૌકા આ ખાઈના મુખ આગળ આવી પહોંચી. હેમેન્દ્ર આ જગાથી વાકેફગાર ન હતો, શોધ કરી કાઢવીને તેને ઉમીચદને ત્યા જવાનુ હતુ એ વખતે વળી સધ્યા પછી ત્યા આગળ ચોર–બદમાશનો ઝાઝો ભય રહેતો હતો, તેથી તે દિવસે તેણે શહેરમા જવાનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો તીરે હોડી બાધી, લોકોમા ફરી આવી ઉપયોગી માહિતી તેણે મેળવી. ઉમીચદની વાડી, અંગ્રેજનો કિલ્લો, લાલદીઘી ઇત્યાદિ સ્થાન ક્યા છે, કયે રસ્તે જવાય છે, એ સર્વ તેણે જાણી લીધુ અને રાત આખી નાકામા જ પસાર કરી.

બીજે દિવસે સવારના રામમોહનને સાથે લઈ વણિકરાજ ઉમીચદના ઘર તરફ ગયો ખાઇના મુખથી દક્ષિણ તરફ બાગબજારના ઈશાન ખૂણામા અંગ્રેજોના દારૂખાનાનો સંગ્રહ હતો અત્યારે આ જગા નિકારીપાડાને નામે ઓળખાય છે આ રસ્તાના પૂર્વ મુખથી એક બીજી વાટ નીકળતી હતી આ રસ્તો અત્યારે સર્ક્યુલર રોડને નામે પરિચિત છે. શ્યામબજારની પૂર્વ તરફના પગને છોડી, હેમેન્દ્ર મોહનબાગમા આવ્યો. મોહનબાગની પશ્ચિમે મરાઠાખાઈ હતી આ મોહનબાગની દક્ષિણે હાલસીબાગમા ધનિક ઉમીચદનુ ઘર અને વાડી હતા. આગળ જતા રાજવલ્લભનો પુત્ર, કૃષ્ણવલ્લભ જ્યારે જહાગીર નગરથી રત્ન, સુવર્ણ વગેરે લઈ ભાગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની સહાયથી તે આ જ સ્થળે ઉમીચદને ત્યા રહેતો હતો કલકત્તામા જ્યારે આમો અવરોધ ન હતો ત્યારે સિરાજદ્દોલાએ નંદનબાગમા છાવણી નાખી, નંદનવન અને હાથીબાગનો વિધ્વસ કરી, ઉમીચદના ઘર સૂધી કૃષ્ણવલ્લભની શોધમા લૂટ કરી હતી • નંદનબાગ અને હાથીબાગનો ઘણોખરો ભાગ ઉમીચદના કબજામા હતો. અત્યારે જેને મોહનબાગ, નંદનબાગ, હાથીબાગ, હોગોલકુંડ વગેરે નામથી ઓળખવામા આવે છે, તે સર્વ તે વખતે જંગલમય હતા. કોઈ

કોઈ સ્થળે શહેરના ધનવાન્ માણસોના મકાન છૂટાંછવાયાં હતા. પણ ગ્સ્તો બરાબર હતો નહિ ને ચારે તરફ પાણીના ખાબોચિયા હતા.

અમે જે સમયની વાત લખીએ છીએ, તે સમયે ઉમીચદને અંગ્રેજ સાથે વૈમનસ્યનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો અત્યાર સુધી દેશી વાણુકો સાથે કામકાજમા અને વેપારની બાબતમા અંગ્રેજો ઉમીચદની સલાહથી કામ કરતા હતા; એથી ઉમીચદને પોતાને પણ લાભ થતો હતો ઉમીચદ પ્રથમ નાણા ધીરતો હતો અને વેપાર ચલાવતો હતો આગળ જતા અંગ્રેજો પોતે ધીરધાર કરવા લાગ્યા અને ઉમીચદનુ મધ્યવર્તીપણુ તેઓએ છોડી દીધુ, આથી કરી ઉમીચદને ઘણુ નુકસાન થવા લાગ્યુ પ્રકટપણે તે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ કઈ કરતો નહિ, પગ્તુ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ તેની લાગણી થઈ હતી અંગ્રેજોની ખોટીખરી સઘળી હિલચાલની ખબર વધારીને છૂપી રીતે નવ્વાબ સરકારને તે પહોંચાડતો હતો આ ખબર આપી ઉમીચદને દરબારમા પ્રતિષ્ઠા મેળવી, પોતાનુ કામ કાઢી લેવાની મતલબ હતી નવ્વાબજાદો મિરજા મહમદખા અંગ્રેજોને સ્નેહની નજરે જોતો નહિ. હુગલી પહોંચ્યા પછી તેમની હકીકત જાણવાને માટે હેમેન્દ્રને ઉમીચદ પાસે તેણે જ મોકલ્યો હતો.

તે વખતે કલકત્તામા પૈસાટકામા, માનઆબરુમા ઉમીચદની બરોબરી કરે, એમ કોઈ ન હતું તેના મકાનની ચારે બાજૂ દિવાલ હતી. પેસવાના દરવાજા આગળ સિંહદ્વાર હતા, ત્યા સોએક પ્રહરીઓ ઉઘાડી તરવારે ચોકી કરતા હતા તે પ્રકાન્ડ વાડીવેષ્ટિત ઘર કલકત્તામા તે વખતે એક જોવા લાયક મકાન ગણાતુ હતુ. હેમેન્દ્રે શેઠ ઉમીચદની મુલાકાત લીધી, તેની સાથે તેને કેટલીક વાતચીત પણ થઈ. 'સધ્યાકાળે નવ્વાબજાદાના પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપીશ,' એમ ઉમીચંદે જવાબ આપ્યો. હેમેન્દ્રે ત્યાર પહેલા અંગ્રેજનો કિલ્લો જોવા વિચાર કર્યો હેમેન્દ્ર કલકત્તાથી વિદાય થયા પૂર્વે બપોરના અંગ્રેજનો કિલ્લો જોવા ગયો હતો ઉમીચદનો એક માણસ હેમેન્દ્રને બતાવવા સાથે આવ્યો હતો બાગબજારથી માડીને ભાગીરથીને તીરે નાના વસતિસ્થાન વટાવી, નાળા ઓળગી, જગલ અતિક્રમ કરી હેમેન્દ્ર કિલ્લામાના બાગમા આવી પહોંચ્યો અંગ્રેજો આ સ્થાનને "The Green in the Fort" કહેતા હતા બાગમા 'લાલદીઘી' નામની નહેર હતી. તેની પશ્ચિમે અંગ્રેજોનો કિલ્લો હતો સધ્યાકાળ થવા આવી હતી તે વખતે આ નહેરની પાસેની તરુકુજમા અને બાગમા અંગ્રેજોના ટોળા હવા ખાવા ફરતા હતા, તે વખતે હાલના જેટલી અંગ્રેજ રમણીઓ ત્યા હતી નહિ; પરંતુ જે હતી તેમનુ આદરમાન વિશેષ થતું હતું ગાડીઘોડાનો એટલો

પ્રાદુર્ભાવ ન હતો, છતા કેટલાક સાહેબ લોકો ગાડીઘોડામા ફરવા નિકળતા હતા. રમણીઓ ઘણુ ખરુ ગાડીમા જ નીકળતી રામમોહન અને હેમેન્દ્ર આ સર્વ જોતાજોતા વિસ્મય થતા કિલ્લાના મોં આગળ આવી લાગ્યા

હેમેન્દ્ર, કિલ્લાનો બહારનો ભાગ બારીકીથી જોવા લાગ્યો કિલ્લાના બહારના ભાગમા મરામત કરી હતી તે, જૂના બૂરજો સમાર્યાં હતા તે, તથા નવા બૂરજો કર્યા હતા તે, તે લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યો આક્રમણ નિવારવાને કે કિલ્લાપરથી મારો ચલાવવાને માટે જે જે કામો કર્યાં હતા, તે સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાનમા લેવા લાગ્યો તેનુ ધ્યાન આ સર્વ જોવામાં રોકાયલું હતુ, એવામા દૂરના ભાગમા લોકોનુ મોટુ ટોળુ એકઠું થયુ હતુ. આ ટોળુ શાથી એકઠુ થયુ હશે, તે જાણવાની આપણા રામુને ઉત્કંઠા થઈ હેમેન્દ્રનો સાથ છોડી આસ્તેઆસ્તે રામમોહન ત્યા જઈ ચઢ્યો. ગોળ કુંડાળાબંધ ઉભા રહી લોકો કંઈ જોતા હોય, એમ તેને ભાસ્યુ. આસપાસના લોકોને કોણી મારતો, હડસેલતો, શું છે ? તે જોવાના કુતુહલથી રામમોહન આગળ વધવા લાગ્યો આગળ આમતેમ ડોળા ફાટી તે જોવા લાગ્યો, જોયુ તો કંઈ ન મળે. બેચાર અંગ્રેજ બાગમાં ઝુલા ખાતા હતા અને બેચાર જણ ફરતા હતા નહિ કુસ્તી કે તમાશો, નહિ નાચરંગ કે ખેલ. રામુ નિરાશ થઈ પાછો ફરતો હતો, એટલામાં એક અંગ્રેજે તેના ભણી ઇશારત કરી કહ્યુ.–

"હા, ટૂમી ઠીક આછે; આઓ ટૂમકો હોગા"

"ટૂમકો હોગા" એટલે શું તે રામમોહનને બિચારા દેવને ખબર! તે ભલો માણસ ગભરાયલા જેવે ચહેરે સાહેબના સામુ જોઈ રહ્યો

"અલબટ હોગા, You look quite fit."

સાહેબે રામમોહનનો હાથ પકડ્યો. રામમોહનના મનમા શો ભાવ ઉદય થયો હશે, તે અમને બરાબર ખબર નથી, પરતુ કંઈ અનિષ્ટપાત થવાનો છે, એમ તો રામુને લાગ્યુ હોવુ જોઈએ ખરુ. કારણ કે તેણે સપાટામા જોરથી સાહેબનો હાથ તરછોડી નાખ્યો

સાહેબ–"Ah ! yes, you are quite fit ટૂમ ખૂબ Strong હે આ ઓ"

રામમોહને કંઈ પાછળથી નાસવાનો માર્ગ છે કે નહિ, તે જોઈ લીધુ.

સાહેબ –"ટોમાર નામ કિ હય ?"

રામમોહન શાનો બોલે તે તો ચૂપ રહ્યો. પાસેના એક આદમીએ કહ્યુ – "સાહેબ નામ પૂછે છે"

રામમોહન–"નામ! શા માટે ?"

આદમી –"એ બરકન્દાજ બનાવવા માગે છે"

રામમોહન –"હું પણ બરકન્દાજ થાઉં શા માટે?"

રામુ જરા પાછળ હઠ્યો તે માણસે સાહેબને સમજાવ્યું કે, રામમોહન માત્ર તમાસો જોવા આવ્યો છે બરકન્દાજીને માટે ઉમેદવાર નથી

સાહેબ –"Not on Umedai! The biged-fool! જાઓ નિકલ જાઓ"

ચારે તરફ લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા રામમોહન લોકોને હડમેલતો શ્વાસભેર દોડ્યો, અને જ્યા હેમેન્દ્ર ઉમીચદના માણસ જોડે કિલ્લો જોતો હતો, ત્યા આવી પહોંચ્યો એક દોટથી વધારે વાર લગાડી નહિ આપત્તિમાથી છૂટ્યો સમજી તે શ્વાસભેર હેમેન્દ્રને કહેવા લાગ્યો.–

"દાદા! દાદા! પકડ્યો તો"

"હેમેન્દ્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યુ –"કોણે? કોને?"

"એક ફિરંગીએ, બીજા કોણે? મનેસ્તો"

"શા માટે? તેં કંઈ કર્યું હતું?"

"માત્ર તમાસો જોવા ગયો હતો."

રામમોહનની હકીકત સાભળી ઉમીચદના માણસે હેમેન્દ્રને સમજણ પાડી કે, 'અંગ્રેજો પ્રયોજન પડે તો કોઈ કોઈ મજબૂત માણસોને લશ્કરની ભરતીમા દાખલ કરતા હમણા સૈન્યમા ભરતી થાય છે, માટે રામમોહનને મજબૂત માણસ જોઇ, ઉમેદવારીને માટે પૂછ્યુ હશે રામમોહન બેશક ઉપયોગી થઈ પડે એવો જોઈ સાહેબે તેને દાખલ કરવા વિચાર કર્યો હશે

આ વાત સાભળી હેમેન્દ્રને અને રામમોહનને હસવુ આવ્યુ. કિલ્લો જોયા પછી હેમેન્દ્ર પાછો ઉમીચંદને ઘેર ગયો ત્યા અનેક વિષયપર વાતચીત થઈ હુગલીમા નવ્વાબજાદાના દરબારમાથી કમ્પનીનો દૂત કામ કરી પાછો ફર્યો હતો

ઉમીચદે પૂછ્યુ –"સાભળ્યુ છે કે, અંગ્રેજોપ્રતિ નવ્વાબજાદા ખૂશ નથી?"

હેમેન્દ્ર –"વાયકા તો એવી છે. ક્યા સુધી સાચી માનવી, એ ખબર નથી."

"અહીં પાછા ફરેલ માણસો તો એમ જણાવે છે કે, નવ્વાબજાદા ભારે ખૂશ થયા છે અંગ્રેજોને એક હાથી સિરપાવમા આપ્યો છે, અને તેમનુ ભારે સન્માન કર્યું હતું"

"એમા આશ્ચર્ય જેવુ શુ છે? શુ નવ્વાબજાદા કોઈ દહાડો હલકી ભેટ કરે બગ?"

“ખરી વાત છે અગ્રેજો પણ ઘણી કીમતી ભેટો લઈ ગયા હતા. ચતુરજનોનો કારભાર અદરથી શુ હોય, ને બહાર આપણુને શી ખબર પડે?”

આવી બીજી ઘણી બાબતોપર વાતચીત થઈ, જેને આપણી વાર્તા સાથે સબધ નથી નવ્વાબજાદાના પત્રનો લેખિત જવાબ ઉમીચદે હેમેન્દ્રને આપ્યો, અને સભાળપૂર્વક નવ્વાબજાદાને પહોચાડવા કહ્યુ હેમેન્દ્રે લક્ષ્મી વિદાય લીધી તે રાતે સુતાનૂટીના ઘાટ આગળ આવી તેણે ત્યા જ વિશ્રાન્તિ લીધી, અને બીજે દિવસે હુગલી જવા નિકળ્યો હુગલી પહોચી યોગ્ય અવસરે ઉમીચદનો પત્ર નવ્વાબજાદાને તેણે પેશ કર્યો.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ
નોકરી મળી

નવ્વાબજાદાનુ કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી હેમેન્દ્રલાલ મુર્શિદાબાદ ગયો ત્યા જઈ સર્વ બીના તેણે ખાંસાહેબને જણાવી. ખાંસાહેબ તેનુ કાર્યકૌશલ્ય જોઈ ઘણા ખુશી થયા ખાંસાહેબને નિઝામતમા લાગવગ હતી, એ અમે આગળ ઉપર જણાવી ગયા છીએ હેમેન્દ્રે તે વખતને ઉપયોગી અને અનુસરતી કેળવણી લીધી હતી ખાંસાહેબના યત્નથી તેને કાનુનગા સેરસ્તામા મુહરીગિરીની જગા મળી આ તેની સાસારિક ઉન્નતિનુ પહેલુ પગથિયુ હતું કાર્યકુશળ માણસો બાદશાહી અમલમા એક સનદ મેળવી, સહેલાઇથી વિપુલ અર્થ ઉપાર્જન કરતા, એમ કહેવાય છે કાનુનગા સેરસ્તા ખાતામા સહેજ પણ સબધ ધરાવનાર માણસ સારી કમાણી કરી શકતો હતો હેમેન્દ્રલાલને હવે એ પૈસા કમાણીની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. નિઝામત માના કેટલાક સારા માણસોના સબંધમા પણ તે આવવા લાગ્યો હતો

હજી સુધી હેમેન્દ્ર, ખાંસાહેબના બગિચામા જ રહેતો હતો. પોતાની સ્વતત્ર આવક થતા ખાંસાહેબને ભારરૂપ થઈ પડવું, હેમેન્દ્રને ઠીક લાગ્યુ નહિ તેણે જૂદુ ઘર શોધી કાઢી ત્યા રહેવા વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર તેણે ખાંસાહેબને જણાવ્યો પણ ખરો. ખાંસાહેબે તેને તેમ કરવા સમતિ આપી નહિ તેના ઘણા કારણો તેમણે જણાવ્યા અફાટ રાજધાનીનુ શહેર, તેમા અનેક પ્રકારના પ્રલોભનો, માથે દેખરેખ રાખનાર કોઈ નહિ, જૂવાન વય, એ પૈસાની પ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લીધે ખાંસાહેબ હેમેન્દ્રને પોતાની નજરથી દૂર કરવા ઇચ્છતા નહિ. તેમણે વળી એ પણ જણાવ્યુ જે, બીજે સ્થાને રહેવા જવામા કેટલીક અગવડો નડશે, જે વાત હેમેન્દ્રને માન્ય કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. અહીં

તો દરરોજ ખાંસાહેબની સાથે તેને મળવુ થતુ સાદક દરરોજ તેની ખબર રાખતો સરિફન બેગમનો માતા સમાન પ્યાર તેને કોઈ ચીજનુ ઓછુ આવવા દેતો નહિ. ભગિની સુરત, પોતાની બાદી પ્યારદ્વારા હેમેન્દ્રના સુખસગવડની ખબર રાખતી હતી બીજે ઠેકાણે તેને એવી સગવડ મળવાની બિલ્કુલ સભાવના ન હતી આખરે ખાંસાહેબને તરછોડાય એમ હતું નહિ એટલે, હેમેન્દ્ર ત્યા જ રહેવા લાગ્યો.

ઘણો યત્ન કર્યો, પણ રામમોહન લખતાકરતા શીખી શકયો નહિ મનના ભાવ કાગળપર સાહીથી ચિતરવા કરતા એને એની લાકડીથી વ્યક્ત કરવા, એ ઠીક લાગતુ હતુ. વિશેષત એ જમાનામા કલમનુ કામ વિશેષ પડતું પણ નહિ જો કે તે લખવુવાચવુ શિખ્યો ન હતો, છતા જ્યારે દેશમાથી અરિન્દા આવે કે હેમેન્દ્રનો જીવ ખાઈ જતો તેજ દિવસે તેની પાસે ચીઠ્ઠી લખાવતો ઘેરથી કાગળ આવ્યો હોય તો તે તરત જ હેમેન્દ્ર પાસે વચાવતો ઘર, ઘરના માણસો, કીકો, વહુ દરેકના પ્રસગ કાઢી વાત કરતો, અને હેમેન્દ્રનુ હેયુ ગળગળિત કરતો એના વાધાને પણ ભૂલતો નહિ

ઘેરથી કાગળ પ્રસગોપાત્ત આવતા. પહેલા બે એક પત્રમા તો મહેશચદ્રે હેમેન્દ્રને ઘેર આવવા લખ્યુ હતુ મહામાયા અને કલ્યાણીના રુદનથી તેમને શાતિ મળતી નથી, છોકરાને અને વહુને જોઈ તેમને ઉલ્ટી વધારે અશાતિ થતી હતી, વધારે નહિ તો એક વાર ઘેર આવી સઘળાને મળી, સઘળાની રાજીખુશીથી મજૂરી લઈ, જવા તેમણે લખ્યુ હતું. એકાદબે કાગળ સૂધી આમ રહ્યું હેમેન્દ્ર અનેક પ્રણામપૂર્વક આજીજી સાથે લખતો કે જ્યા સૂધી ઉન્નતિ થશે નહિ ત્યા સૂધી ઘેર પાછો ફરીશ નહિ અતે જ્યારે નોકરીના સમાચાર ઘેર ગયા ત્યારે તેમના એ ભાવમા ફેર પડ્યો પોતે શરીરે સુખી છે અને ભવિષ્યમા કઈ કરી શકશે, તથા બે પૈસાની પ્રાપ્તિનુ દ્વાર ઉઘડ્યુ છે, એ જાણી મહેશચન્દ્રને આનદ થયો. મહામાયા અને કલ્યાણી પણ શાત પડ્યા હેમેન્દ્ર નોકરીમા લાગ્યા પછી થોડા વખતમા એક દુ ખદ બનાવ બન્યો, પરતુ દુ ખમાથી જ સુખ થાય છે, દુ ખની અદર જ સુખ રહેલુ છે દુ ખરૂપે દેખાય છે તે વસ્તુત દુ ખ નથી, પણ ભાવી સુખનો પૂર્વગામી દૂત છે, એમ હેમેન્દ્રને જણાયુ. એ પ્રસગથી હેમેન્દ્રની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થવા લાગી કદાચ બીજા માણસને એવા ભયકર પ્રસગમાથી મુક્તિ મળવી દુર્લભ થઈ પડી હોત; પરતુ હેમેન્દ્રને માટે તો એ પ્રસગ ઐહિક ઉત્કર્ષની વૃદ્ધિ કરનાર, તેની નામનામાં વધારો કરનાર તથા તેની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરનાર હતો.

ચતુર્થ ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

દિલ્હીવાળી ગાયિકા

આજ હિરાઝીલ નામના રાજપ્રાસાદમા ભારે ઉત્સવની ધામધૂમ છે. તે સમયે સમુદ્રવેષ્ટિત ભારતવર્ષની રાજધાની દિલ્લી હતી. દિલ્લીમાં અનેક ગુણી મનુષ્યો વાસ કરતા હતા એ રાજધાનીમા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગાયિકાઓ પણ વસતી હતી દિલ્લીની અપૂર્વ લાવણ્યમયી સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદરી, પ્રધાન ગાયિકા બીબી ફૈજઉન્નિસાને એક લાખ રૂપિયા આપી, મુર્શિદાબાદ તેડાવવામા આવી હતી આજ ઈન્દ્રભવનવિજયી હિરાઝીલમા તેના નાચગાનનો પ્રથમ મુજરો હતો.

આ મિજલશમા અમીરઉમરાવ, આત્મીય જન અને જેઓ નવ્વાબજાદાના અનુગ્રહભાજન હતા, તેમને જ નિમત્રવામા આવ્યા હતા આ બેઠકમા અન્યનો પ્રવેશ થવો સહજ ન હતો, છતા દીવાબત્તિ થતા થતા ત્યા અનેક માણસો આવવા લાગ્યા. ઉમરાવો પોતાના આત્મીય જનને, કાર્ય કરનારા પોતાના ઓળખીતાને, એમ બીજા માણસો જેને ત્યા આવવા માટે ઓળખાણ, પરિચય કે સબધ હતો, તે સર્વ ભગવા લાગ્યા. કેટલાક નવ્વાબજાદાના અગરક્ષકો કે દરબારના પ્રહરીઓની કૃપાથી પણ અદર દાખલ થયા

ગીતવાદ્યપ્રિય અનેક શૌકિન હિંદુ અને મુસલમાનો સર્વ દેશવિશ્રુત ફિન્નરકઠી ગાયિકાનુ ગીત સાભળવા આતુર હતા કેટલાકનો આ મનોરથ ફળીભૂત થયો, કેટલાક નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા નવ્વાબજાદાની ખાસ મજલીશમા જવાની હિંમત કોણ કરે? જ્યા અનેક શસ્ત્રધારી સિપાઈઓ રક્ષા કરતા, ત્યા નિમત્રણ વગર જવુ સાધ્ય ન હતુ

ભાગીરથીને તીરે નવ્વાબજાદાનુ નવુ શહેર મન્સુરગજ હતું. શહેરના દક્ષિણાશે પ્રસિદ્ધ હિરાઝીલ હતો. અર્ધચદ્રાકાર એક જળાશય ખોદેલુ હતુ તેમા સ્વચ્છ સ્ફટિકસમ શીતળ જળ હતુ. જળાશયની ચારે બાજૂએ મર્મરના પગથિયા હતા, તેની ઉપર ઠેકાણે છત્રિબધ ચબૂતરાની બેઠકો હતી આની અડોઅડ એક રમણીય બાગ હતો ને તે બાગમા સમાન અતરે બે હોજ હતા અનેક તરેહના વિવિધ પુષ્પવૃક્ષો સભાળપૂર્વક ત્યા રોપ્યા હતા, જેની પરિમળ શીતળ સમીર સાથે પમરાઈને બહાર ઉડતી હતી. કોમુદીમા તો આ સ્થળ અલોકિક શોભા ધારણ કરતુ હતુ વનવિહગના શબ્દો એકાતમા કાનને સુખકર આનદ આપતા હતા.

આ દિવ્ય ઉદ્યાનની ઉત્તરે નવ્વાબજાદાનો રગમહલ, હીરાઝીલનો પ્રમોદાવાસ હતો. પૂર્વ તરફ ભાગીરથીના પ્રસ્તર ઘાટ આગળ મુખ્ય

વાટ હતી. પ્રવેશદ્વાર ઉપર નૌબતખાનુ હતું. આઠ પ્રહરની મનોહર નૌબત વાગતી હતી પ્રહરભેદે લલિત, ભૈરવી, કાલિંગડો, વાગેશ્રી આદિના સુર વાયુસ્રોતમા ભાગીરથીની પેલી પાર સભળાતા હતા પ્રવેશદ્વાર ઓળગતા મોટો રસ્તો હતો રસ્તાની બન્ને બાજુએ અતિયત્ને ઉછેરેલાં સૌરભમય પુષ્પના ઝાડની હાર હતી. ત્યાથી થોડે છેટે સુશોભિત બે મજલાનુ દરબારગૃહ હતુ આજ આ વિસ્તૃત દરબારગૃહમા બીબી ફૈજ-ઉન્નિસાનો પ્રથમ નાચ હતો.

વિશાળ, સુશોભિત, દરબારગૃહની દિવાલ પર કારીગરી કરેલી હતી. પત્થરમા વેલબૂટિયા કોરી વિવિધ રગના પત્થરના પાદડા, ડાંખળી, શાખા, ફળ આદિ કાઢ્યા હતા જમીનપર કિમ્મતી ગાલીચો પાથરવામા આવ્યો હતો તેની કુમાશ એવી હતી કે, ચાલનારનો પગ અદર ડબી જતો ભીતોપર અનેક પ્રસિદ્ધ ચિતારાના જયપુરી ચિત્રો હતા કોઈ પહેલવાનો અને રાજાઓની છબીઓ હતી સ્થળેસ્થળે દિવાલગીરીઓ ટાગેલી હતી

સન્મુખે એક રજત સિંહાસન હતુ તેનાપર સુનેરી અને રૂપેરી નકશી કોતરેલી હતી તેનાપર મૂલ્યવાન્ કિનખાબની ગાદી હતી, અને તકિયા પણ મોતીથી ભરેલી કારીગરીના હતા તેના ઉપર ચદરવો હતો, તેની અદર ઝીણી બુટ્ટીનુ નકશીકામ હતુ મોતીની ઝાલર ચારે તરફ ફરતી હતી. ઝુમ્મર, હડી, દીવાલગીરીમા બળતી અસખ્ય બત્તિના રશ્મિથી અત્યારે આ સિંહાસન અધિક રમણીય ભાસતુ હતુ

આ સિંહાસનપર બંગાળ અને બિહારનો ભાવી નવ્વાબનિજામ, તરુણ નવ્વાબજાદો મિરજા મહમદખા વિરાજ્યો હતો રાજવેષ મોહક હતો. માથાપર હિરામણિમુક્તાખચિત શિરપેચ હતો તેનુ કદર્પહારી રૂપ, તે મોહનમૂર્તિનો રાજવેશ, રાજસિંહાસન અને પ્રમોદાવાસની ભવ્યતા અને રમણીયતાને બધબેસતુ હતુ. યુવરાજની સન્મુખ વર્તુળાકારે યોગ્ય સ્થાને અમીર, ઉમરાવ, આત્મીય વર્ગ ગોઠવાઈ ગયો હતો. નવ્વાબજાદાની પાછળ તેના ખીદમતગારો, છત્રીચમર ધરનાર, ખુશબોવાળા, ચિલ-મચીઓ વગેરે ભારે ઠાઠમાઠમા સજ્જ થઈ ઉભા હતા. ચોપદાર છડી-દાર પણ તેમને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા હતા આખા સભાગૃહમા અતર ખુસબો પમરી રહી હતી બીબી ફૈજઉન્નિસા, સારંગીવાળા અને તબ-લચીને પાછળ રાખી, મૃદુપદ વિક્ષેપે સિંહાસન તરફ જરા આગળ વધી. એટલી છેટે સૌની નીચે ગળા સુધી આવી ઉભય હાથ નીચે નમાવી અવનત મસ્તકે શાહજાદાને સલામ કરી, પછી પાછી એક બે ડગલાં તે પાછી ફરી. તે હાસ્યમિત મુખે મજલિસ સન્મુખ ઉભનાર

સ્થિર ઉભી રહી સ્નિગ્ધોજ્જ્વલ દીપકિરણુમા તેની કાતિ પ્રભાવતી જણાવા લાગી આ મજલિશમા એકઠા થયેલા સઘળા તેનુ અલૌકિક—અસામાન્ય રૂપ જોઈ મોહિત અને સ્તબ્ધિત બની ગયા એકાએક વિજળીના ઝળકારાથી માણસના મનપર આશ્ચર્યની અને સૌંદર્યની જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય, તેવી લાગણી અત્યારે આ સભાગૃહમા એકઠા થયેલ સર્વ જણના મનપર જણાતી હતી તેનુ સુગોલ સુદર મુખ, સમોન્નત લલાટ, સૂક્ષ્મ દીર્ઘ રેશમી પાપણો, મનોહર ચક્ષુ, ગુલાબી ગાલ, પક્વબિમ્બ રક્ત અધરોષ્ટ, કુસુમતુલ્ય સુગઠિત ક્ષુદ્ર કર્ણ, નિતબ વિલબી વેણીબધ, મુક્તાસેરથી પરિવેષ્ટિત કેશદામ, સુગઠિત, લલિત મૃણાલ દડવત્ કોમલ બાહુ, ચપક-કલિકા સમાન નાજૂક અગુલીઓ, ક્ષીણ લઘુભાર ઇપદ્દીર્ઘ દેહલતા જોઈ દર્શકવૃદ અંજાઈ ગયુ સૌંદર્યગુણજ્ઞ વિચાર ક્ષમ યુવરાજને પણ ગાયિ-કાને જોતા જ એક લક્ષ મુદ્રા અકિંચિત્કર જણાઈ મનુષ્ય લક્ષમુદ્રા સહજ પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ આવા અપૂર્વ રૂપ લાવણ્યનો સયોગ પ્રાપ્ત કરવો સહજ ન હતો

સારગીનો સૂર નિકળ્યો તબલા મજીરાનો સૂર તેની સાથે મિશ્ર થયો. પ્રથમ સમ સજ્ઞાપક અપાગભગી આરંભી ગાયિકાએ નૃત્યનો આરભ કર્યો બાહુલતાનુ ડોલન, કુટિલ ચચળની ભાવવ્યજના, મૃદુ પંચાગ-વિક્ષેપમા સૂક્ષ્મ લયબોધ વ્યક્તિ, દ્રુત, મધ્ય વિલબિત મધુર પગક્ષેપ, પ્રતિપદ વિક્ષેપે પ્રદસલગ્ન રૌપ્ય ઘૂઘરીનો મધુર ઝણકાર, કર્ણવિલબી નવીન રત્નખચિત સ્વર્ણ ફૂલના કમ્પનથી આરક્ત ગાલપર રશ્મી ખેલન !

દર્શક તેના નૃત્યથી એટલા બધા ખૂશ થઈ ગયા કે, અદબ કાય-દાનુ ભાન વિસરી પ્રશસાસૂચક 'વાહ વાહ' નો ધ્વનિ સર્વત્ર સભળાયો. ખૂદ નવ્વાબજાદો પણ અત્યત સતુષ્ટ થયો, પોતાના ખિદમદદાર પાસેથી સોનાની થાળીમાથી પોતાને માટે બનાવેલુ પાનનુ બીડુ ગાયિકાને આપ્યુ ફૈજે પોતાના જરિયન ઓઢણામા તે ગ્રહણ કરી, નીચી નમી, સિંહાસનને સલામ કરી

ઉસ્તાદજી સારગીપર સુર બાધવા લાગ્યો સભાગૃહોના લોકો ધીમે-ધીમે ફૈજના રૂપની તારીફ કરતા હતા કોઇએક બીજાના કાનમા કહેતા હતા કે, અવશ્ય આવી કુશળ નાચનારનો કઠ પણ મધૂર હશે

સારગીનો આલાપ શરુ થયો સાભળનારાઓએ પોતાની દૃષ્ટિ ગાયિકાના મુખ પર રોપી વસતના આગમન વખતે કુજમા કોકિલના પ્રથમ પચમ સ્વરથી વિચારશીલ વ્યક્તિનુ મન જેમ હર્ષથી ગાડુ ઘેલુ જાય, તે પ્રમાણે આ સુસજ્જિત યુવરાજની મજલિશમા સાભળનારના ચિત્ત ગાયિકાના મનોહારી કઠથી, હર્ષથી ફૂલાઈ જવા લાગ્યા અહા !

મધુસ્રાવી, હૃદયસ્પર્શી કેવો તાનલય શુદ્ધ સ્ફુટ સ્વર! સાથેસાથે અર્થબોધવ્યંજક ભાવમય એમ અંગનો મરડાટ અને કટાક્ષક્ષેપ! ગ્રામ પર ગ્રામ તોળી જતા મનોરમ સ્વરનું અધિરોહણ! યુવરાજ, અમીર, ઉમરાવ, આ માનલહરીમાં ચિત્તને મૂકી દઇ, માત્ર મંત્રમુગ્ધ નિસ્પંદ પૂતળા જેવા બની ગયા હતા! અહા! શું સંગીતની અપૂર્વ માદકતા! એ પુષ્પ સૌરભથી મઘમઘતા, અનેક દીપમાલાના સ્નિગ્ધોજ્જ્વલ રશ્મિમાં શોભતી સ્વર્ગસભવા ગાયિકાના સુકોમળ કંઠસ્વર અને સારંગીના તાનલય સાથે સઘળાને "ખબરદાર" એવું સંભળાયું. મજલીશના એક ભાગમાંથી કોઈએ મોટેથી બૂમ મારી—"ખબરદાર."

ગાનારીનું ગાન એકાએક અટક્યું. તેના કપાળપર પ્રસ્વેદના બિંદુ જણાયા. સારંગીવાળાનો હાથ જાણે જકડાઈ ગયો હોય એમ જણાયો. તબલચી કાંપતોકાંપતો બેસી ગયો. સભાજનો આશ્ચર્યચકિત થયા. એકાએક આ શું? યુવરાજની મજલિશમાં આવી બેઅદબી કરનાર કોણ? કોની એવી ધૃષ્ટતા? જ્યાંથી આ અવાજ સંભળાયો, તે તરફ સઘળાનું લક્ષ્ય ગયું. ચોપદાર, સિપાઈ, બકશી, બરકંદા જ છૂટી આવ્યા.

ક્રોધ ગંભીર સ્વરે નવ્વાબજાદાએ હૂકમ કર્યો. "બેઅદબને હાજર કરો."

સઘળાની નજર એક તરફ હતી. યમપૂરમાં જવાની આટલી પ્રબળ આકાંક્ષા કોની હશે, એ જાણવાને સર્વ આતુર હતા. વિસ્મય ચહેરે સઘળાએ જોયું કે, બે સિપાઇઓ એક યુવકને હાથ પકડી લઈ આવ્યા; દરેકે યુવકનું કાંડુ મજબૂત રીતે પકડયું હતું. સિંહાસનથી થોડે છેટે તેને લાવીને ઉભો કર્યો. આવનારનો ભદ્રોચિત પહેરવેશ હતો. સુંદર પ્રશસ્ત લલાટ, ગૌર સુઘાટીલુ સુંદર મુખ, માથાના પરિચ્છેદ નીચે ફરફરતી બાબરી, અને વીર સમાન દેખાવ જોઈ સઘળા તેની તરફ જોઈ રહ્યા. તેઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સુંદર ચહેરો કાલ સવાર થતાંમાં તેના મજબૂત શરીરના ધડથી છૂટો પડશે, જલ્લાદની તરવાર આગળ આ કંઈ કામ નહિ આવે! આવનારે માથુ નમાવી, કુર્નિશ કરી, અને માથુ નમાવી રાખીને તે ઉભો રહ્યો.

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યું—"નાદાન! આ શાહી મજલીશના રંગમાં ભંગ કરવાની ધૃષ્ટતા કરનાર તું કોણ છે?"

યુવકે, અવનત મસ્તકે જવાબ આપ્યો—"આપનો ગુલામ."

"તારૂં નામ?"

"આ કમતરીને હેમેન્દ્રલાલ કહે છે."

"ખબર છે આ બેઅદબીનું અંજામ? આવી મજલીશમાં અમીર ઉમરાવો સન્મુખ બેઅદબી કરનારને શી સજા થાય છે, તે માલમ છે?"

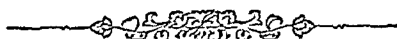
"શિરચ્છેદ, સરકાર!"

"વારુ તો તેજ શિક્ષા તારે ભોગવવી પડશે. સિપાઇઓ! લઈ જાઓ આને અહીંથી બક્ષી હાજર છે?"

બક્ષીએ આવી, સલામ કરી અને ઉપસ્થિતિ સર્વને જણાવી· "કાલે સવારે શાહી મજલીશમા બેઅદબી કરનારનો શિરચ્છેદ કરવામા આવશે."

"હૂકમ તામિલ કરવામા આવશે"

પહેલાની માફક સિપાઇઓ હેમેન્દ્રને હાથ પકડી બહાર લઈ ગયા. જતાજતા એક કાતર દૃષ્ટિ હેમેન્દ્રે તે ગાયિકાપર નાખી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

હેમેન્દ્રની ગાયનકુશળતા

નાનપણથી જ ગાયનવાદનમા હેમેન્દ્રની વિશેપ અનુરક્તિ હતી. જહાગીર નગરમા રહીને તેણે કેટલાક વર્ષો ખાસ તે વિદ્યા સપાદન કરવામા અને તેની ચર્ચામાજ કાટ્યા હતા. સુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા ફૈજઉન્નિસાનુ નામ તેણે પૂર્વે સાભળ્યુ હતું મુર્શિદાબાદ આવ્યા પછી ગાયન અને નૃત્યમા તેની પારગતપણાની વાત હેમેન્દ્રને કાને વધારે સાભળવામા આવી હતી આજના દરબારમા તેનો પ્રથમ મુજરો હતો ગાનારીની પ્રશસા સારા દેશમા થતી હતી ખૂદ નવ્વાબજાદાએ એક લાખ રુપિયા આપી તેને મુર્શિદાબાદ આણી હતી હેમેન્દ્રને તેનુ ગીત સાભળવાનુ મન થઈ આવ્યુ. તેણે મજલીશમા જવાને માટે પેરવી કરી વણી માથાકૂટે, અનેકની લાગવગથી થોડા પૈસાનો પણ ખર્ચ કરી મજલીસમા જવાની છૂટ મેળવી પરતુ તેની આ અનિવાર્ય જિજ્ઞાસાનુ પરિણામ માઠુ આવ્યુ ભવિષ્યને માટે બાધેલી તેની સર્વ આશા ફોકટ ગઈ તેના મનના મનોરથ પાણીમા મળ્યા સવારમા તો તેની કાયામા પ્રાણ રહેવાનો નથી. શિક્ષા અને સોબતથી તેનો જે સ્વભાવ બધાઈ ગયો હતો, તેને તે આવી મજલીશમા રોકી શક્યો નહિ અદૃષ્ટ આગળ કઈ ઉપાય નથી નિયતિનુ ખેલન મનુષ્યદૃષ્ટિને આધીન નથી નહિ તો શાણા આદમી ભૂલ કેમ કરે?

હેમેન્દ્રને તે મજલીશમાથી લઈ જવામા આવ્યા બાદ કેટલોક સમય સભાગૃહમા અખડ ચૂપચાપ રહી પૂન ગાયન શરુ કરવાને માટે નવ્વાબજાદાએ હૂકમ આપ્યો બજવૈયા તારને મેળવવા લાગ્યા. તબલચી તબલાને ઠોકી સૂરમાં આણવા લાગ્યો ફૈજઉન્નિસા મૃદુપદે સિહાસન તરફ આગળ વધી, અને 'કઇક અરજ ગુજારવી છે' એમ જાહેર કર્યું.

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યુ —"શુ થયુ છે? શી અરજ છે?"

"જો હુજૂર કૃપાવત થઈ ભૂલ દરગુજર કરવાની માફી બક્ષે તો બાદીને એક અરજ કરવાની છે"

"તારા એક વાળને પણ આચ નહિ આવે."

"ખૂદા સલામત રાખે આપને હુજૂર ! આ અદના બાદીએ અનેક દરબારી મહેફીલમા નાચ કરી બતાવ્યો છે દીલ્લી, લખનૌ આદિ શહેરમા અનેક જણ સમક્ષ ગાન કર્યું છે ગાયન અને નૃત્યકુશળ જાણકાર ઘણા આગળ થોડી હુન્નરમદી બતાવી છે, પરતુ ખરેખર ગાયન અને વાદેન સમજદાર માણસ આજ સૂધી આ બાદીએ જોયો નથી આજ જ માત્ર હુજુરેવાલની મજલીશમા મેં પહેલી વાર એકને જોયો છે"

"એટલે ?"

"હુજૂર ! આપની આ મજલીશમા ખરી ગાયનવિદ્યામા પ્રવીણ પુરુષ મેં મારી જીદગીમા આજ જ જોયો છે"

આશ્ચર્યચકિત શાહજાદાએ પૂછ્યુ –"કોના સબધી વાત કરે છે ?"

"જહાપનાહ ! જે શખ્સને આપે શિક્ષા ફરમાવી છે તે"

"તે બેવકૂફ, બેઅદબ, નાલાયક !"

"હુજૂર ! જે પ્રકારે આપ ગુણના કદર કરનાર છો, તે જ પ્રમાણે સરકાર એક ગુણીજનની કહેવાતી ભૂલ માફ કરી શકો છો"

ગાનારીની હિમત જોઈ સઘળા આશ્ચર્ય પામ્યા એથી વધારે આશ્ચર્ય નવ્વાબજાદાની આજની સહિષ્ણુતાથી તેમને થઈ આવ્યુ

ગાનારીએ ફરીથી હાથ જોડી કહ્યુ –

"હુજૂર ! ઘણુ ખરુ અનવધાનતાવશ તેણે એ કામ કર્યું છે"

નવ્વાબજાદાની આખ્યો લાલ ચોળ થઈ તેણે પૂછ્યુ,–

"શુ તુ તેને ઓળખે છે ?"

"કદી પણ આજ પહેલા તેને દીઠો નથી તેનુ નામ પણ સાંભળ્યુ નથી."

"તો શી રીતે જાણ્યુ કે, તેણે ઇરાદાપૂર્વક અપરાધ કર્યો નથી ?"

"સરકાર ! આ બાદીની ભૂલ હતી"

"તારી–ભૂલ–"

"નામવર ! મારી જે કાયદા પ્રમાણે મેં રાગિણી ગાવા માડી હતી, તે પ્રસિદ્ધ કળાવત ખાંસાહેબ અહમદ કાસિમખાનની ચીજ હતી આ ચીજની સા ભારે તારીફ છે રાજધાની આવતા પહેલા મારા જૂના સારગીવાળાનુ મૃત્યુ થયુ મારે નવા આદમીને રાખવો પડ્યો તેને આ કાયદો બરાબર માલમ નથી માટે તે ગાનની સાથે સુરને રાખી શકયો નહિ. આ વાત મારા ધ્યાનમા રહી નહિ, તેથી મેં તેને એ ચીજ બજાવવા કહ્યુ."

"પછી"

"હુજૂરને માલમ છે કે, તે સારંગીને સુરમા રાખી શક્યો નહિ; તે જોઈ, તે માણસે એ પ્રમાણે બેઅદબી કરી હશે"

"તો શુ એ કાયદાથી તું વાકિફગાર નથી?"

"જી, હુજૂરની આજ્ઞા હોય તો બાંદી ગાવા તેયાર છે"

"વારુ ગાન શરુ થવા દે"

ગાયિકા તૈયાર થઈ પરતુ સારગીવાળાની હિમત ચાલે નહિ તેનો હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો નવ્વાબજાદાએ આવી વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી, મજલીશ તરફ જોઈ કહ્યુ –"કોઈ ગાનારીની સાથે સારગી બજાવે એમ છે?"

ગીતવાદ્યના જાણનાર મજલીશમા ઘણા હતા, ન હતા એમ નહિ. ઘણી વખત નવ્વાબજાદાની ખાસ મજલીસમા ઘણા સભ્રાન્ત માણસો બજાવવાને ના પાડતા નહિ, પરતુ આજ આ કામ કરવા કોઈ સાહસ કરી શક્યુ નહિ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ વાદક હતા, તેઓ પણ ચૂપ બેસી રહ્યા.

નવ્વાબજાદો મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "આ શું ! આજે કેમ કોઈ અગ્રેસર થતું નથી?" તેણે ચોપદારને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યુ-"વારુ તે યુવકને પાછો અહીં હાજર કરો" ગાયિકા તરફ જોઈ તેણે કહ્યુ –"આજ મારા દરબારની તેં તારીફ કરી છે, પરતુ જો એ ભૂલ તેં કબૂલ કરી ન હત તો કોઇને પણ ખબર પડી ન હોત"

નવ્વાબજાદાના આ વચનથી ઘણાને મનમા માઠુ લાગ્યુ નવ્વાબજાદાએ ફરીથી ગાયિકાને ઉદ્દેશી કહ્યુ –"જો એ ભૂલનો તેં સ્વીકાર કર્યો ન હોત તો આ મહેફીલમાં તે સમજી શકે એવું કોઈ નથી"

"સરકાર ! બેઅદબી માફ ! થોડા એવા પણ હશે કે, જેઓ એ ભૂલને સમજ્યા હશે પરતુ તેઓ મનમા સમજી કદાચ બેસી રહ્યા હશે. કોઇએ તે જણાવવાની હિંમત કરી નહિ જેણે હિંમત કરી, તેને હુજૂરે પ્રાણદડની શિક્ષા ફરમાવી છે."

"બગણર, પણ જે માણસે આખી મહેફીલના રગમા ભગ કર્યો, ગાન બધ કર્યું, તેવા બેઅદબ માણસને બચાવવાને તુ ભૂલનો સ્વીકાર કરે છે?"

"જહાપનાહ ! ગુણીજનના ગુણની કદર કરવાવાળા આપ છો. ઈશ્વરની એ બદોલત છે કે, આપના દરબારમા એવી સમજ ધરાવનાર આદમીઓ છે, જ્યારે અન્ય દરબારમા એવા માણસો જોવામા આવતા નથી એ માણસને બચાવવામા હુજૂરના દરબારની નામના છે. જે કાયદાથી હુ અણવાકેફ છુ, એ કાયદો હુજૂરની દરબારમા આસે જ કરવો, એ મારી પોતાની ભૂલ હતી જ્યારે સારગીવાળો બજાવવામા ગોથું ખાવા લાગ્યો, ત્યારે મેં એના દોષને છૂપાવવાને યત્ન કર્યો હતો."

નવ્વાબજાદો તે વાક્‌વિદગ્ધા નવીનાની સરળતાથી આશ્ચર્ય પામ્યો સભાજનો પણ વિસ્મય પામ્યા એટલામા બે અસ્ત્રધારી સિપાઈઓ હેમેન્દ્રને ત્યા લઈ આવ્યા. તેનુ મોં વિલાયલુ હતુ, માથાપરની પાઘડી સરકી ગઈ હતી, હાથપગમા બેડી હતી, બાબરી પવનમા ફરફરતી હતી.

ફ્રૈજઉન્નિસાએ એક દૃષ્ટિપાતમા હેમેન્દ્રને જોઈ લીધો તે પોતાના મનમા નવ્વાબજાદાના અને હેમેન્દ્રના રૂપની તુલના કરવા લાગી બંગાળાના ભાવી નવ્વાબની તુલનામા હેમેન્દ્રનુ રૂપ ઉતરતુ ન હતું એથી ઉલટો એનો રૂપવૈભવ કેટલેક અશે નવ્વાબજાદાના કરતા શ્રેષ્ઠ તેના મનને ભાસ્યો નવ્વાબજાદો રૂપવાન્ યુવક હતો, પરન્તુ તેની કમનીયતામા એક પ્રકારની સ્ત્રીજનોચિત દુર્બળતા હતી તેનામા અતિ ભોગવિલાસને લીધે તેજોહીનતા ભાસતી હતી યુવક રૂપવાન્ હતો, તેના ચહેરામાં જે કમનીયતા હતી, તે સ્ફૂર્તિ, શૌર્ય, લાવણ્યમય પુરુષોચિત દૃઢતાસૂચક હતી, તેની કાતિ તેજોમય હતી ફ્રૈજઉન્નિસાના મને યુવક અધિકતર સુદર અને તેનુ લાવણ્ય અધિક ચિત્તહારી જણાયુ વળી આ યુવકને જોતા જ તેના મનમા એક બીજી જ લાગણી પેદા થઈ તે વિચાર કરવા લાગી કે 'આ જ માણસે આ ભર્યા દરબારમા, પહેલી જ મજલીશમા, મારી કળામા દોષ કાઢી, મને હલકી પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. યુવક ગુણવાન્ અને રૂપવાન્ છે ખરો, પણ મારો વાક કાઢનાર પણ એ જ છે એને બચાવવો કે નહિ?' આણી તરફ ઇર્ષ્યા અને આદર બન્નેએ તેના મનને યુદ્ધક્ષેત્ર બનાવી દીધુ આખરે સ્ત્રીહૃદયની જિત થઈ.

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યુ –"પ્રાણદડની શિક્ષા તને કરવામા આવી છે, એ ખબર છે?"

"હજૂર! મારી ગભીર ભૂલ થઈ છે પ્રાણદડની સજાને યોગ્ય મારી ભૂલ છે, પરન્તુ નવ્વાબજાદાની દયા પણ અપાર છે"

"આવી બેઅદબી શા માટે કરી?"

"મોત આવી લાગ્યુ હશે તેથી તેણે કે મારા તકદીરે એ પ્રમાણે ભૂલ કરાવી કોણ જાણે, હુ આત્મવિસ્તૃત થઈ ગયો."

નવ્વાબજાદો સ્થિર દૃષ્ટિથી હેમેન્દ્રની સામુ જોઈ રહ્યો, વાતચિતમાં અવિનય જણાયો નહિ ઉલ્ટી તેની બોલવાની ઢબછબ કેળવાયલા માણસના જેવી હતી તેની મુખકાન્તિ આકર્ષક અને સામાના મનપર અસર કરે એવી હતી

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યુ –"આવી દુર્મતિ શાથી ઉપજી? કોને 'ખબરદાર' કહ્યુ? શુ કઈ કોઇની ભૂલ થઈ હતી?"

હેમેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો નહિ, માત્ર નીચુ જોઈ રહ્યો.

"ગાયિકા કહે છે કે, લયભંગ થયો હતો. શું તેથી ખબરદાર એમ બોલ્યો હતો?"

"સરકાર! આ કમતરીનના મોંમાથી એકાએક એ શબ્દો બહાર નિકળ્યા છે ઇરાદાપૂર્વક હું કંઈજ બોલ્યો નથી. વળી—"

"વળી શું?"

"ગાયિકાની પોતાની ભૂલ ન હતી, સારંગીવાળાની ભૂલ હતી. એ કદાચ એ ગતથી વાકેફગાર નથી"

ફૈજઉન્નિસા આ સંવાદ સાંભળતી હતી તે મનમાં ખૂશ થઈ. તેણે હેમેન્દ્રને મનમા ને મનમા ધન્યવાદ આપ્યો તેનું હૃદય આર્દ્ર થયું.

નવ્વાબજાદાએ ફરી પૂછ્યું —"શું તમે સારંગીપર આ ચીજ આમેજ કરી શકો છો?"

હેમેન્દ્ર એકદમ ઉત્તર આપી શકયો નહિ. નવ્વાબજાદાની મજ-લીશમા અને રાજધાનીમા ગીતવાદ્યદક્ષ પુરુષો ન હતા એમ નહિ, પરંતુ નવ્વાબજાદા સમક્ષ પોતાને મોંએ બહાદુરી હાકવી, એ તેના મનને ઠીક લાગ્યું નહિ

નવ્વાબજાદાએ કહ્યું —"વારુ આ ગાનારીની સાથે જો તમે સારંગી બરાબર વગાડી બતાવશો, અને જે કાયદામાં તેણે ભૂલ કરી છે, તે યથાર્થ સુરલયમા વગાડશો, તો ગુન્હાની માફી આપવામા આવશે, નહિ તો તુમારી બેઅદબીનું પરિણામ તમારે ભોગવવું પડશે"

"જો હુજૂરની આજ્ઞા હશે તો હું પ્રયત્ન કરીશ."

નવ્વાબજાદાની આજ્ઞાથી તેના હાથપગમાની બેડીઓ કાઢી નાખવામા આવી હેમેન્દ્રે સિંહાસન સન્મુખ નીચે નમી સલામ કરી, પછી સારંગી હાથમા લીધી કેટલોક વખત સુધી તેણે તાર મેળવ્યા અને ગાયિકાના પૂર્વ ગીતના ગ્રામે સુર બાંધવા લાગ્યો તેમ કરતા કરતાં તેણે એક કાતરદૃષ્ટિ ગાનારીની સામી ફેંકી અપરિચિત ગાનારની સાથે લય રાખી વાદ્યયંત્રપર કાબુ બતાવવો, એ સહેલ નથી ફૈજઉન્નિસા, હેમેન્દ્રની અર્થસૂચક દૃષ્ટિનો મર્મ સમજી ગઈ. હેમેન્દ્રના વ્યવહારથી તે મનમા તો ગળી થઈ હતી અને આથી વધારે ખૂશ થઈ તેણે તેને બચાવી લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેને વાદ્ય વગાડતા તેનો દોષ બતાવવાની ઇર્ષ્યાને મનમાથી દૂર કરી હેમેન્દ્રે સારંગીપર સૂર બાંધ્યો. તે સાંભળતાની વાર તેની ખાત્રી થઈ કે, આ રૂપવાન્ યુવક વગાડવામા ઘણો જ કુશળ છે, એટલુંજ નહિ, પણ જે ચીજ આમેજ કરવાની છે, તે અતિ નિપુણતાથી બજાવી શકે છે તેનો ગીતશાસ્ત્રમા સારો અભ્યાસ હોવો જોઇએ ફૈજઉન્નિસાએ ગીત આરંભ્યું ગીત અને વાદ્યના સુરલયના

અપૂર્વ સયોગના માધુર્યથી શ્રોતાજનો ઘણા ખૂશ થઈ ગયા શુ દિલકશ ચીજ હતી ! તેને અનુરૂપ આગવિક્ષેપ અને ભાવવ્યંજન ! સભાજનોમા 'વાહ ! વાહ !' નો પોકાર થઈ રહ્યો.

ગીત પૂરુ થયા પછી ફૈજે નવ્વાબજાદાને સલામ કરી

નવ્વાબ જાદાએ પૂછ્યુ –"કેમ ! હવે તો બરાબર કાયદાનુસાર ચીજ થઈને ?"

"હુજૂરેવાલા ! આપજ જોઈ શકયા હશો કે, બજાવનારે તેમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ દર્શાવ્યો નથી"

નવ્વાબજાદાએ હેમેન્દ્રલાલને પાસે બોલાવ્યો. કમ્પિત હૃદયે તે અગ્રેસર થયો

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યુ –"ગીતવાદ્યનો અભ્યાસ કયા કર્યો છે?'

"જી ! જહાગીરનગરમા"

"અહી હાલ શુ કરો છો ?"

"હુજૂરની ગુલામી–અદો કાનૂનગો સેરસ્તામા મુટરી છે"

"તમને માફી બખ્શવામા આવે છે."

હેમેન્દ્રે ઘુટણે પડી, માથુ નમાવી કુર્નિશ કરી

નવ્વાબજાદાએ ફરીથી બીજુ ગીત ગાવા ફૈજઉન્નિસાને આજ્ઞા કરી ગાયિકાએ હેમેન્દ્રને પાસે બોલાવ્યો. હેમેન્દ્ર ભારે મુશ્કેલીમાં પડ્યો સારગી પોતે વગાડવી કે બજવૈયાને વગાડવા દેવી, એનો નિર્ણય તે કરી શકયો નહિ બજવૈયાને વગાડવા દે તો સારુ, એમ તેના મનમા થતું હતુ, કારણ કે જ્યા ગાનાર અને વગાડનાર બન્ને પક્ષ પ્રવિણ હોય છે, ત્યા એકબીજાની ચાલાકી બતાવવાને સ્પર્ધા થાય છે. ગાનાર વગાડનારનો તાલભગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે આ વાત હેમેન્દ્ર સારી રીતે જાણતો હતો હેમેન્દ્ર શુ કરવુ તે વિચારમા હતો, તેટલામા નવ્વાબજાદાએ તેને સરગી વગાડવા આદેશ કર્યો

સારગી હાથમા લઈ, હેમેન્દ્રે કાતરતાથી મૃદુસ્વરે કહ્યુ –"એક વાર તો પ્રાણ બચાવ્યો છે. હવે–"

"કઈ ભય નહિ કાનડો–દરબારી"

હેમેન્દ્રે સારગીપર દરબારી કાનડાનો આલાપ શરૂ કર્યો ક્ષણ પછી ફૈજઉન્નિસાએ 'બહૂત ખૂબ' એમ પ્રશસાસૂચક શબ્દો કહી ગાન આરભ્યુ. એક પછી એક એમ કેટલાક ગાન ગવાયા હેમેન્દ્રના મનમાં જે ભય હતો, તે દૂર ટળી ગયો અને તેને હિમત આવી લોકોએ સ્વીકાર કર્યું કે, ગાયિકાની કળા જોતા લાખ રુપિયા કોઈ ચીજ નથી. મોડી રાતે મુજરો પૂરો થયો

મુજરો પૂરો થતાં નવ્વાબજાદાએ પોતાના કંઠમાં ધારણ કરેલો મુક્તાહાર ગાયિકાને ઇનામ આપ્યો. ગાયિકાએ સન્માનપૂર્વક માથું નમાવી તે ગ્રહણ કર્યો.

નવ્વાબજાદાએ બાદમાં હેમેન્દ્રને બોલાવ્યો અને તેનું નામ ફરીથી પૂછ્યું. હેમેન્દ્રે હાથ જોડી તેનો જવાબ આપ્યો. કેટલીક વાર હેમેન્દ્રના સામું જોઈ નવ્વાબજાદાએ કહ્યું –"ક્યાંક તમને દીઠા હોય, એમ મને લાગે છે."

હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો –"સેવક નિજામતી પત્ર લઈ હુગલીમાં હુજૂર પાસે હાજર થયો હતો.".

"હા! અને ત્યાંથી કલકત્તે મોકલવામાં આવ્યા હતા."

"હુજૂરની આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણી સેવક કલકત્તે ગયો હતો."

"હાલમાં કાનુનગો સેરના મોહરનું—?"

હેમેન્દ્રે માથું નમાવ્યું.

"તમારા જેવા વિશ્વાસુ મુલાજમનો આદર કર્યો નથી. ખયર, કાલના ખાસ દરબારમાં હાજર રહેજે."

હેમેન્દ્રે નમન કર્યું. દરબારના લોકો હેમેન્દ્રના અપૂર્વ ભાગ્ય-પરિવર્તનથી વિસ્મય પામ્યા. જે માણસનો સવારે વધ થવાનો હતો, તે જ માણસને ખાસ દરબારમાં સન્માનને માટે આમંત્રણ!

તે રાત્રે દરબાર ખલાસ થયો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

સલામત ઘેર આવ્યો

વ્હાણું વાવાને થોડી વાર હતી, તેવામાં હેમેન્દ્ર પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. ગૃહમાં પ્રવેશ કરવા પૂર્વે રામમોહન ત્યાં દોડી આવ્યો. અવ્યક્ત હર્ષ-સૂચક શબ્દ કરતો તે તેને પગે પડ્યો. "કેમ રે રામુ! શું છે?" હેમેન્દ્રે પૂછ્યું –

"દાદાબાબુ તમે બચ્યા છો?"

"બચ્યો છું! એટલે? હું કે'દહાડે મરી ગયો હતો તે?"

રામમોહન હર્ષભેર હેમેન્દ્રના મોં સામું જોઈ રહ્યો. હેમેન્દ્રનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ પગથી માથા સુધી તે બરાબર નિરખવા લાગ્યો. હાથ છોડી, તે જરા પાછો હઠ્યો અને વળી જોવા લાગ્યો. હેમેન્દ્ર પગથી માથા સુધી સાજોતાજો છે, એમ તેની ખાત્રી થઈ.

'કેમરે રામુ! આ શું કરે છે?"

"દાદા! નવાબજાદાએ તમારી ગરદન નથી કાપી નાંખી?"

હેમેન્દ્ર મનમાં સમજ્યો કે, હિરાઝીલના બનાવની કઇક ખબર અહીં સુધી આવી પહોંચી છે

સહેજ હસી હેમેન્દ્ર બોલ્યો.–"જો ગર્દન કાપી નાખી હોત તો અહી આવ્યો શી રીતે ?

"તે તો ખરું. પણ હુ ખાંસાહેબને આ ખબર કહી આવુ' એટલુ કહી રામમોહન ત્યાથી પસાર થયો.

નવ્વાબજાદાના ખાસ દરબારમા હેમેન્દ્રને વધ કરવાની સજા, કઇક બેઅદબી માટે કરવામાં આવી હતી, તે ખબર રાતે ને ગતે ખાંસાહેબને પડી હતી સરિફન બેગમ, સુરતઉન્નિસા અને પ્યાર સુદ્ધાથી એ વાત ઢાકી રહી નહતી એ ભયાનક ખબર સાભળતાજ ખાંસાહેબને શુદ્ધિ રહી નહિ સરિફન બેગમ રડવા લાગી; અને સુરતનુ મુખ વિષાદમય થઇ ગયુ 'હેમેન્દ્રે બેઅદબી કરી ! શી ? તેને પ્રાણદડની શિક્ષા !' એ સાભળી સઘળાને ખેદ થયો

સરિફન બેગમે કહ્યુ –"ગમે તેમ કરી હેમેન્દ્રને બચાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

કાસમઅલિખા.–"નવ્વાબજાદાનો હુકમ શી રીતે પાછો ફરશે ?

" તો ખૂદ નવ્વાબ સાહેબને મળી કઇ તજવીજ કર્યા વગર છૂટકો નથી. એને શિક્ષા થાય અને આપણે બેસી રહીએ એ કેમ બને ?"

"એ તો ખરું. પણ આટલી રાતે નવ્વાબ સરકારની મુલાકાત થવી અસંભવ છે સવાર થતા તો શિક્ષા અમલમા આવશે વળી નવ્વાબ પોતે શું કરશે ? ખૂદ નવ્વાબજાદો એમનુ સાભળે તોને ? એ કયા કોઇના કહેવાપર લક્ષ આપે એમ છે ?"

એટલું કહેતા કહેતા ખાંસાહેબની આખમા ઝળઝળિયા આવી ગયાં સરિફન બેગમ રોવા લાગી. સુરત પણ વિલાયલે મુખે પોતાના વૃદ્ધ પિતાને આજીજી કરી કહેવા લાગી.–"બાબાજાન ! ગમે તેમ કરી ભાઇસાહેબને બચાવવા પ્રયત્ન તો કરો."

ખાંસાહેબ ઉભા થયા અને વિચાર કરી કહ્યુ.–'બનશે એટલી કોશીષ કરીશ નવ્વાબજાદા પાસે જઇ અત્યારે ખટપટ કરવી નકામી છે. મજલીશ પછી તેનુ ચિત્ત ઠેકાણે હોતુ નથી નવ્વાબજાદાના ઓળખિતા અમિર, બક્સીને મળી કઇક ગોઠવણ કરીશ. બને ત્યા સુધી એને એ સજા ન થાય, એને માટે પેરવી કરીશ. પહેલા તો એ સજા અમલમા ન આવે, એવી કોઇ યુક્તિ કરી, નવ્વાબજાદાની પછી મુલાકાત લઇશ: પછી યશ તો ઇશ્વરના હાથમા છે."

આમ તેઓ કહેતા હતા, એટલામા સાદક ત્યા આવી પહોંચ્યો,

અને હેમેન્દ્રના સુખરૂપ ઘેર આવી પહોંચવાની ખબર કહી. સઘળાં આશ્ચર્ય પામ્યાં.

સુરત બોલી ઉઠી.—"શું ભાઈસાહેબ ઘેર આવી પહોંચ્યા?"

ખાંસાહેબે પૂછ્યું —"સાદક! તેં શી રીતે જાણ્યું?"

"રામમોહન અહીં ખબર કહેવા આવ્યો છે."

"વારુ, તો રામમોહનને કહે કે, હેમેન્દ્રને અહીં મોકલે"

"જી," એટલું કહી સાદક ત્યાંથી રવાનો થયો સર્વે જણ હેમેન્દ્રના છૂટી આવવા સબંધી તર્ક કરવા લાગ્યા સગિરૂન ઘણી ખુશી થઈ. સુરતને પણ આનંદ થયો હતો "શી રીતે ભાઈ જાન છૂટી આવ્યા હશે," તેનો તે મનમા ખ્યાલ કરતી હતી સઘળા તેને જોવા અને હકીકત જાણવા આતુર હતા

ખાંસાહેબે કહ્યુ —'જોઈ! પ્રભુની દયા! 'જીસ્કો રાખે સાંઈયા, માર શકે ન કોય.'

લગભગ રાત્રિ પૂરી થઈ હતી હેમેન્દ્ર ખાંસાહેબની પાસે આવ્યો આવતાની વાર ખાંસાહેબે તેને કોટી કરી. સઘળાઓ તેને સવાલ પૂછવા માંડ્યા. હેમેન્દ્રે સઘળી હકીકત ખાંસાહેબને નિવેદન કરી. હકીકત સાંભળતા સાંભળતા સગિરૂન બેગમ અને સુરતને કમ્પારી છૂટી. આખરે તેના ગુન્હાની માફીની હકીકત સાંભળી અને અંતે નવાબજાદાએ પ્રસન્ન થઈ તેને ખાસ દરબારમા હાજર કર્યું છે, એ ખબર હેમેન્દ્રે સંભળાવી. આ ખબર સાંભળી સર્વને ભારે આશ્ચર્ય અને આનંદ થયો

ખાંસાહેબે બાદમા તેને કેટલાક ઉપદેશ આપ્યો "નવાબજાદો ખુશ થયો છે, તેની સુદૃષ્ટિ તમારાપર પડી છે, એથી ભાગ્યોદય થવાનો સંભવ છે. તમારાપર નસીબદેવી પ્રસન્ન થઈ છે, એમા કંઈ શક નથી. પરંતુ અત્યારથીજ તમારે ઘણુ સંભાળીને વર્તવુ. અસત્સંગી અને ચપળ ચિત્તવાળા નવાબજાદાના મનમા સ્થિરતા નથી. હલકા માણસોના સહવાસમા ક્દાક્દાક તેનુ ચરિત્ર બગડી જતું જાય છે. આવા અવ્યવસ્થિત ચિત્તના માણસો આજે કૃપા દર્શાવે તે કાલ શુ ન કરે, એનુ કંઈ કહેવાય નહિ આજે જેનાપર તે પ્રસન્ન, તેને કાલે જ ઉઘાડી તરવારે તે કાપી નખાવે માટે ઘણુ જ સંભાળીને, આસપાસની સ્થિતિ જોઈ, હોશિયારીથી વર્તવા ખાંસાહેબે હેમેન્દ્રને કહ્યુ

હેમેન્દ્રે, ખાંસાહેબની શિખામણ શિરોધાર્ય ગણી ગ્રહણ કરી કેટલીક બીજી વાતચીત પણ થઈ સવારમા તે પોતાના આવાસમાં આવ્યો. હેમેન્દ્ર જતા જતા મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "પ્રભાતના ઉગતા રંગ જેવું ક્ષણસ્થાયી માણસનું શું નસીબ નથી?"

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

હેમેન્દ્રની ઉન્નતિ

બીજે દિવસે હેમેન્દ્ર હિરાઝીલના પ્રાસાદમાં નવ્વાબજાદાની ખાસ દરબારમા હાજર થયો સહવારમા જેનુ મસ્તક ધડથી જૂદુ થવાનુ હતુ, તેને આજ ખાસ દરબારમા માન મળવાનુ છે ! સિપાઈ, ચોપદાર, બરકન્દાજ, અમીરઉમરાવ તેના ભાગ્યનુ પરિવર્તન જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા છે. નવ્વાબજાદાની એક 'કૃપાદષ્ટિથી દરિદ્ર ધનવાન અને ફકિર તે અમીર થાય છે નવ્વાબજાદો આજ આ તરુણ યુવકને આજે શી પદવી આપવાનો છે ?' તે વિષે ઘણાના મનમા તર્કવિતર્ક થતા હતા સિપાઈ સપરાએ તેને આવતાં જ માન આપ્યુ. કેટલાક ભારે પદવીવાળાઓ પણ તેને જોઈ, હાસ્યથી ઓળખીએ છીએ, એમ જણાવ્યુ હેમેન્દ્ર હવે નવ્વાબજાદાનો કૃપાપાત્ર થયો હતો, તેથી તેની સાથે સારુ રાખવામા આપણુને લાભ છે, એમ કેટલાક ધારતા હતા કેટલાક તો એની મારફતે આગળ જતા સારો દહાડો આવશે, તેને માટે તેની મરજી સંપાદન કરવા અત્યારથી જ રાજી હતા જ્યારે કેટલા હેમેન્દ્રને નવો પ્રતિસ્પર્ધી ધારી મનમા ઇર્ષ્યાથી બળતા પણ હતા. 'નવ્વાબના દરબારમા કોણ કોણને ઠેલી ઉપર આવશે, કોણ નવ્વાબનો કૃપાશાલી થશે,' એની દરબાર વર્ગના કામ કરનારાઓમાં વાતચીત થતી હતી કેટલાકને હેમેન્દ્રની ચઢતીમા આનદ નહતો તેઓ એને પોતાની આડે આવનાર લેખતા હતા. નવ્વાબજાદાએ દરબારમા આવતા જ હેમેન્દ્રને માટે પૂછ્યું. બક્ષી તેને નવ્વાબજાદા સન્મુખ લઈ આવ્યો હેમેન્દ્રે કુર્નિશ કરી બાદ માથુ નમાવી ઉભો રહ્યો

"કાનુનગો સેરસ્તામા તમે નોકરી કરો છો? ત્યા દરરોજ શુ હાજર થવુ પડે છે?"

હેમેન્દ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યુ —"હુજૂર, નિયમ તો દરરોજ હાજર થવાનો છે, પરતુ દરરોજ કામ હોતું નથી"

"ન જવાય તો ચાલે? દરરોજ શુ હાજરીની જરૂર હોય છે?"

"જી, ના, ત્યા જહાપનાહના બીજા અનેક નોકર છે"

"ઠીક, તો, સેરસ્તામા જવાનુ વખતોવખત રાખજો તે નોકરી છે તે કાયમ રહેશે તે ઉપરાંત મારી પોતાની ખાસ મજલીશમા એક નિપુણ માણસની જરૂર છે ગાવા બજાવવામાં તમે પોતે હોશિયાર છો, તો તમારે મારી ખાસ મજલીશમા હાજર રહેવું"

હેમેન્દ્રે માથું નમાવ્યુ અને પુન કુર્નિશ કરી

નવ્વાબજાદાએ કહ્યુ –"બીજુ, બક્ષી તમને જણાવશે"

હેમેન્દ્રે સલામ કરી પછી દરબારમાંથી વિદાય થયો

તે દિવસથી હેમેન્દ્રે નવ્વાબજાદાના દરબારમા જવાનો આરભ કર્યો કર્તવ્યનિષ્ઠ, વિશ્વાસુ, બુદ્ધિમાન્ હેમેન્દ્ર થોડા દિવસમા જ નવ્વાબજાદાનો માનીતો થઈ પડ્યો

એક દિવસે બપોરનો દરબાર ખલાસ થયા પછી નવ્વાબજાદાએ હેમેન્દ્રને એકાતમા બોલાવ્યો અને કહ્યુ –"જૂઓ ઘણાખરા અગરક્ષકો અને બીજા બધા સ્વાર્થી માણસો છે પરતુ અત્યારસૂધી તો હુ તમને વિશ્વાસુ માનુ છુ," પણ–નવ્વાબજાદાએ મ્યાનમાથી તરવાર બહાર કાઢી ગભીર સ્વરે કહ્યુ–"ખબરદાર, જો કદિ નિમકહરામી કરી તો ?"

હેમેન્દ્રનો અતરાત્મા કપી ઉઠ્યો પરતુ તે બહાર ન જણાવતા બોલી ઉઠ્યો –"ગુલામ કદાચ કોઈ કામને માટે ઉપયોગી નહિ હોય એ બનવા જોગ છે, પરતુ નિમકહરામી શુ છે, તે કદિ હુ જાણતો નથી"

"એ બાબતનો મને પૂરતો વિશ્વાસ છે, પરતુ કેટલીક વાર કઈ સજોગો બની આવે છે, માટે તમને પ્રથમથી જ હુ ચેતાવુ છુ દરબારમાના ઘણા માણસો કઈક જરા લાભની આશાએ નિમકહરામ બને છે, એવા સ્વાર્થી માણસો આ દરબારમા થોડા નથી મારા શત્રુ પણ ઘણા છે, માટે સ્વાર્થને લીધે તમે એમના ભેગા ભળશો તો નહિ ને ?"

હેમેન્દ્રે સ્થિર નેત્રે, નિર્વિકાર ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો –"સરકાર ! જ્યાં સૂધી આ દેહમા પ્રાણ છે, ત્યા સૂધી તો એમ બનવા સભવ નથી"

હેમેન્દ્રની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળી સ્થિર દૃષ્ટિથી, તેના વિકાર રહિત બોલવાથી, નવ્વાબજાદાની તે વિષે ખાત્રી થઈ

તેણે ધીમેથી કહ્યુ –"થોડા દિવસમા કઈ નવાજૂની થવાની છે. ભારે અનર્થ થવાના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે મારી આસપાસના સઘળા માણસોનો હુ વિશ્વાસ કરી શકુ એમ નથી તમારી બાબત જૂદી છે તમારે માટે મેં ખબર કઢાવી છે, અને તેથી તમારાપર મને પૂરેપૂરો ભરોસો છે, પણ એટલુ ધ્યાનમા રાખજો કે, જો એમા જરા પણ ગફલતી કરી, તો પછી તમારુ શિર સલામત નહિ રહે જેમ હુ કોઇનાપર મહેરબાની કરતા પાછુ જોતો નથી, તેમ તેનો ગુન્હો થતા પ્રાણ બચાવતો નથી"

હેમેન્દ્રે ઘૂટણે પડી, સલામ કરી. નવ્વાબજાદાએ આગળીપરથી એક વીટી કાઢી તેને આપી હેમેન્દ્રે હાથમા લઈ માથે અડાડી

નવ્વાબજાદાએ વળી કહ્યુ –"મારો વિશ્વાસ તમારાપર છે, એનુ આ ચિહ્ન માત્ર છે મારી રક્ષાનુ કામ હુ તમને આજથી સોંપુ છુ"

હેમેન્દ્રનું હૃદય ગળગળુ થયુ તેની આખમા આસુ આવ્યાં

ફરીથી નવ્વાબજાદાએ કહ્યુ –"હા, એક બીજુ કામ પણ છે આજ સંધ્યાકાળે મારી સાથે આવવાનુ છે."

સંધ્યાકાળે નવ્વાબજાદો તાવદાનમા બેગી પૂર્વ તરફના દરવાજે પહોંચ્યો, સાથે સિપાઇઓ. રક્ષક અને હેમેન્દ્ર હતા દરવાજા આગળ ખાજાસરાહે ઝુકી સલામ કરી અને દરવાજો ઉઘાડ્યો સાથે આવનાર સિપાઇઓ દરવાજા બહાર થોભ્યા માત્ર હેમેન્દ્ર નવ્વાબજાદાની પાછળ-પાછળ ચાલ્યો અને જણ મર્મરના પગથિયા ચટવા લાગ્યા બાદીઓ આવી, નવ્વાબજાદાને સલામ કરવા લાગી તેઓ મહેલના ઉપરના ભાગમા આવ્યા અહી હેમેન્દ્રને ઉભો રાખી, નવ્વાબજાદો આગળ વધ્યો બાજૂના ખડમાનો ચક દૂર ખેરવી, એક ક્ષીણાગી યુવતીએ થોડી બહાર નિકળી, અદબપૂર્વક નવ્વાબજાદાને સલામ કરી હેમેન્દ્ર, શા માટે પોતાને અહી તેને તેડી લાવવામા આવ્યો હશે, તેના સબધી મનમા તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યો મર્મરના કોતરકામ તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોતો તે ઉભો રહ્યો, સામે તીબારીની અદરના બેઠક ભાગની કારીગરી અવલોકવા લાગ્યો સફેદ પથ્થરમા જાતજાતની વેલબૂટિયો હતી તે તેના આબે-હુબ રગના પથ્થરમાથી કોતરી તેમા જડી દીધી હતી. દીવાના પ્રકાશમા તેના પુલ્લ કેવા ચમકતા હતા!

હેમેન્દ્ર આમ વિચાર કરતો હતો, એટલામા એક બાદી તેની પાસે આવી, તેની સાથે ચાલવા તેને કહ્યુ હેમેન્દ્ર તેની પાછળપાછળ ચાલ્યો તેઓ મહેલના એક ભાગ આગળ આવ્યા દાસીએ કિનખાબનો પડદો દૂર ખેરવી તેને અદર દાખલ કર્યો તે વિશાળ કક્ષ સરજામથી પરિપૂર્ણ હતો. દીવામા અત્તર બળતું હતું, અને તેની બ્હેક ચારે તરફ ઉડી રહી હતી એક મૂલ્યવાન્ ગાલીચો જમીનપર બીછાવેલો હતો તેનાપર મસનદ હતી અને કિનખાબના તકિયા ગોઠવેલા હતા. આ મસનદપર ધૂંટણે શાહજાદો બેઠો હતો અત્તરદાન, ગુલાબદાની વગેરે ત્યા પડેલા હતા એક બાદી સોનાના ડબ્બામાથી પાન કાઢી, તેની બીડીઓ તૈયાર કરતી હતી. બીજી એક જણી નવ્વાબજાદાને પખો નાખતી હતી ગાલિચાપર સિતાર, સારગી, મજીરા વગેરે વાદ્યયત્રો પડ્યા હતા

નવ્વાબજાદાએ હસીને કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર! આજથી તમારા કામમા એક બીજા કામનો વધારો થયો છે તમારા વગર ફૈજીને બીજો કોઈ વગાડનાર પસદ પડતો નથી અને મને ગાયન સભળાવવા ના કહે છે' જરા વધારે હસતા હસતાં કહ્યુ;–"મારુ વગાડવાનુ તો તેને જરા પણ પસદ આવતું નથી. લય નહી હશે!!" પાસેના દરવાજા તરફ નજર કરી નવ્વાબજાદાએ હાક મારી–"ફૈજી બીબી!"

પાસેના બીજા ઓરડામાથી ફૈજી મદગતિથી તે સ્થળે આવી દીપ-માળાથી પ્રકાશિત, અત્તર ગુલાબથી સુરભિત સુસજ્જિત કક્ષ, લાવણ્યમયી ફૈજીના આવવાથી જાણે, વધારે દેદીપ્યમાન ભાસવા લાગ્યો, તેના મૃદુ નિ.શ્વાસગધથી તે અધિકતર મ્હેકી ઉઠ્યો, તેના આગમનથી વિશેષ અલંકૃત જણાવા લાગ્યો વિસ્મિત હેમેન્દ્ર સહેજ પાછો ખસ્યો, અને વિચાર કર્યા વગર માથુ નમાવી, ફૈજીને સલામ કરી નવ્વાબજાદાને હસવુ આવ્યુ ફૈજી પણ મૃદુ હસી

નવ્વાબજાદાએ કહ્યુ –"ઉસ્તાદ! જો જો, વળી વગાડવામા ભૂલ થઈ તો સભાળજો ગરદન સલામત નહિ રહે"

ફૈજીને હસવુ આવ્યુ તે બોલી –"આ મજલીશમા સમજદાર શ્રોતા નથી, એટલે કઈ ભય જેવુ નથી, હુજૂર!"

નવ્વાબજાદો ખુશ થયો અને વધારે હસ્યો

અત્યાર સુધી હેમેન્દ્ર ચૂપ બેસી રહ્યો હતો

ફૈજીના પ્રથમ મુજરા પછી તેણે જાહેરમા ગાન કર્યું ન હતું કોઈ પણ પુરુષ તેના મુખનુ દર્શન કરી શકતો નહિ.

હેમેન્દ્રે લોકોને મોંએ સાભળ્યુ હતુ કે, જો કે નવ્વાબજાદાએ રીતિ-સર ફૈજીને બેગમ તરીકે ગ્રહણ કરી નહતી, છતા તેને રહેવાને જૂદુ મકાન નિર્માણ થયુ હતુ ત્યા નવ્વાબજાદા સિવાય અન્ય કોઈ પુરુષને જવાનો અધિકાર ન હતો આજ ખુદ નવ્વાબજાદો હેમેન્દ્રને સાથે લઈ ગયો હતો

પ્રથમના મુજરાને દિવસે જ્યારે હેમેન્દ્રે ફૈજીને જોઈ હતી, ત્યારે તેણે નર્તકી, ગાયિકાસુલભ, પેશાદારી વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યા હતા, જે તેના કમનીય દેહસૌંદર્યની શોભામા વધારો કરી, શ્રોતા અને દર્શકના મન તથા નયનને તૃપ્તિજનક લાગતા હતા તે દિવસે તેના ચક્ષુ લોકવિજયલિપ્સુ હતા. તેનો વિલોલ કટાક્ષ, અગવિક્ષેપ સર્વ એક જ કાર્યપ્રતિ લક્ષ્ય હતા, અને તે લોકાદરની જિત આજ ફૈજીનો વેષ સામાન્ય મુસલમાન ગૃહસ્થની સ્ત્રીને ઉચિત, સરલ અને સ્વાભાવિક હતો તેના ઓછા અલકાર અને સામાન્ય વસ્ત્રમા તેનુ શારીરિક સૌંદર્ય ઘણુ જ બહાર પડી આવતુ હતુ તેને જોતા જ કવિની લીટીઓ સ્મરણમા આવતી કે,

"ગોરી તેરા રૂપ હય ગોરા બિન સિંગારસે આલા"

આવી અસામાન્ય લાવણ્યવતીને જોતા જ હેમેન્દ્રે એકાએક પાછા હઠી, તેને સલામ કરી, તેનુ સન્માન કર્યું હતું આ દિવસથી હેમેન્દ્ર અઠવાડિયામા બે દિવસ ફૈજીને ત્યા વાદ્યયત્ર વગાડતો

વૃદ્ધ નવ્વાબ અલિવર્દીખા પોતાના દાહિત્રની ઉચ્છૃખલ વૃત્તિથી

ઘણી વાર સંતાપ પામતો હતો દેશના પ્રધાન પ્રધાન માણસો પણ મિરઝા મહમદના વ્યવહારથી ઘણાજ અસંતુષ્ટ હતા તેને ઉત્તરાધિકારી નીમવામાં અનેક ગરબડ ઉભી થશે, એ ખુદ નવ્વાબ સરકાર પોતે પણ જાણતા હતા આથી ઘણી વખત તેઓ નવ્વાબજાદાને ઉપદેશ આપતા, તેને શાસન કરવામાં પણ વખતે ત્રુટી કરતા નહિ, પરંતુ બાલ્યકાળથી અતિ લાડપાનમાં ઉછરેલો નવ્વાબજાદો આ સર્વની ઉપેક્ષા કરતો હતો આટલું છતાં નવ્વાબજાદો છેક બેવકૂફ ન હતો તેને જે ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો, તે નવ્વાબજાદો લક્ષમાં લેતો હતો તે વિશ્વાસુ, સાહસી માણસોને પોતાની દરબારમાં સંઘરવા લાગ્યો ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ વૃદ્ધ નવ્વાબ આગળ હેમેન્દ્ર સાહસી, ભરોસો રાખવા લાયક માણસ છે, એવી વાત કરી હતી આ વાત નવ્વાબજાદાને કાને આવતાં તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના દરબારમાં વિશ્વાસુપદપર આરૂઢ કર્યો ખાસ ફૈજીના કહેવાથી તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના અનુગ્રહમાં લીધો હતો એમ ન હતું જો કે ફૈજીને ત્યાં નવ્વાબજાદો ગાયનની ચર્ચા તેની સાથે કરતો હતો, અને એક પ્રકારનું ઉસ્તાદીપદ તેને આપ્યું પણ હતું

હેમેન્દ્ર વખતોવખત કાનુનગો મેરસ્તામાં જતો હતો, પરંતુ નવ્વાબજાદાની સાથે ઘનિષ્ટતા થવાથી તેની કીર્તિઆબરૂમાં વધારો થયો હતો દરબારમાં તેનું માન ઘણું હતું ઘણા ઉમરાવ, અમીર, રાજા, હેમેન્દ્ર મારફત પોતાની વિપદ દૂર કરી શકતા હતા હેમેન્દ્રને પૈસા પ્રાપ્ત થવામાં હવે કંઈ ત્રુટી ન હતી

થોડા સમયમાં હેમેન્દ્ર ઘણો જ સંપત્તિશાળી થયો ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ, જૂદું મકાન લેવાની તેની માગણી કબુલ કરી ખાંસાહેબના મકાનની જોડાજોડ એક સુંદર ઉપયોગી સ્થાન મળી આવ્યું હેમેન્દ્રે તે જગ્યામાં એક મકાન બંધાવ્યું અને ત્યાં રહેવા લાગ્યો આ મકાન ખાંસાહેબના મકાનની અડોઅડ હોવાથી, સરિફન બેગમને અને સુરતને હેમેન્દ્રની ખબરઅંતર રાખવામાં કંઈ અડચણ જેવું હતું નહિ

હેમેન્દ્રે હવે રામમોહનને એક વાર દેશમાં મોકલવા નક્કી વિચાર કર્યો.

પંચમ પરિચ્છેદ

રૂપલુબ્ધ ફૈજી

એક પ્રહર રાત્રિ વીતી ગઈ છે ફૈજીને ઘેર ગાનતાન ચાલુ છે. નવ્વાબજાદો ત્યાં ગાનલુબ્ધ બેઠો છે ઘરમાં સરસામાનનો અભાવ નથી. મન્સુરગંજના મહેલમાં અનેક જણસો લાવીને અહીં રાખેલી

છે દીલ્હી, આગ્રા, સુરત, કાશ્મીર, અને છેક કલકત્તામાં અંગ્રેજોને લાથી આવેલી કારીગરીની ચીજો સાજસજાવટથી અહીં રાખેલ છે. વૃદ્ધ નવ્વાબજાદે પોતે વિલાસમોજની અનેક શોભાકર સામગ્રી અહીં આણી રખાવી છે અને અનેક મૂલ્યવાન્ વસ્તુથી આ ગૃહને શણગાર્યું છે. ફરસપર કીમ્મતી ગાલીચાપર મુલાયમ ગાદીપર શાહજાદો તકિયાપર હાથ ટેકવી બેઠો છે આંખો અડધી મીચેલી છે, ગાદીપર પલોપલ્લો ગાન શ્રવણ કરે છે. બાદી મન્નુ હાથમા પાનનો ડબ્બો લઈ દૂર ઉભી રહી છે. થોડે છેટે સેત્રંજીપર બેઠોબેઠો હેમેન્દ્ર સારંગી છેડતો હતો.

ગઝલ

"દોરમેં સાગર રહે ગર્દિશમા પયમાના રહે;
મયકશો કે મય કે કાગન શરપે મયખાના રહે
ક્યા ઇસીદ કહતે હય ગ્મે વફાદારી સનમ,
દુશ્મની હમસે રહે ગેરોમે યાગના રહે
ઝસ્પેપર જાવે નઝર તેરી વો દિવાના રહે,
હા નિગાહે યાર તરજે બે હિજાબાના રહે"

(અમીર)

આ મજલીશમા નવ્વાબી અદબકાયદો ખાસ બરાબર પાળવામાં આવતો નહિ, એ આગળ ઉપર જ જણાવવામા આવ્યુ છે. નવ્વાબજાદાની મરજી થાય તો કોઈકોઈ વખત બીજી ગાવાવાળીને બોલાવવામા આવતી હતી. અઠવાડિયામા બેએક વખત નાચગાનની બેઠક થતી હતી. જે રાત્રે નવ્વાબજાદો ફૈઝીને ત્યા આવતો, તે રાત્રે ત્યા ઘણુંખરુ ગાનનાચ થતાં; તે મોડી રાત સૂધી ગાણુ ચાલતુ. કોઈકોઈ વખત નવ્વાબજાદો પોતે સારંગી લઈ વગાડવા બેસતો અને તેની સાથે ગાયનનો અભ્યાસ કરતો હતો જે રાત્રે તે પોતે ગાવા કે બજાવવા બેસતો, તે રાતે મદ્યપાન ઓછું કરતો. કોઈ કોઈ વખતે મજલીશમાં મદ્યની બહાર ઉડતી નવ્વાબજાદો મદિરાપાન વિશેષ કરતો અને નિશામા ચૂર થઇ જતો. જ્યારે આવી સ્થિતિ થતી ત્યારે ગાનનાચ આટોપી લેવાતા હતા. આજ રાત્રે શરાબની રેલ હતી કારણ કે આવતી કાલે રાતે નવ્વાબ-જાદાને વૃદ્ધ નવ્વાબને ત્યા મળવા જવાનુ હતું ત્યા ઘણી બાબતપર વાતચીત કરવાની અને લાંબો વખત બેસવાનું, માટે આજ તેણે સુરા-પાન અને ગાનતાન પૂર જોશમા ઝપલાવ્યુ છે.

ફૈઝી ગાવા લાગી:-

"હા નિગાહે યાર તરજે બે હિજાબાના રહે હાં . બે હિજાબાના."

આંખોં મીચી શાહજાદાએ 'વાહ વાહ પૂકારી'

ફૈઝી -

ઘણી વાર સતાપ પામતો હતો દેશના પ્રધાન પ્રધાન માણસો પણ મિરજા મહમદના વ્યવહારથી ઘણાજ અસતુષ્ટ હતા તેને ઉત્તરાધિકારી નીમવામા અનેક ગરબડ ઉભી થશે, એ ખુદ નવ્વાબ સરકાર પોતે પણ જાણતા હતા આથી ઘણી વખત તેઓ નવ્વાબજાદાને ઉપદેશ આપતા તેને શાસન કરવામા પણ વખતે ત્રુટી કરતા નહિ, પરતુ બાલ્યકાળથી અતિ લાડપાનમા ઉછરેલો નવ્વાબજાદો આ સર્વની ઉપેક્ષા કરતો હતો આટલુ છતા નવ્વાબજાદો છેક બેવકૂફ ન હતો. તેને જે ઉપદેશ આપવામા આવતો હતો, તે નવ્વાબજાદો લક્ષમા લેતો હતો તે વિશ્વાસુ સાહસી માણસોને પોતાની દરબારમા સઘરવા લાગ્યો ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ વૃદ્ધ નવ્વાબ આગળ હેમેન્દ્ર સાહસી, ભરોસો રાખવા લાયક માણસ છે, એવી વાત કરી હતી આ વાત નવ્વાબજાદાને કાને આવતા તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના દરબારમા વિશ્વાસુપદપર આરૂઢ કર્યો ખાસ ફૈજીના કહેવાથી તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના અનુગ્રહમા લીધો હતો એમ ન હતુ જો કે ફૈજીને ત્યા નવ્વાબજાદો ગાયનની ચર્ચા તેની સાથે કરતો હતો, અને એક પ્રકારનુ ઉસ્તાદીપદ તેને આપ્યુ પણ હતુ

હેમેન્દ્ર વખતોવખત કાનુનગો સેરસ્તામા જતો હતો, પણ નવ્વાબજાદાની સાથે ઘનિષ્ટતા થવાથી તેની કીર્તિઆબરુમા વધારો થયો હતો દરબારમા તેનું માન ઘણુ હતું ઘણા ઉમરાવ, અમીર, રાજા હેમેન્દ્ર મારફત પોતાની વિપદ દૂર કરી શકતા હતા હેમેન્દ્રને પૈસા પ્રાપ્ત થવામા હવે કઈ ત્રુટી ન હતી

થોડા સમયમા હેમેન્દ્ર ઘણો જ સપત્તિશાળી થયો ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ, જૂદુ મકાન લેવાની તેની માગણી કબુલ કરી ખાંસાહેબના મકાનની જોડાજોડ એક સુદર ઉપયોગી સ્થાન મળી આવ્યુ હેમેન્દ્રે તે જગ્યામા એક મકાન બધાવ્યુ અને ત્યા રહેવા લાગ્યો આ મકાન ખાંસાહેબના મકાનની અડોઅડ હોવાથી, સકિન્ન બેગમને અને સુરતને હેમેન્દ્રની ખબરઅતર રાખવામા કઈ અડચણ જેવુ હતુ નહિ

હેમેન્દ્રે હવે રામમોહનને એક વાર દેશમા મોકલવા નક્કી વિચાર કર્યો.

પંચમ પરિચ્છેદ

રૂપલુબ્ધ ફૈજી

એક પ્રહર રાત્રિ વીતી ગઈ છે ફૈજીને ઘેર ગાનતાન ચાલુ છે. નવ્વાબજાદો ત્યા ગાનલુબ્ધ બેઠો છે ઘરમા સરસામાનનો અભાવ નથી મન્સુરગજના મહેલમા અનેક જણસો લાવીને અહીં રાખેલી

છે દીલ્હી, આગ્રા, સુરત, કાશ્મીર, અને છેક કલકત્તામાં અંગ્રેજોને સાથી આવેલી કારીગરીની ચીજો સાજસજાવટથી અહી રાખેલ છે. ખૂદ નવ્વાબજાદે પોતે વિલાસમોજની અનેક શોભાકર સામગ્રી અહી આણી રખાવી છે અને અનેક મૂલ્યવાન્ વસ્તુથી આ ગૃહને શણગાર્યું છે. ફરસપર ઇસ્ફાની ગાલીચાપર મુલાયમ ગાદીપર શાહજાદો તકિયાપર હાથ ટેકવી બેઠો છે આંખો અડધી મીચેલી છે, ગાદીપર પડ્યોપડ્યો ગાન શ્રવણ કરે છે. બાદી મન્નુ હાથમા પાનનો ડબ્બો લઈ દૂર ઉભી રહી છે. થોડે છેટે સેત્રજીપર બેઠોબેઠો હેમેન્દ્ર સારંગી છેડતો હતો

ગઝલ

"દૌરમેં સાગર રહે ગર્દિશમા પયમાના રહે;
મયકશે કે મય કે કારન શરપે મયખાના રહે
ન્યા ઇસીફ કહતે હય રસ્મે વફાદારી સનમ,
દુશ્મની હમસે રહે ગૈરોસે યારાના રહે
જીસ્પેપર જાવે નજર તેરી વો દિવાના રહે,
હા નિગાહે યાર તરજે બે હિજાબાના રહે"

(અમીર)

આ મજલીશમા નવ્વાબી અદબકાયદો ખાસ બરાબર પાળવામાં આવતો નહિ, એ આગળ ઉપર જ જણાવવામા આવ્યુ છે નવ્વાબજાદાની મરજી થાય તો કોઈકોઈ વખત બીજી ગાવાવાળીને બોલાવવામા આવતી હતી. અઠવાડિયામા બેએક વખત નાચગાનની બેઠક થતી હતી જે રાત્રે નવ્વાબજાદો ફૈજીને ત્યા આવતો, તે રાત્રે ત્યા ઘણુખરુ ગાનનાચ થતા; તે મોડી રાત સૂધી ગાણુ ચાલતુ. કોઈકોઈ વખત નવ્વાબજાદો પોતે સારંગી લઈ વગાડવા બેસતો અને તેની સાથે ગાયનનો અભ્યાસ કરતો હતો જે રાત્રે તે પોતે ગાવા કે બજાવવા બેસતો, તે રાતે મદ્યપાન ઓછુ કરતો. કોઈ કોઈ વખતે મજલીશમા મદ્યની બહાર ઉડતી નવ્વાબજાદો મદિરાપાન વિશેષ કરતો અને નિશામા ચૂર થઇ જતો જ્યારે આવી સ્થિતિ થતી ત્યારે ગાનનાચ આટોપી લેવાતા હતા. આજ રાત્રે શરાબની રેલ હતી કારણ કે આવતી કાલે રાતે નવ્વાબજાદાને વૃદ્ધ નવ્વાબને ત્યા મળવા જવાનુ હતું ત્યા ઘણી બાબતપર વાતચીત કરવાની અને લાંબો વખત બેસવાનુ, માટે આજ તેણે સુરાપાન અને ગાનતાન પૂરં જોશમા ઝપલાવ્યુ છે.

ફૈજી ગાવા લાગી –

"હા નિગાહે યાર તરજે બે હિજાબાના રહે હા .. બે હિજાબાના"

આંખોં મીચી શાહજાદાએ 'વાહ વાહ પૂકારી'

ફૈજી –

"બહાર આઈ ચમનમેં સાકિયા ઉઠે મજે મુલ્કે,
સુબુએ ગુલસે ભરકર મય લગાદે લબસે બુલબુલ કે"

નવ્વાબજાદાએ કહ્યુ.–"વાહ, પ્યારી! જીતે રહો" થોડીવાર પછી, "શરાબ શરાબ." ફૈજી હોંશિયારીમા હતી તે શરાબ લેતી નહિ; હેમેન્દ્ર તો તેને સ્પર્શ પણ કરતો નહિ મજુએ સોનાના પાત્રમા શરાબ નાંખી, નવ્વાબજાદાને આપ્યો એમ બેચાર વાર નવ્વાબજાદાએ શરાબ લીધો અને તેણે અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામા તકિયાપર શરીર નાખી દીધુ

તે રાતે કોણ જાણે શાથી ફૈજી ગાનપ્રમત્ત થઈ ઉઠી. તેની ગાન-પિપાસા મટી નહિ હેમેન્દ્રને તેણે પખવાજ લેવા કહ્યુ, અને પોતે તબૂરો લઈ ગાવા બેઠી

"જાદૂ નયનોકા મનકો લૂભાય ગયોરે ... જાદૂ
આગ બિરહાકી તનમેં લગાય ગયોરે . જાદૂ
ઉસ સિતમગરકા પતા, હાય મેં પાઉં કયુ કર?
ઓર પાઉં, તો કહો, હાલ સુનાઉં કયુ કર?
સામને ભી હો ખડા, ગર તો બુલાઉં કયુ કર?
રૂઠ જાય તો સિતમ, ઉસકો મનાઉં કયુ કર? જાદૂ

નવ્વાબજાદો નિરવ હતો ફૈજીએ હેમેન્દ્ર તરફ ચકિત દષ્ટિ નાખી, અને વધુ ગાવા લાગી –

ચલા હય છોડકે બિસ્મીલ મુજે કહાં કાતિલ?
ચુકાદે જા મેરા ઝઘડા, ઓ બદગુમાં કાતિલ!
કે તા ન હશ્રમેં દાવા મેં કર ગડું ખૂંકા,
તુ સરસે પ્હેલી મેરી કાટ લે જબાં કાતિલ,
ગહ ચલતે જીગરવા ચૂરાય ગયોરે, ...જાદૂ

નિશાના તોરમા, બધ આંખે, ક્ષીણ અવાજે નવ્વાબજાદે લેહેકારીને છેલ્લી લીટીમા કહ્યુ –"વાહ! વાહ! જીગરવા ચૂરાય ..ગયો."

ફૈજીએ તે તરફ લક્ષ આપ્યુ નહિ તે તો હેમેન્દ્ર તરફ સ્થિર દષ્ટિ રાખી ગાવા લાગી.—

જૂનુ કા જોર હય મેં, બાર બાર કિસ્સે કહુ?
વહીં સુને ન સુને, હાલે જાર કિસ્સે કહુ?
બાત બાતોમેં મુજકો ફસાય ગયોરે જાદૂ

ફૈજીએ પખવાજની સાથે લય રાખી, પૂર્ણ સમે હેમેન્દ્રની તરફ એક અપાગ ભગી કરી, ચાહનો વિદ્યુત પ્રવાહ રેડી દીધો હેમેન્દ્રનું સમસ્ત શરીર કાંપવા લાગ્યુ, તેના અગેઅગમા વીજળીની ઝમક ચવા લાગી નવ્વાબજાદો સપૂર્ણ અચેતન અવસ્થામા હતો મહેફિલ

પૂરી થઈ; મનુએ પાનનો ડબ્બો અને સુવર્ણ જામ બાજૂએ મૂક્યાં હેમેન્દ્ર ઉભો થયો કૈજીની તરફ એક કાતર દૃષ્ટિ ફેંકી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો

લગભગ દર અઠવાડિયે આ પ્રમાણે થતું. કૈજીને ત્યા નિત્ય શુ થતું હતું તે, અથવા નવ્વાબજાદાના ઉચ્છૃંખલ જીવનના મલિન ચરિત્રના ચિત્રો અમે વાચકોને દેખાડવા નથી ઇચ્છતા; પરતુ નવ્વાબજાદાનો અસભવ અસીમ અનુગ્રહ વા દુર્નિવાર ભયંકર આકસ્મિક નિગ્રહ જોઈ, રાતદિવસે હેમેન્દ્રને ચિતા થતી હતી. કૈજીના પ્રથમ મૂજરાના દિવસે જે ભયકર શિક્ષા તેને કરવામા આવી હતી, તે હમેશ તેના મનમાં જાગૃત રહેતી વળી નવ્વાબજાદાની મહેરબાનીને લીધે તેની પૈસેટકે સારી અવસ્થા થઈ હતી. સામાન્ય મોહોરગીરીપરથી જમાબંદી ખાતામા પરીક્ષક, પરગણાની જમીનદારી, ખૂદ નવ્વાબજાદાના અગરક્ષકથી માડી સિપાઈ મહેલમાં નાયકપણુ, એ ઉપરાત ખાસ દરબારમાં શિરકત, એ સર્વ નવ્વાબજાદાની કૃપાનાં પરિણામ હતા

આ સર્વ હતુ, છતા, નવ્વાબજાદાનુ ચિત્ત ઘણું જ અવ્યવસ્થિત હતું અતિ સામાન્ય કારણસર, પ્રમાણવિના દાસીબાદીના માત્ર કથનથી, તે એક પળમા પ્રલયકર પરિણામ આણી મૂકતો તેવે વખતે તે આઘું પાછુ જોતો નહિ. વિશ્વાસી, પ્રભુભક્ત હેમેન્દ્ર આવા દશાથી ડરતો નહિ. તેની ભીતિનું બીજું જ કારણ હતું. તે કૈજીનો વ્યવહાર કોણ જાણે કેવી શુભ કે અશુભ પળે, તેને એની સાથે મળવુ થયુ હતુ કે પ્રથમ દર્શને જ તેનુ માથુ ઉડી જવાની વાત બની હતી. વળી એ જ કૈજીના ઉદાર વ્યવહારને લીધે તે યમદારથી પાછો ફર્યો હતો, તે દિવસથી તેનુ ભાગ્ય પરિવર્તન થવા માડ્યુ હતું, સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થવા લાગી હતી હેમેન્દ્ર જાણતો કે, કૈજીએ તેને માટે ઘણી કોશીષ કરી હતી તે વખત જોઈ પ્રાર્થના કરતી, તેને માટે બે શબ્દો નવ્વાબજાદાને કહેતી આને લીધે પણ હેમેન્દ્રનુ ઘણું હિત થયું હતું, એમાં શક નથી.

ભવિષ્યનો જ્યારે હેમેન્દ્ર વિચાર કરતો, ત્યારે તેના હૃદયમા એક જાતની કમ્પારી છૂટતી હેમેન્દ્રને જોતા જ પ્રથમ દિવસે કૈજીનું હૃદય આર્દ્ર થયુ હતું કૈજી તેના ગુણથી અને રૂપથી મોહી પડી હતી સમય જતાં તેના મનમા અનિષ્ટ વાછના ઉદ્ભવી. દિવસેદિવસે તે વાસના પ્રબળ થતી ગઈ. હેમેન્દ્ર તે મનમા જાણતો હતો આખરે આ વાસના કૈજીને મન દુર્નિવાર્ય થઈ પડી તે તરફ હેમેન્દ્રનુ લક્ષ ન હતું એમ નહિ હેમેન્દ્ર સારી રીતે સર્વ જાણતો હતો અને તેથી સાવધાન રહેતો. તેના તરફથી કૈજીની વાસનાપોષક દવ્ય જરા પણ મળતું નહિ હેમેન્દ્ર લેશ આશા આપતો નહિ કૈજી પોતાના મનને કાબુમા રાખી શકતી નહિ

હેમેન્દ્ર જેમ જેમ તેને દૂર ખસવાની પેરવી કરે, તેમ તેમ ફૈઝી કોઇ પણ બહાને તેને પાસે આણવા યત્ન કરતી અને તેમા તે ફાવી જતી હેમેન્દ્ર નવ્વાબજાદાની હાજરી સિવાય ફૈઝીને ત્યાં જતો નહિ કે રહેતો પણ નહિ. આટલુ છતા ફૈઝી પ્રસગવશાત્, નવ્વાબજાદાની હાજરીમા પણ ગાતા-ગાતા, લય. તાલ, સમ, સગત આપાગલગી, ચતુર અગવિક્ષેપ, ભ્રુકુચનથી મનનો ભાવ તેના તરફ દૃષ્ટિ રાખી અભિવ્યક્ત કરતી

આ વાતથી હેમેન્દ્રના શરીરે શેરડા ઉઠતા. સાપના દરમા કે વાઘના મોંમા માથુ રાખી ખેલ કરવા જેવી તેની સ્થિતિ હતી પળમા સાપને ડશ દેતા વાર નહિ લાગે તે વિષનો પ્રતિકાર નથી, એ પણ તે જાણતો હતો વાઘ ક્ષણમા તેનુ માથુ ફાડી નાખશે એ સમજતો, પણ તેને માટે કશો ઇલાજ ન હતો પલાયન કરવુ અશક્ય હતુ અગ્નિ સાથે ખેલ હતો કોઇક વખતે બળી મરવાની ધાસ્તી તેના શિરપર હતી.

---

૫૦૭ પરિચ્છેદ

છૂપા વેષમાં

એક દિવસે હેમેન્દ્ર પોતાના ઘરમાં એકલો બેઠો હતો આજ નવ્વાબજાદો વૃદ્ધ નવ્વાબને ડમસર મળવા જવાનો હતો, એટલે હેમેન્દ્ર આજ મન્સુરગજ ગયો ન હતો, તેમ જ બીજે ક્યાય બહાર પણ ગયો હતો. ફૈઝીના વર્તનથી તેનુ ચિત્ત મુઝાતુ હતુ તે મનમા વિચાર કરતો હતો કે, આમ દિવસો જશે કેમ? કોઈ પળે નવ્વાબજાદાને સદેહ થશે, તે વારે મારુ શુ થશે? જો નવ્વાબજાદાને લેશ પણ સદેહ આવ્યો તો તેના ભવિષ્યાકાશમા સદાને માટે અધકાર છાઈ જશે અત્યારથી જ તેના ભાગ્યાકાશમા વાદળા ઘેરાવાના ચિહ્ન તેને જણાતા હતા સંધ્યાકાળ વ્યતીત થઈ ગયો હતો હેમેન્દ્ર પોતાના મકાનમા વિચારમગ્ન બેઠો હતો આકાશમા નિર્મળ ચદ્ર ઉગ્યો હતો તે પોતાના શીતળ કરથી સૃષ્ટિને સ્પર્શતો અને ધવલ આચ્છાદન નાખતો હતો બાગમા નાના નાના ફુલ ખીલી નિકળ્યા હતા મૃદુ પવનની ઝોક પરિમળને ચારે તરફ પ્રસરાવતી હતી. ચંદ્રબિમ્બ દૂર ભાગીરથીના તરગો જોડે ખેલતુ હતું. પ્રકૃતિનો દૃશ્ય મનોહર હતો કોણ જાણે આજે આવી સ્થિતિમા હેમેન્દ્રનુ મન અશાન્ત હતુ. તેના મનનો ઉદ્વેગ શમતો નહિ હેમેન્દ્ર બેઠો હતો ત્યાથી ઉઠ્યો અને સારગી લઈ આવી તેના સુર મેળવવા લાગ્યો. એટલામા રામમોહને આવી, ખબર આપી કે, કોઈ સારુ માણસ મળવા આવ્યું છે. આ આવનારે સદેશાની રાહ જોઈ નહિ! રામમોહનની

પાછળપાછળ તે ત્યા આવી લાગ્યો. રામુ ત્યાંથી ચાલી ગયો. આવનાર માણસનુ વય ઝાઝુ ન હતુ, તેનો ચહેરો ગોળ સુદર હતો, મોપર મૂછ હજી ફૂટી ન હતી માથાપર એક અફગાનના જેવુ જરિયાન ફુલ્લુ હતું તેની આસપાસ જરિયાન ફેંટો બાધ્યો હતો ચુસ્ત ઇંજાર, કિનખાબનું બદિયાન, પગમા જરીના જોડા, હાથમા રુમાલ, ગળામા મોતીની માળા હતી. તેને જોતા જ હેમેન્દ્રને લાગ્યુ કે, કોઈ શ્રીમાન્ ઉમરાવનો પુત્ર હશે. હેમેન્દ્ર ઉઠી ઉભો થયો, સલામ કરી અને વિનયપૂર્વક તેને બેસવા કહ્યુ.

આવનાર ભીંત સરસી પડેલી બેઠકપર બેઠો અને આદરપૂર્વક સલામવાળી થોડી વાર પછી બોલ્યો-"ઘણા જરૂરના કામસર આપની પાસે આવવુ પડ્યુ છે"

"એવુ શુ જરૂરનુ કામ છે?" હેમેન્દ્રે પછ્યુ

"જણાવુ છુ. અહીં કોઈ સાભળે એમ તો નથી ને? એકાત છે?" આવનારનો અવાજ કોક ઠેકાણે સાભળ્યો હોય, એમ હેમેન્દ્રના મનને ભાસ થયો, પરતુ ક્યા તે તેની ધ્યાનમા આવ્યુ નહિ. આવનારનુ મુખ તે ઝીણવટથી જોઈ શકતો નહિ, કારણ કે ચદ્રપ્રકાશ સિવાય ત્યા દીવો નહતો.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ -"અહી કોઈ નથી. આપને જે કહેવુ હોય તે બેલાશક કહો"

આવનારે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બેઠકપરથી ઉઠી બાગની તરફ સે જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો -"આપનુ મકાન તો ઘણુ જ ઉમદા છે" વાહ! શું સુદર બાગ છે, ચદ્રના પ્રકાશમા ખરેખર આ સ્થાન રમણીય લાગે છે."

હેમેન્દ્ર વિચારમા પડ્યો કે "આવનાર ઘણા જ જરૂરી કામ માટે આવ્યો છુ એમ કહેતો હતો ને તે જરૂરી કામનુ તો નામ સુદ્ધા લેતો નથી ને બાગવાડીની વાત કરે ! ! તેના મોંપર વ્યગ્રતા પણ જણાતી નથી. છે શુ?"

યુવકે કોઈ પણ જાતના સંકોચ વગર જમીનપર પડેલી સારગી લીધી અને કહ્યુ -"મેં સાભળ્યુ છે કે, આપ સારગી બજાવવામા ઘણા જ કુશળ છો આપની પાસે વાદ્યત્ર શિખવા મારી ઇચ્છા છે શું આપ તે કૃપા કરી શિખવશો?"

"આપ આપની તારિફ ફરમાવશો"

"અહો! આપ શુ મને પિછાનતા નથી? આપને મેં ઘણી વાર જોયા છે"

હેમેન્દ્ર મુગે મોંએ વિચાર કરવા લાગ્યો તેને ચન્દ્રના આછા પ્રકાશમા આવનારનુ મોં બેશ જણાતું નહિ. એટલામા નીચે બાગમા કોઇ વાત કરતા હોય એમ સભળાયુ

તે યુવકે કહ્યું –"આપ તો કહેતા હતા કે, આ એકાંત સ્થળ છે, પણ અહીં તો કોઈનો અવાજ સંભળાય છે."

હેમેન્દ્ર –"તો વારુ અંદરના ખંડમાં પધારો."

હેમેન્દ્ર આગળ ચાલવા લાગ્યો. યુવક પણ તેની પાછળપાછળ સારંગી લઈને ચાલ્યો. અંદરના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે યુવક બેઠો નહિ. માત્ર ઉભો રહી ખંડમાં ગોઠવેલા સામાનને જોવા લાગ્યો. હેમેન્દ્રને મનમાં સહેજ સંતાપ થયો કે આ છે કોણ? ખંડમાં દીવો બળતો હતો. આમતેમ ચારે તરફ નજર ફેરવી રહ્યા પછી તે, હેમેન્દ્રની તરફ મોં ફેરવી બોલ્યો –"બાબુસાહેબ! કહો હવે મારી કામના પૂર્ણ કરશોને?"

હેમેન્દ્રે વ્યસ્ત મને પૂછ્યું –"આપ કોણ છો, એ કહેશો?"

તે યુવકે ઝટ માથાપરનું ફુદડું પાગડી ઉતારી પાસે મૂકી દીધાં. હેમેન્દ્ર આશ્ચર્યચકિત, ફાટી આંખે, પૂતળાવત્ સ્તબ્ધ જોઈ રહ્યો. તેની છાતી ધડકવા લાગી. તેની દેહ અવશ થઈ ગઈ—

"ફૈજી બીબી"

ફૈજીએ શરીરપરનું બદિયાન, પહેરણ કાઢી નાખ્યું, સૂક્ષ્મ અમૂલ્ય ઓઢણી ફેંટામાથી કાઢી ધારણ કરી, વાળને સરકાવી યથાસ્થાને રાખ્યા. કાનપર હિરાના આભૂષણ ઝળકી ઉઠ્યા. કમળસમાન નાજુક હાથવતી સલામ કરી સ્વાભાવિક સ્વરે તે બોલી –"બાબુસાહેબ! આરજૂ મંજૂર!"

એકાએક અણધારી પ્રાણઘાતક ચીજ જોતા માણસ જેમ સ્વાભાવિક રીતે પોતાની શુદ્ધિ ખોઈ દે, તેવી હેમેન્દ્રની સ્થિતિ હતી. તેના મનમાં આશ્ચર્ય, ગભરાટ ભય આદિ તુમુલ તોફાન મચાવી રહ્યા હતા. તેને એકાએક વાક્સ્ફૂર્તિ થઈ નહિ. તે એકાદબે પગલાં પાછો હઠ્યો. તેના માથામાથી જાણે અગ્નિશિખા ઝરતી હોય તેમ તેને ભાસ્યું.

હેમેન્દ્રની આવી સ્થિતિ જોઈ ફૈજી બોલી –"નવ્વાબજાદાના અંગરક્ષક બહાદુર સિપાઈ થઈ, હેમેન્દ્રલાલ! આપ એક સ્ત્રીને જોઈ આટલા ભયભીત થાઓ છો!"

હેમેન્દ્ર –"ફૈજી બીબી! તું અહીં?"

"જી, હા, હું ફૈજીઉન્નિસા, બીબી ફૈજી, કહો આપ કેમ છો?"

"ફૈજી! અહીં શી રીતે આવી? શા માટે?"

ફૈજી ધીમે સ્વરે ગણગણી –

"સ્વપ્નકી બાત લાજસેં કહી ન જાય, એરી–સ્વપ્નકી"

હેમેન્દ્ર બારણા આગળ ગયો અને ફૈજી તરફ ફરી બોલ્યો – "ફૈજી! સત્યાનાશ વાળ્યું, કોઈ જાણશે તો શો ઉપાય કરશું? જરા થોભ, હું આવું છું."

હેમેન્દ્ર તે ખડમાંથી બહાર નિકળ્યો, અને નીચે આવ્યો. નીચે આવી રામમોહનને હાક મારી, તેને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યુ —

"રામુ! જો, હુ આ જ ઘણા અગત્યના કામમા છુ. કોઇને ઉપર આવવા દેતો ના. ગમે તે આવે તો તેને કહેજે કે, હુ આજ કોઇને મળી શકીશ નહિ, સમજ્યો? બરાબર ધ્યાન રાખજે કે, કોઈ આવે નહિ."

દાદાબાબુની આજ્ઞા, એ આપણા રામુને મન ઈશ્વરી આજ્ઞા હતી તેણે મનમા પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ખુદ નવ્વાબજાદાના ખાસ દરબારનો ચોપદાર આવે તો તેને પણ પેસવા નહિ દઉ.

આણી તરફ ફૈઝી દિવાલની પાસે જઈ આરસીમા પોતાનુ મોં જોતી વસ્ત્રને ઠીકઠાક કરતી હતી. વાળ યથાસ્થાને કરી, ઓઢણી બરાબર ઓઢી, જમીનપર બેસી, સારગી હાથમા લીધી ને સારગીના સુરને તે મીલાવા લાગી.

હેમેન્દ્ર તે ખડમા આવ્યો, બારણા દઈ દીધા, બારીઓ બધ કરી, અને બોલ્યો —"ફૈઝી! તું એકદમ ગાંડી બની ગઈ શુ?" ફૈઝી સારગીના સુર સાથે સૂર મેળવી ગાવા લાગી કે —

મોરે સૈયાનેં મોરી એકહૂ નામાની
મોરી એક...હૂ—ના ...માની .. . મોરે.
પૈયા પરત મય બિનતી કરતહુ,
નિઠુર, નિર્દય પિયા—જરીએ નામાનત,
પલક ન દેખે મોરી નઈરે જવાની .. મોરે

ફૈઝી બીબી!—ફૈઝી!—"

ફૈઝી ગાવા લાગી —

"ફુલ મુફુલે અલિકુલ બોલે,
આકુળ પ્રાણ હમારેરી
સુખ વસન્તે, પિયસુ એકાન્તે"
આખ ભરકે નિહારુ રી!!

હેમેન્દ્ર પાસે આવ્યો. ફૈઝીના હાથમાથી સારગી એણે લઈ લીધી, અને બોલ્યો —"ફૈઝી! તને પ્રાણનો ભય નથી, એ તો જાણ્યુ, પણ, પ્રાણ સિવાય બીજી કેટલીક વસ્તુ છે, માન—ઇજ્જત—"

"તે સિવાય માણસમા એક બીજી ઓર ચીજ છે. જીગર—હૃદય નામે એક પદાર્થ છે, એ તમે જાણો છો?"

"માન—ઇજ્જત તો ઠીક, પણ હૃદય શુ ધર્મથી વધારે છે?"

"હેમેન્દ્ર! તમે પુરુષ છો. તમે સ્ત્રીના કોમળ હૃદયને શુ સમજો? ધર્મ શુ છે,—તે હુ જાણતી નથી. હેમેન્દ્ર આમ ખડા ન રહો, આમ બેસો."

હેમેન્દ્ર જમીનપર બેઠો; નહિ તે એક ચોકીપર બેઠો.

ફૈજી બોલી –"પ્રાણની મને પરવા નથી, માન મર્યાદાને હુ તુચ્છ સમજુ છુ, હૃદયના પ્રબળ મોજા આગળ તૃણ સમાન ધર્મ તણાઈ જાય છે વારુ, હેમેન્દ્ર! જે દહાડે મારો પહેલો મુજરો હતો, તે દહાડે શા માટે વગર બોલાવ્યે, વગર તેડે મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી પડ્યા?"

"નૃત્યગીતમા આપની અસાધારણ કુશળતા સાભળી, આપના રૂપગુણની તારીફ સાભળી, જોવા આવ્યો હતો"–

"માત્ર લોકના કહેવાપર વિશ્વાસ રાખી, પ્રાણની પણ મમતા છોડી, અપમાનના ભયને લેખામા ન ગણી, નવ્વાબજાદાની મજલીશમા દાખલ થયા, અને પ્રાણ ખોવા બેઠા!' અને હુ, તમારુ રૂપ જોઈ આધળી બની ગઈ, તમારા ગુણ જોઈ પાગલ થઈ પ્રાણની પરવા નથી એમ કહ્યુ, તેથી તમે આશ્ચર્ય પામો છો પણ, પ્યારે!

"કાસી પ્રીત લગાયકે મો મન લિયો ચુરાય,
અબતો તોરે બસ પરયો, છૂટિ શકે નહિ હાય"

"પ્રાણ તો તે દિવસે યમદ્વાર જઈ પહોંચ્યો હતો, પરતુ તેં ત્યાંથી પ્રાણને પાછો બોલાવ્યો પરતુ આજ તુ જ"—

"હુ જ આજે આપના પ્રાણને ભયમા નાખુ છુ, નહિ વારુ?— હેમેન્દ્ર! તમને જો આ સસારમા પ્રાણ એટલો વહાલો છે તો હુ આ પળે જ ચાલી જાઉ છુ, થયુ?"

હેમેન્દ્રે જોયુ કે, આ વાક્‌વિદગ્ધાની સાથે એ પ્રમાણે તર્ક કરવામા માલ નથી તેણે ધીમેથી કહ્યુ –"ફૈજી! પ્રાણ તો સઘળાને વહાલો હોય છે, પરતુ એ પ્રાણને ખાતર હુ તને વિરક્ત કરુ છુ–એમ નથી પ્રાણ કરતા અધિક પ્રિય વસ્તુ આ સસારમા છે, પણ આમ જો શા માટે તુ આવી અસદ્ વાસનાને તારા અતરમા પોષે છે?"

"સારાનરસાનો વિચાર કરવાની શક્તિ ખોઈ દીધી છે."

"જો, ફૈજી! વિચાર કર તુ નવ્વાબજાદાની માનીતી બેગમ છે; એક દિવસ બગાળ, બિહાર તથા ઓરિસાના શાહીતખ્ત આગળ તારુ સ્થાન છે એ તખ્ત આગળ હુ એક અદના નોકર છુ–"

"એજ કે? બસ! જો તમે આજ્ઞા કરો તો એ શાહી તખ્તને લાત મારુ જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો હુ ઝાડપાન કે તૃણની શય્યામા સુખથી દિવસ ગુજારી શકીશ. બોલો, છો રાજી?"

"શુ તૃણપત્રથી જીવનનો ગુજારો થાય છે? પાદડા ચાવી દિવસ કઢાય છે?"

"હા આપને દુ ખ ભોગવવુ પડશે. આપનાથી એ સહન નહિ

થાય, નહિ વારુ? તો જાવ હુ તમને દુ ખી નહિ થવા દઉ જૂઓ આ મુક્તામાળા"—ફૈજીએ ગળામા પહેરેલી મોતીના માળા કાઢી હેમેન્દ્રના સામે ધરી—"આની કિમત એક હજાર સોના મોહોરથી અધિક છે, એટલુ જ નહિ પણ એવા એથી વધારે કિમતી કંઈક દાગીના મારી પાસે છે હુકમ કરો તો આપણે રાજભોગ અને રાજૈશ્વર્યમા, રાજપ્રાસાદમા રહીશુ બંગાળા, બિહારને છોડી દો–મૂલક ઘણો લાબો છે જ્યારે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યારે આ બાદી હાજર છે. આજ નહિ, કાલ; કાલ નહિ, મહિને–છ મહિને, જ્યારે ખૂશી હોય ત્યારે તમારા એક બોલપર હુ તૈયાર છુ"

"ફૈજી! ફૈજી! શુ દુનિયામા સઘળાના મન એક સરખા હોય છે? જે રસ્તે જવાને તારુ મન ઉન્મત થયુ છે, તે જ રસ્તે જવા બીજાનુ મન પણ રાજી થશે, એમ તેં શા પરથી માની લીધુ?"

ફૈજી ઉભી થઈ, આગળ વધી, હેમેન્દ્ર પાસે આવી, સ્થિર નેત્રે તેના તરફ જોઈ રહી અને બોલી –"હેમેન્દ્ર! બિબિ સુરતઉન્નિસા કેવી રૂપવાન્ છે?"

પ્રશ્ન સાંભળતા જ હેમેન્દ્રના શરીરના રૂવા ઉભા થયા, ફૈજીના સદેહથી તેના મનને ભારે વ્યથા થઈ હેમેન્દ્ર ઉભો થયો, અને દઢતાથી એકી નજરે ફૈજીના સામુ જોઈ બોલ્યો —

"સાભળ, ફૈજી! બિબિ સુરતઉન્નિસા એક પરમ રૂપવતી છે. તેં સાભળ્યુ છે, જોયુ છે તો વધારે સાભળ, તે તો મારી નાની બહેન છે." બહેન શબ્દપર અધિક ભાર મૂકી રોપમા હેમેન્દ્ર બોલ્યો –"સુરત, અહા! તે તો મારા મુરબ્બી, આશ્રયદાતા, અન્નદાતા, પિતૃતુલ્ય ભક્તિપાત્ર મહાત્મા કાસમઅલીખાની કન્યા છે એટલુ જ કે, અમે એક પિતાના સતાન નથી, બાકી, બિબિ સુરતઉન્નિસા મારી સગી બહેન કરતા મને વધારે પ્રિય છે, સમજી?"

"આપના કહેવાપર મને પૂરું યકિન છે માફ કરો"

હેમેન્દ્રની આખમા ઝળઝળિયા ભરાઈ આવ્યા 'આવા સ્વર્ગીય પવિત્ર સબધપર પણ શકાની નજરથી જોનાર અને વહેમ આણનાર પણ લોક છે!'

ફૈજી બોલી –"માફ કરો, હેમેન્દ્ર! અજાણતા મેં શકા કરી છે, પરતુ તમારા કહેવાપર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, પણ ત્યારે તમે, મારી વાત શા માટે મજૂર કરતા નથી?"

"શી રીતે કરુ? તારામા અને મારામા કેટલો ફેર છે? તું નવ્વાબની બેગમ, હુ એક અદના ગુલામ"

"એનો તો ઉત્તર હુ આપી ચૂકી છુ."

"હુ હિન્દુ અને તુ મુસલમાન"

"હુ મુસલમાન છુ ખયર ! ગર હુ હિન્દુ હતે તો આપ મારી વાત માન્ય રાખતે ?"

"ના, જે રસ્તે જવા મને તું પ્રેરે છે, તે રસ્તે જવાને બન્ને હિદુ અને ઇસ્લામ ધર્મ મના કરે છે"

"તો પછી મારી વાત મજૂર નથી ?"

"ના"

"કોઈ કાળે પણ નહિ ?"

"કોઈ કાળે પણ નહિ"

ફૈજી બેઠી હતી, તે પાછી ફરીથી ઉભી થઈ તેનુ શરીર ક્રોધથી કમ્પવા લાગ્યુ રોપમા તે બોલી –"આપ મોટા ધાર્મિક–હુ નીચ–અધમ–પાપી ? તેથી તમે મારી ઘૃણા કરો છો, એ અભિમાન ! !"

હેમેન્દ્રનુ ધૈર્ય ગળી ગયુ તે બોલ્યો –"તુ પાપી છે કે ધાર્મિક છે, એ હુ કઈ કહેતો નથી, પરતુ જે કાર્ય પાપી છે તે, સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, બન્નેને માટે ઘૃણાપાત્ર છે"

"વારુ, તમે પૂરો વિચાર કરી જવાબ આપો છો ?"

"હા"

"આ તમારો આખરી જવાબ છે ?"

"આખરી"

આવો નિર્ધારિત ઉત્તર મળશે, એવી ફૈજીએ સ્વપ્નમા પણ કલ્પના કરી ન હતી નહિ ધારેલા, નહિ બને એવા અપમાનથી મર્માહત, ફૈજીનો પિત્તો ઉકળી આવ્યો, તેના મનમા અગ્નિની પ્રચડ જ્વાળા સળગી ઉઠી રોષથી થડકતા સ્વરે મચડમા ફૈજી બોલી –"દાસાનુદાસ, ગુલામ તે ગુલામ. એને રાજભોગની કયાથી ઇચ્છા થાય ? નીચ તે એમા સમજે શુ ? સાકરનો સ્વાદ ખાખરની ખીલોડી શુ જાણે ?"

"રાજભોગ ! અહ હ !! એવા રાજભોગને હુ તુચ્છ ગણુ છુ"

જેમ છછેડાયો સાપ ફણી માડી ફફારો કરી ઉઠે, તે પ્રમાણે અભિમાનિની ગર્વદીપ્ત સ્ફુરિતાગી ફૈજી માથુ ઉચુ કરી, આગળ વધી, હેમેન્દ્રની પાસે આવી, વાકી ડોક કરી, લાલચોળ આખ કરી બોલી —

"નવ્વાબજાદાની મમતાથી આપ એના અગરક્ષક બન્યા છો, એટલે બીજા કોઈને વિસાતમા ગણતા નથી બીજુ કોઈ માણસ છે કે નહિ, એમ સમજો છો ? એ નજીવી વાતમા જો તમારી માનહાનિ અને પ્રાણહાનિ ન કરુ તો મારુ નામ નહિ"

માથુ ઉચુ કરી, વક્ષ સ્ફીત કરી, બે પરવાઈથી ગભીર સ્વરે હેમેન્દ્ર બોલ્યોઃ–

"જો, ફૈઝી! તું મને પ્રાણનો ભય બતાવતી હોય તો તેથી હુ કંઈ ડરુ એમ નથી, કોઈ કાળે મેં મારા પ્રાણની પરવા કરી નથી જીવ ચહાય તે નવ્વાબજાદાને કહેજે બેશક, તેઓ તારા કહેવાપર વિશ્વાસ પણ કરશે. જે શિક્ષા તેઓ ફરમાવશે, તે માથાપર ઝીલી લઈશ; એમા શુ છે? તુ જે કહે છે કે, હું દાસાનુદાસ–નોકર છુ તે કબૂલ, પરતુ તું, બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસાના નવ્વાબજાદાની માનીતી બેગમ, ગત્રિએ મારે ઘેર આવી મને ભ્રષ્ટ કરવા, નિમકહરામી કરવા પ્રેરે છે, તે મારા શરીરના હજારો ટુકડા થતા, જીવતા મારી ચામડી ઉખેડાતા પણ કોઇને જણાવીશ નહિ ફૈઝી! હૂ નોકર છુ, પણ એહસાન ફરામોશ નથી"

હેમેન્દ્રની નિડર વાણી, નિર્વિકાર ચહેરો, ઉન્નત સ્ફીત વક્ષ, બળશાળી વિશાળ બાહુ, સ્થિર દૃષ્ટપ્રતિન ચક્ષુ, શૌર્ય લાવણ્ય દેહ જોઈ ફૈઝી ચોંકી ઉભી જ રહી. જેમ વાસળીના મીઠા સુરથી કે મત્રૌષધિથી ફણિની નમી પડે, તેમ તે નમી પડી તેનું અભિમાન ગળી ગયુ ફૈઝી રૂપમોહથી મુગ્ધ થઈ ગઈ, પુરુષોચિત અટલ સાહસ જોઈ તેનુ હૃદય આર્દ્ર થયુ કેટલી પળ સુધી ઉભી ઉભી હેમેન્દ્રના સામુ તે જોઈ રહી. પછી તે જમીનપર બેસી ગઈ

હેમેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો –"ફૈઝી! સાભળ ક્રોધમા તુ તને પોતાને ભૂલી ગઈ છે હુ જાણુ છુ, નથી જાણતો એમ નહિ તારા મુજરાના પહેલે દિવસેજ તારા હૃદયની મેં પરીક્ષા કરી હતી તારા હૃદયને હુ ત્યારથી જ જાણુ છુ તે જ દિવસે તેં, માનની, કે કીર્તિની પરવા ન કરતા તારી પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરી, ભર મહેફીલમા, હજાર અમીરઉમરાવ સમક્ષ મારા પ્રાણની રક્ષા કરી હતી હુ કોણ? એક અપરિચિત માણસ તેં મને કોઈ દિવસ જોયો સુદ્ધા હતો નહિ; તો વાતચીતની તો વાત જ શી? આટલુ છતા તેં તારી પોતાની ત્રુટી કહી, જીવના જોખમે મારી વહારે ચઢી તે તું વિના વાકે, વિના અપરાધે મારુ અનિષ્ટ કરીશ, એમ હુ માનુ ખરો? નહિ, કદિ નહિ. ફૈઝી! તારુ હૃદય મારુ અનિષ્ટ નથી બોલતું, પણ તારો ગુસ્સો બોલે છે ફૈઝી! ફૈઝી! તું તેવી નીચ નથી."

ફૈઝીના મોંમાથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહિ તેની ઉદ્દીપ્ત પ્રતિહિંસાની લાગણી જતી રહી હતી તેનુ હૃદય આર્દ્ર થઈ ગયુ હતું તેની આખમા આસુ ભરાઈ આવ્યા બિચારીનુ ચિત્ત ઠેકાણે હતું નહિ.

ક્યાથી હોય ? એક વખતે તે સામટું ખોઈ બેઠી હતી તેનુ અભિમાન ગળી ગયુ, જળભરી આખે હેમેન્દ્રને તે પગે પડી અને ગદ્ ગદ્ કંઠે બોલી –

"હેમેન્દ્ર ! મારું ચિત્ત મારા વશમા નથી શું કરુ ? મને તમારા ચરણમા રાખો "

હેમેન્દ્ર પાછો સરી ગયો તેણે અતિ યત્ને, આદરથી, મમતાના શબ્દો કહી, ફ્રૈજીને બેસવા કહ્યુ ઘણી વારે ફ્રૈજી બેઠી.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ –"ફ્રૈજી ! ફ્રૈજી ! ચિત્તને વશ કરવા ઉપાય કર જો, તુ હવે નવ્વાબજાદાની બેગમ છુ. આ સારુ કહેવાય ? તુ ગુણી છે, તું રૂપવાન્ છે તારા જેવી ગુણવતીને આ શોભે ? જો એમ અધીરી થા મા, સમજી ?"

ફ્રૈજીની આખમાથી દડદડ પાણી પડવા લાગ્યુ. તે ભગ્નકંઠે બોલી –

"હુ ઘણો પ્રયત્ન કરુ છુ, પણ કઈ મારુ ચાલતુ નથી. મન માનતુ નથી માટે હિમત કરી, રાતની વખતે સાહસ ખેડી આજે અહી આવી છુ મેં મનમા નિશ્ચય કર્યો કે, એક વાર દિલની સર્વ હકીકત મન ખોલી તમને કહીશ એમ વિચારી તમારી પાસે આવી. હુ નહોતી ધારતી કે, આપનુ મન આવુ પાષાણ જેવુ હશે !"

ફ્રૈજીની અવસ્થા જોઈ હેમેન્દ્રનુ દિલ પણ દુ ખી થયુ. અતિ કોમળ સ્વરે તે બોલ્યો –"મારુ પાષાણ જેવુ હૃદય છે, એમ તારી ધારણા રહે, એમા જ તારું હિત છે સસારમા ઘણી વખત પથ્થર જેવા હૃદયના માણસો, તેમનાં પરમ હિતકારી હોય છે હુ જીવીશ ત્યા સૂધી યાદ રાખીશ કે, ફ્રૈજી ! મારા પ્રાણનુ રક્ષણ કરનારી, મારુ ચિરકાલ મગલ કરનારી, મારો પરમ સુહૃદ્ તુ જ છે ફ્રૈજી ! ફ્રૈજી ! અહી આવવાનુ સાહસ કરવાનુ તને શાથી મન થયુ ?"

"કહ્યુ તો ખરુ કે, હુ આત્મવિસ્મૃત થઈ છુ. મારુ હૈયુ મારા કબજામા નથી. હુ દિલને ગુમાવી બેઠી છુ "

"આત્મને વશ કર ફ્રૈજી ! તે તારાથી બની શકશે. એમા કઈ કઠણ વાત નથી "

આસુ લ્હોતી ફ્રૈજી બોલી –"હુ યત્ન કરીશ પણ, હેમેન્દ્ર ! તમે મારી ઘૃણા કરતા ના."

"તારી ઘૃણા કરુ ? છી છી છી ફ્રૈજી ! હુ એવો અકૃતજ્ઞ નથી "

"હેમેન્દ્ર સાભળો હુ મનને કાબુમા રાખવા પ્રયત્ન કરીશ પરતુ કરી શકીશ, એવી મારી ખાત્રી પડતી નથી મારો રોગ કદિ કાળે મટવાનો નથી હુ તમને બાધ્ય કરવા યત્ન નહિ કરુ, પરતુ મારી આકાક્ષા મરવાની નથી મેં મારુ જીગર તો ખોઈ દીધું છે કદિ કોઈ કાળે, ઇશ્વર

કરીને તમારી મતિ ફરે જો કોઇ દિવસ તમને મારી દયા આવે, તો એ દિવસની હુ પ્રતીક્ષા કરતી રહીશ ,

"મારું ચિત્ત વિચળિત થાય, એમ પ્રાર્થના ન કર, એમ પ્રાર્થના કર કે ઇશ્વિર તને સુમતિ આપે"

"વારુ, જોઇશ પણ હવે હુ રજા લઇશ વખત ઘણો થઇ ગયો છે. આટલા દિવસ પછી પણ હુ તમારા હૃદયને જાણી શકી નહિ, એ મને માફ કરજો મારી ઘૃણા કરતા ના"

એટલુ બોલી ફૈજી ઉભી થઈ

હેમેન્દ્રે પૂછ્યુ –"શી રીતે અહી આવી છે, ફૈજી ?"

"નૌકામા પૈસો હોય તો આ દુનિયામા થોડીજ ચીજ અસાધ્ય છે. તમારા બાગના ઘાટે નૌકા છે, હવે વિલબ કરાય એમ નથી"

"વારુ પણ આ વેષમા તારાથી જઈ શકાશે નહિ હુ નૌકા જોઈ આવુ, તુ એટલામા વેષ બદલી નાખ"

હેમેન્દ્ર નીચે ઉતર્યો નીચે જઈ રામમોહનને હાક મારી તેણે પૂછ્યુ કે, 'કોઈ મળવા આવ્યુ હતું ?' રામુએ ના કહી સદ્ભાગ્યે કોઈ આવ્યુ ન હતુ

રામુને સીડી આગળ ઉભો રહેવા કહી, હેમેન્દ્ર એકલો બાગના ઘાટ આગળ ગયો ચદ્ર અસ્ત થયો હતો. ફૈજીની નૌકા ઘાટની અડો-અડ બાધેલી પડી હતી, એ જોઈ હેમેન્દ્ર પાછો ફર્યો બારણા આગળ આવી કહ્યુ –"સહુ ઠીક છે. તૈયાર છો ?"

અદરથી જવાબ આવ્યો –"તૈયાર છુ અદર આવો"

હેમેન્દ્ર અદર દાખલ થયો. ફૈજીએ વેષ બદલ્યો હતો અત્યારે તેનો દેખાવ મુછ ફૂટયા વગરના એક તરુણ યુવકના જેવો જણાતો હતો ને દેખાવડા પરિધાનમા મનોહર લાગતો હતો.

ફૈજી આગળ વધી, હસતા હસતા બોલી –"સલામ, બાબુ સાહેબ ! આ મુસાફર મિરજા મહમદ અલિખા દિલ્હીથી આવે છે"

ફૈજીના સાહસથી હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો હતો નિરાશ હૃદયે અપમાનિત થઈ જતાજતાં પણ તેના વાક્વૈદગ્ધ્યથી તે અવાક્ બની ગયો હમેશ કરતા કોમળ સ્વરે ફૈજી બોલી –"હેમેન્દ્ર ! જાઉં છુ મળવાનુ તો ઘણીવાર થશે હુ આપને વિરક્ત નહિ કરુ, પરતુ આશા ! હા ! તે તો જવાની નથી" કહ્યુ છે કે,

"આશા તૃષ્ણા ના મીટે, કહે ગયે દાસ કબીર"

"જશે તે પણ."

"કોણ જાણે શાથી મારા મનને એમ લાગે છે, કે એક દિવસ તમે એકલા મારે ત્યા એકાંતમા આવશો હુ તે દિવસની રાહ જોયા કરીશ"

બોલતાબોલતા ફૈઝીનુ હૈયુ ભરાઈ આવ્યું, છેલ્લા શબ્દો તે ઘણી જ ધીમેથી બોલી. ગમે તેમ પણ એક વેળા પૈસાની પ્યાસી ફૈઝીના અતરમા હેમેન્દ્રને માટે સત્ય સ્નેહનાં અકુરો ફૂટ્યા હતા મરુભૂમિમા અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ હતી હાથવતી આંખો લુછતી ફૈઝી હેમેન્દ્રની પાછળ પાછળ નીચે ઉતરી.

ફૈઝીને વિદાય કરી, ઘરમા આવી, વ્યથિત ચિત્તે હેમેન્દ્ર શય્યાપર પડ્યો જો કે અનિષ્ટ વાસનામા ફૈઝીએ પોતાનું ચિત્ત ખોઈ દીધુ હતુ અને હેમેન્દ્ર આત્મરક્ષા કરી શકયો હતો, છતા તેનુ હૃદય વ્યથિત થયુ હતુ, એમા શક ન હતો અગાધ, અપરિમેય, સ્નેહ, પ્રીતિ, પ્રેમને લઈ કેટલા કોમળ હૃદયો, લોકલજ્જાના અતરાળે જાય છે! રૂપલુબ્ધ માનવી રૂપને જ રૂપતૃષ્ણા ને પ્રેમ સમજી, આ દુનિયામાં સર્વસ્વને તિલાજલિ આપે છે. અહા, નારીહૃદય! તારી કોમળતા અને તારી મહત્તા સમજવા કોણ સમર્થ છે? કુસુમથી કોમળ, વજ્રથી કઠણ નારીનુ હૃદય પારખવુ સ્હેલ નથી તેની નબળાઈ એ જ તેની મહત્તા, એ જ પ્રકૃતિ. એ પ્રકૃતિનો તિરસ્કાર કરો તેના તરફ પ્રેમથી જુઓ અને કંઈક અલૌકિક સૌંદર્ય નજરે પડશે

સપ્તમ પરિચ્છેદ

જયનગરમાં ખળભળાટ

જયનગરમા આજે ભારે ખળભળાટ મચી રહ્યો છે. ગામના લોક નાસભાગ કરે છે, માલપત્ર છૂપાવે છે ગરીબ લોકો તેમની ગુજાશ પ્રમાણે વાસણકુસણ, સાધારણ વર્ગના તાબાપીત્તળની ચીજો વગેરે સામાન, જગલમા અથવા તો તળાવમા દાટી સતાડે છે જે ભાગ્યવાનને ઘેર થોડું સોનુરૂપુ હશે, તે આજ તેઓ જમીનમા સતાડે છે સ્ત્રીઓ નિરાપદસ્થાને પલાયમાન થાય છે, નાના છોકરા માની સોડમા ભરાઈ આક્રદ કરે છે, લોકો ઢોરઢાખર સુદ્ધાને જગલમા લઈ જઈ ભાગે છે આજ ગામનુ નાનુ બજાર પણ બધ છે

રાયમહાશયને ત્યા પણ આજ જબરી ધાધલ મચી રહી છે આજ તેમને ત્યા પોળના કેટલાક જણ આશરો લેવા આવ્યા છે અદરની બાજૂએ કેટલાક હથિયારબધ માણસો તેમણે બેસાડ્યા છે, ઘર આગળ પણ કેટલાક હથિયારબધ માણસો ઉભા છે ગૃહિણી મહામાયા રાયા

મહાશયને અંદર આવવા વારવાર કહેવરાવે છે, પરતુ મહેશરાય તેમ કરતા નથી. તેઓ બહારની બેઠકમા માણુસો સાથે બેઠા છે. સબળાના મનમા આજ એક જાતની ફિકર પેદા થઈ છે, સબળાના મોંપર ત્રાસના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ગામમા આજ ખબર ફેલાઈ છે કે, 'નવ્વાબની ફોજ ત્રણ પાનસી ભરી માલ લઈ આવે છે.' પાનસી જયનગરને ઘાટે નાગરી, કેટલાક હથિયારબધ સિપાઇઓ ગામમા આવવા માંડ્યા છે. 'તે તો નવ્વાબની ફોજના થોડા માણુસો છે બાકી પાછળ બીજા આવે છે તે જૂદા શામાટે નવ્વાબની ફોજ જયનગર આવે છે, તે કોણ જાણે? આજે ગામમા લુટફાટ, મારામારી, ગિરફતારી, ધૂળરાખ શુ થશે, કેટલો અત્યાચાર અનર્થ થશે, તે કોણ કહી શકે?' કલ્યાણી તળાવમાથી એક બેડું પાણી લાવવા ગઈ હતી પાણીનુ બેડું માથે રાખી, જેવી કલ્યાણી પાછી ફરતી હતી, તેવી તેણે કેટલાક સિપાઇને તળાવની પાળપર જોયા તે આશરે પાચ છ જણ હશે તેમને માથે લાલ પાઘડી, શરીરપર મિરજાઈ, કમરે તરવાર, પીઠે ઢાલ અને હાથમા ડાગ હતી. કલ્યાણી તેમને જોતા જ ગભરાઈ. તે ઉતાવળી ચાલવા લાગી, પણ સિપાઇઓ વેગથી પાછળપાછળ આવી લાગ્યા ઘરનુ આગણુ થોડું દૂર હશે, એટલામા એક સિપાઇએ હાક મારી –

"એ બૂઢ્ઢી! ખડી રહો"

આ શબ્દ સાભળતા જ કલ્યાણીને ધ્રાસ્કો પડ્યો, માથાપરથી તેનુ બેડુ પડી ગયુ, કેડપરથી ઘડો જમીનપર ફેંકી દીધો અને કલ્યાણી દોડવા માડી સિપાઇએ ફરીથી હાક મારી –

"અય બૂઢ્ઢી! પલાઓ મત, ખડી રહો?"

કલ્યાણીએ શ્વાસભેર દોટ મૂકી સિપાઇઓ પણ તેની પાછળપાછળ આવવા લાગ્યા કલ્યાણીની બૂમથી કેટલાક માણુસો આગણા આગળ આવ્યા, અને જોયુ તો સિપાઇઓ ઘર પાસે આવે છે. સિપાઇઓ દરવાજા આગળ આવી ઉભા રહ્યા. તેમાનો એક જણ ચારે તરફ નજર કરતો, અદર પ્રવેશ કરવા લાગ્યો ઘરનો નવો મુનિમ રામકનાઈ (પગમા ખડા, કાને કલમ સાથે) આગળ આવ્યો અને બોલ્યો –

"આપ કોણ છો?–ક્યાથી આવો છો?"

"હુ મુર્શિદાબાદથી આવુ છુ તમે કોણ છો?"

એટલામા મહેશરાય ત્યા આવી પહોંચ્યા તેમને જોતા જ સિપાઈ, પીઠપરની ઢાલ અને હાથમાની ડાગ, જમીનપર નાખી આગળ વધ્યો. મહેશરાય વિચારમા પડ્યા કે, આગળ વધુ કે પાછો ફરુ, એટલામા એક જબરો કૂતરો કૂદતોકૂદતો તે સિપાઇની સન્મુખ આવ્યો અને પુંછડી

હલાવતો, ગેલ કરતો, સિપાઇના પગને ચાટવા ને કૂદવા લાગ્યો. પાછલા પગે ઉભો થઈ, સિપાઇના શરીરપર આગલા પગ હલાવતો માથું ધુણાવવા લાગ્યો અવ્યક્ત શબ્દથી તે સિપાઇએ કૂતરાને દૂર ખસેડ્યો, અને જમીનપર નીચે પડી મહેશરાયને પ્રણામ કર્યાં મહેશરાય બિચારા અવાક્ થઈ ગયા, કે આ શુ? નવ્વાબની ફોજનો સિપાઈ મને પગે લાગે છે એ શુ?

તેમણે પૂછ્યુ,–"આપ કોણ છો?"

"જી, હુ તો રામમોહન"

"રામમોહન! તુ રામમોહન છે?" રાયમહાશયે તેના પાઘડીવેષ્ટિત માથાપર હાથ મૂક્યો અને બોલ્યા –"રામમોહન! તુ ક્યારે આવ્યો?"

રામમોહને માથાપરની પાઘડી કાઢી નાખી, રાયમહાશયને ફરીથી પ્રણામ કર્યાં ને કહ્યુ –"મુર્શિદાબાદથી બાબુ સાહબે"–રામુએ દાંત વચ્ચે જીભ કચરી, ભૂલ સુધારી–"દાદાબાબુએ મને ઘેર મોકલ્યો છે બે પાનસી ભરી માલ મોકલ્યો છે અને સાથે પહેરાવાળાનો બદોબસ્ત છે કોઈ મને ઓળખી શક્યુ નહિ, ફક્ત આ વાઘાએ મને ઓળખ્યો," વાઘા, તરફ ફરી–"કેમરે વાઘા?"

વાઘો આનદથી કૂદવા, નાચવા અને ગેલ કરવા લાગ્યો

મુર્શિદાબાદથી જ્યારે અરિન્દા માર્ફત હેમેન્દ્રનો પ્રથમ પત્ર મહેશરાયને મળ્યો ત્યારે તેમણે હેમેન્દ્રને ઘેર પાછો આવવા લખ્યુ હતુ મહામાયા અને કલ્યાણીના કકળાટથી રાયમહાશયને પણ ઠારો નહતો. વળી હેમેન્દ્ર ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો, એનુ કારણ રાયમહાશય પોતે જ હતા, એમ મનમા ધારી, પડે જાતે પણ સર્વદા ખેદમા રહેતા હેમેન્દ્ર ઘેર પાછો ફર્યો નહિ, પરતુ જ્યારે પત્રમા તેની આર્થિક ઉન્નતિની ખબર આવવા લાગી, ત્યારે ઘરના ઘણાખરા માણસો શાત પડ્યા આટલા દિવસ સૂધી પત્રદ્વારા કિવા કોઈ આવનારજનાર સાથે સવાદ આવતા, પરતુ આ વખતે તો હેમેન્દ્રે ખુદ રામુને મોકલ્યો હતો

જોતજોતામા ઘરમા સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે, એ કઈ નવ્વાબની ફોજ નથી, પરંતુ રામમોહન બે પાનસી ભરી માલ લઈ, પહેરા સાથે મુર્શિદાબાદથી આવ્યો છે અદરની દેવડીના દરવાજો ઉઘાડી નાખવામા આવ્યો સાથે આવેલા સિપાઇના ઉતારાનો રાય બદોબસ્ત કરવા લાગ્યા, એટલામા અદરથી માણસોના ટોળાએ રામમોહનને ઘેરી લીધો. તેઓ તેને અનેક પ્રશ્ન પૂછતા હતા, એવામા અદરથી એક જણે આવીને કહ્યુ કે, 'ગૃહિણી રામુને અદર બોલાવે છે.'

અદરના ભાગમા શેરીના બૈરાંછોકરાં એકઠા થયા હતા મહામાયાની પાસે નવદુર્ગા, વિશાખા, શ્યામા, ધન્નગોરી, બબલી, ચપળા,

ચંચળ વગેરે એકઠા થયા હતા રામમોહન, ત્યા પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો, એટલામા અનેક પ્રશ્ન તેને થવા માડ્યા

"તું, રામમોહન! ક્યારે આવ્યો? તું નવ્વાબની ફોજમા સિપાઈ તો નથી ને?–" ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ આ મડળીના સામટા પ્રશ્નોથી રામુ કટાળ્યો

તે મૂગો ઉભો રહ્યો, એટલામા મહામાયાએ હાક મારી –"રામુ! કેમ છે, બેટા! ક્યારે આવ્યો? હિમુ સારો છે? તું મારી પાસે આવ"

રામમોહને કમરબદ ખોલી, તરવાર દૂર નાખી, મહામાયાને પગે પડ્યો, એટલુ જ નહિ પણ ચારે તરફ વળી સર્વ ઉપસ્થિત મડળીને પ્રણામ કર્યાં અને કહ્યુ –"દાદાબાબુ ખુશીમા છે"

કલ્યાણી જે ભાગીને પોતાની ઓરડીમા સતાઈ ગઈ હતી, તે ખબર સાભળી ત્યા આવી અને વિસ્ફારિત નેત્રે બોલી –"મેર અકર્મી, અભાગીના પૂત, તુંજ હતો કે?"

રામમોહને જનનીને પ્રણામ કર્યા, અને કહ્યુ –"મેં તો તને હાક મારી, પણ તુ સાભળે નહિ ને નાશ મારા બાપ!"

"તું એ હિંદીબીંદી બકતો હતો તે મેં જાણ્યુ કે, નવ્વાબી ફોજનો સિપાઈ મને પકડવા આવે છે"

સુસ્થ દેહના બળવાન્ પુત્રને આટલી લાબી મુદ્દતે જોઈ કલ્યાણીના મોંપર આનદ છાયો, તેનુ હૃદય ઉત્ફુલ્લ થયુ હસ્તા મોંએ, સજળ નેત્રે કલ્યાણીએ કહ્યુ –"હેં! તું સિપાઈ ન હતો, એ તેં મને કહ્યુ કેમ નહિ?"

ચારે તરફથી હાસ્યનો ફુવારો ફૂટ્યો એટલામા લક્ષ્મીપ્રિયા ત્યા આવી, કેડપરથી છોકરાને નીચે ઉતારી બોલી –"રામા, આ કીકા"

રામુ કીકાનુ નામ સાભળતા સર્વ વિસરી ગયો એક વાર કીકાને ઉંચકી ખાધે બેસાડ્યો અજાણ્યુ લાગતા કીકાને રડવુ કે હસવુ કે શુ કરવુ, તે સમજણ પડી નહિ, પરતુ રામુ જ્યારે તેને લઇને પહેલાની માફક ઉછાળવા લાગ્યો ત્યારે ખડખડ હસી પડ્યો કેટલીક વાર છોકરાને રમાડી, રામુ બીજા કામમા લાગ્યો, પાનસીમાથી માલ આણવાની તજવીજમા રાયમહાશય સાથે જોડાયો

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

ગામગપાટા

નૌકામાથી ઘણો સામાન ઘરમા આણવામા આવ્યો તાબા, પિત્તળ અને કાસાની ચીજો, વણાટી કપડા. શાલ, સાડીઓ, બત્તીઓ, કાનસ, સદૂક, પટારા, તે સિવાય સોનારૂપાના વાસણો–વગેરે ઘણો સામાન

મુર્શિદાબાદથી આવ્યો હતો રામમોહન એકએક ચીજ બહાર કાઢી સઘળાને બતાવવા લાગ્યો શેરીના માણસો, શુ આવ્યું છે તે જોવાને આવ્યા હતા, તેઓ સર્વ આમાની ઘણી ચીજો જોઈ, આશ્ચર્ય પામતા, પ્રશસા કરવા લાગ્યા હિમુએ વિદેશમા જઈ આટલીબધી ચીજો સપાદન કરી મોકલી, તે જોઈ મહામાયાને આનદ થયો, અને આનદથી સર્વ જોવા લાગી. મહામાયાનુ હૃદય આનદથી ઉચ્છવાસિત થયુ હતુ, સ્નેહથી આર્દ્ર બન્યુ હતુ, આ સર્વ જણસ જોઈ તેનો આનદ માયો નહિ. કીકો આવીને 'આ શુ? આ કોને માટે?' પૂછવા લાગ્યો, કેટલીક વાતની પરપૂછ કરવા લાગ્યો. 'આ બધુ કની તારુ છે,' એમ મહામાયા તેને અનેક રીતે સમજાવવા લાગી રાયમહાશય અદર આવ્યા. તેમને જોતા જ આ સર્વ જોઈ મહામાયાની આખમા આનદના આસુ આવ્યા તે સજળ નેત્રે બોલી —"અરે! આમ તો જૂઓ? હિમુએ કની રૂપાના થાળા અને વાસણ મોકલ્યાં છે"

આ આનદજનક કથનનો મર્મભેદી અર્થ કોઇના સમજવામા આવ્યો નહિ, મહેશરાયની આખમા પણ આનદના અશ્રુ આવ્યા

રામમોહને એક પેટી ખોલી એક પત્ર અને પરબિડિયુ રાયમહાશયને આપ્યુ. તે પત્ર સર્વને સભળાય, એવા મોટે સ્વરે તેમણે સઘળાને વાચી સભળાવ્યો કાગળના પરબિડિયામા કેટલાક સનદપત્ર અને દખલિ પરવાના હતા, તેમા નિજામતની મહોર હતી હિમુએ પોતાના કાકાને નામે ત્રણ પરગણાની જમીનદારીનો દસ્તાવેજ નવ્વાબની મહોર સાથે અને તેનો અસલ દખલી પરવાનો મોકલ્યો હતો

રાયપરિવારની આવી મોટી ઉન્નતિની વાર્તા સારા ગામમા ફેલાઈ ગઈ; એટલુ જ નહિ પણ એક ગામથી બીજે ગામ સુધી આ વાત છૂપી રહી નહિ આ સિવાય બીજી કેટલીક બીના પણ ગામમા પ્રચાર થવા પામી કેટલાક દિવસ સુધી ગામમા જ્યા જોઇએ ત્યા રામમોહન ને રામમોહન. વાટે, ઘાટે, હાટે જ્યા રામમોહન, ત્યા લોકોની ભીડ ઘર છોડી મુર્શિદાબાદ પહોચ્યા પછી તે પાછો ફર્યો, ત્યા સુધીની સઘળી હકીકત રામુએ આખા ગામમા ફેલાવી, વાત એક કાનેથી બીજે કાને થઈ રસ્તામા ખાંસાબહેની અકસ્માત્ મુલાકાત, લૂટારઓનુ આક્રમણ, સુરતબિબિનો ઉદ્ધાર, હુગલીમા નવ્વાબજાદાનો દરબાર, ફોજનો પ્રથમ મૂજરો, નવ્વાબજાદાની નિર્દય સજા, નવ્વાબજાદાના દરબારમા હેમેન્દ્રની ઉન્નતિ, અમિરઉમરાવ વર્ગમા હેમેન્દ્રનુ માન વગેરે અનેક વાતો રામમોહને કેટલાકને કરી. આ સઘળી વિગત રૂપાતરિત થઈ આખા ગામમા ફેલાઈ. હરિએ રામમોહન પાસેથી સાભળી, નારાયણે હરિ

પાસેથી સાભળી, રામાને નારાયણે કહી, શ્યામે રામ પાસેથી સાંભળી એમ મીઠું મરચુ લેતી રૂપાતર ખાસ જૂદા જ રૂપમા ગામમા ફેલાઈ જે સાભળે તે બીજાને કહે, બીજે ત્રીજાને કહે, એમ રજની ગજસમાન થઈ ગામમા ચારેમેર વાયકા ચાલી

શ્યામા। એક દિવસ **લક્ષ્મીપ્રિયા** પાસે આવી અને કહ્યુ –"હેં, અલિ। તારે તો શોકનુ શૂળ થયુ છે જે કહે છે, કે બા। મારા ભાઈપર નવ્વાબની બેગમના ચાર હાથ છે હેં, હવે તારે શી કમીના છે?"

આ વાત **લક્ષ્મીને** શૂળ સમાન લાગી **લક્ષ્મીપ્રિયા** સારી રીતે જાણતી હતી કે, **શ્યામા** ઝેરિલી છે. તેને કોઈનુ સારુ થાય તે સહેવાય નહિ **લક્ષ્મી** ધણીની મનગમતી સ્ત્રી હતી, તે વાત તેને રુચતી નહિ, માટે આવો બુટ્ટો તેણે ઉઠાવ્યો હતો પારકાનુ સુખ જોઈ તેના અતરમા આગ સળગતી હતી

લક્ષ્મીએ કહ્યુ –"બેગમની મહેરબાની। પછી બીજુ શુ કહેવુ છે? એથી આ બધુ આવ્યું એમ કે?"

શ્યામા –"બા। નાહક ગુસ્સે શાની થાય છે? ગેરીના બધા લોકા વાત કરે છે આખા ગામમા વાત ફેલાઈ છે તને કોઇએ વાત નથી કરી? શામાટે કરે? બજ્યુ નવ્વાબની બેગમ હો કે અમીરની છોકરી હો, પરદેશમા જાય તે શુ ના કરે?"

એવામા **વામા** ત્યા આવી તે બોલી.–"કેમરે, વહુ જોડે શુ છાનીછાની વાત કરે છે?"

શ્યામા –"આ વાત શી બળી છે જો? હેં તેં સાભળ્યુછ કની કે, મારા ભાઇપર નવ્વાબની બેગમના ચાર હાથ છે?"

જેવી **શ્યામા** તેવીજ **વામા** તે બોલી.–"ના, ના, અલી એ તો બેગમ નથી કહે છે કે, કોઈ નાચવાવાળી ગુણિકા છે વળી ઉમરાવની કન્યા સાથે પણ ભાઇનો ખૂબ વ્યવહાર છે તેં એ નથી સાભળ્યુ કે?"

એટલામા **નવદૂર્ગા** ત્યા આવી. તે બોલી.–"કેમરે ઓ। અલિ, શુ વાતો કરો છો?" **શ્યામા** –"કંઈ નહિ એ તો આ **શ્યામા** કહે છે કે, નવ્વાબની બેગમ કની મારા ભાઇને ખૂબ ચહાય છે"

વામા –"ના, બા। હુ એવુ કહેતી નથી, એ તો **વામા** કહે છે કે, કોઈ ઉમરાવની છોકરી સાથે હિમુદાદાને સારા સારી છે."

નવદુર્ગા –"તમારે કની કંઈ કામ નહિ ને ધધો પણ નહિ ગામની જેટલી નરમી વાત, તે તમારે ત્યા પહેલી આવે અલિ, તમારે ત્યા કોઇ હલકારો કાગળ લઇને આવ્યો હતો કે શુ? તમને આ બધી ક્યાથી ખબરો?"

વામા-"લે, આ તો અમને લેતી પડે છે! અમને શી ખબર કે ખોટી વાત કરીએ? શમુએ "સઘળા ગામમા હકીકત કહી છે"

શ્યામા -"અમારું કોણ પરદેશમા છે કે, પત્ર આવવાનો છે? અમે કયા કોઇની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા છીએ? આ તો ગેલી શેરીમા મામાજીને ત્યા ગઈ હતી, ત્યા કેટલાક જણને મોંએ મેં એ વાત સાભળી ત્યારે કહ્યુ અમારે નહિ તો શુ કામ કહેવુ પડે? નાહકની પચાત અમારે શું કરવા વ્હોરવી?"

ગુસ્સો કરી શ્યામા અને વામા ત્યાથી ચાલી ગઈ. લક્ષ્મી મોં નીચુ કરી બેસી રહી તેનુ મોં વિલાઈ ગયુ હતું, આખમા આસુ જણાવા માંડ્યા હતા

નવદુર્ગાએ કહ્યુ -"એ તો રાડો કોઇનુ સારુ દેખી શકતી નથી એમના કહેવાપર તુ ધ્યાન આપે છે?"

"હુ કયા તેમની વાતો સાભળવા નવરી બેસી રહી છું? તેઓ મિષેમિષે અહી આવે છે, ને પગે પડી વાત કરે છે."

"સઘળુ બોતાણું, સમજી?"

"સાચુ ખોટુ ઈશ્વર જાણે"

"હુ કહુ છુ તે માન એમાનો અક્ષરેઅક્ષર જૂઠો ન હોય તો. શમુને બોલાવી પૂછી જો"

"છી એમા તે વળી પૂછવાનુ શુ છે? કોઇને પૂછવાની ગરજ નથી"

'સાસુસસરાના ભર્યાં ઘરમા, નાના દિયેરને પણ બોલાવી ધણીની હકીકત પૂછવી, તેની હકીકત મેળવી ચોકસી કરવી, એ કુલિન સ્ત્રીનું લક્ષણ છે? સાક્ષીપ્રમાણ લઈ સ્વામીનો અપરાધ સાબીત કરવો?' છી એ તો કોઈ સુશિક્ષિતને માટે સારી વાત નથી તો લક્ષ્મી શુ કામ એવુ શરમાવનારુ કામ કરે?

નવદુર્ગા -"તું શા માટે નાહક મનને ખોટુ લગાડે છે? એ તો એ રાડોની ટેવ છે"

"મને સદેહનુ કારણ જ નથીને છોને કહે દાઝે બળ્યા"

લક્ષ્મીપ્રિયા ચક્ષુમુદ્રિત કરી મનમા કહેવા લાગી-"તમે સ્વામી છો, પ્રભુ છો, હુ તમારી દાસી છુ, તમે દેવતા છો, તમારાપર પ્રભુ મને કોઈ કાળે સદેહ ન કરાવે"

તે રાત્રે શયન વખતે બિછાનામા, પણ છોકરાને પડખામા સુવાડી - લક્ષ્મી આસુ સારતી હતી તેણે નવદુર્ગાને કહ્યુ હતુ કે-તેના હૃદયમાં શકા નથી-તે યથાર્થ ન હતુ સ્વામીની આવી વાતોથી રમણીનુ હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ખળભળી ઉઠ્યુ હતુ, તે મનમા વિચાર કરતી હતી

કે, શામાટે શ્યામા અને વામા આ પ્રમાણે વાત કરે? કંઇ સહેજ પણ કારણ હોવું જોઇએ' વળી તેના મનમા એથી વિરુદ્ધ વિચાર ઉત્પન્ન થતા 'ના, ના, સ્વામી એવા નથી. નકામા એ લોકો તેના આરાધ્ય દેવતાપર, કલંક લગાડે છે.' વળી તે મનમાં પ્રાર્થના કરતી, અનેક વાર કરગરતી કે 'પ્રાણેશ્વર ઘેર પાછા ફરી જાઓ ઘણા દહાડા થયા છે; એકવાર દાસીને દર્શન દઈ જાઓ, આપના ચરણમા મસ્તક રાખી આ હૃદય શાંત કરીશ જો એકાદ અશ્રુબિંદુ પાદપદ્મમા પડે તો, હે પ્રાણના અધિદેવતા! અબળા જાણી આ શંકાને માટે ક્ષમા કરજો' એમ તેણે વિચારમા સારી રાત વ્યતીત કરી. તેના વિશુદ્ધ હૃદયને સ્વામીકલંક રુચતું નહિ, પરંતુ ક્ષણ કાળ શંકા થઈ આવતી ઈશ્વરને શુદ્ધ મતિ દેવા પ્રાર્થના કરતી હતી

રામુ ઝાઝા દિવસ ત્યા રહ્યો નહિ છોકરાને પાટી બેસાડવાની ક્રિયા ધામધૂમથી થઈ. મહેશરાયે પુત્રસ્નેહ દર્શાવવામાં કંઈ કમી ન રાખી રામમોહન ત્યાર પછી તરત પાછો મુર્શિદાબાદ રવાના થયો.

નવમ પરિચ્છેદ

કૈજીગૃહે

કૈજી બીબીને ઘેર આજ નાચરંગ, આમોદપ્રમોદ છે સધ્યાકાળ થતાંથતામા મજલીશનો આરંભ થઈ ચૂકયો છે. આજ નવ્વાબજાદો નિશામા ચિકાર નથી મૃદુ, મદ, ગુલાબી નિશામા આજ તેનુ મોં પ્રફુલ્લ, હૃદય ઉદાર અને ચક્ષુ જ્યોતિર્મય ભાસે છે તે વાતવાતમાં રહસ્યપૂર્ણ મજા ઉડાવે છે, ક્ષણેક્ષણે કૈજીના કિન્નરકંઠસાથે પોતાનો કંઠ મેળવી ગાવા લાગે છે, વખતે તબલા બજાવી તાલ ધરે છે, સતપે સારંગી લઈ કૈજીના ગીતને અનુસરે છે. નવ્વાબજાદો સંગીતમા ઉસ્તાદ ન હતો, પરંતુ તેને સુરલયનુ ભાન ઠીક હતું હેમેન્દ્રના શિષ્ય થયા પછી, સંગીતમા તેણે ઠીક કુશળતા સંપાદન કરવા માડી હતી. હેમેન્દ્ર બજાવતો હતો, કૈજી ગાતી હતી, આજ નવ્વાબજાદો ઘણો ખુશ હતો

જે દહાડે કૈજી છૂપા વેષમા હેમેન્દ્રને લા આવી હતી, તે દિવસથી હેમેન્દ્રના મનમા શાંતિ ન હતી એ ખરી વાત છે કે, તે દિવસ પછી કૈજી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવામા ત્રુટી બતાવતી નહિ, ગાન ગાતી વખતે પ્રશ્નસૂચક લાલસામય અપાંગભંગી હવે કરતી નહિ, પહેલાના માફક અર્થસૂચક અંગવિક્ષેપ, કે ગીતના પદોપદેશે ગુપ્તભાવ વ્યક્ત કરવા ચેષ્ટા કરતી નહિ; છતા તેની કાતર, કરુણ દૃષ્ટિ અને ગીતના કરુણ

મર્મથી હેમેન્દ્રનુ ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થતું. આજે ફૈજીએ નિરાશપૂર્ણ કરુણાત્મક પ્રેમગીત ગાવાનુ પસદ કર્યું છે, ગીતનો મર્માર્થ કરુણતર ભાસે, એમ તેની ગાવાની ઢબ છે તેની ચાહનીમાં આજ તે પ્રખર વિદ્યુતવિભાસ નથી, પરતુ સ્નિગ્ધ માધુર્ય છે આ જોઈ હેમેન્દ્ર મનમા સમજી શક્યો કે, ફૈજીની આકાક્ષા હજી ગઈ નથી, માત્ર તેની ઉદ્દામ ચચળતા જ નષ્ટ થઈ છે

ફૈજીએ ઉર્દુમિશ્ર ફારસી ગીત છેડ્યુ –

(આસાવરી ત્રિતાલ)

"કયા કરુ તુજકો મંય બાદે બહાર...... . .....ટેક
આગ લગે ઉસ ગુલે ગુલશનકો પાસ ન હોવે મેરા યાર કયા.
કશીદમ નાલએ અઝ શૌક પયરાહન કબા કરદમ
બગએ જુસ્તને ઓ સબ્ર તસ્કી રાહ રેહા કરદમ . ...કયા
અઝો મૈં ગુફતમ્ અહેવાલમ, મપૂર્સ અય યારે ગમખ્વારમ
ખરાબમ, દિલફિગારમ, બેકરારમ નવ ગીરફતારમ કયા

ફૈજીએ સમ વખતે સારગી તરફ જોઈ સહજ હેમેન્દ્રના પ્રતિ જોયુ તે ચાહમા પ્રચ્છન્ન પ્રશ્ન ન હતો, છતા હેમેન્દ્રનુ હૈયુ કાપી ઉઠયુ.

ફૈજી સારગી સાથે સૂર મિલાવી ફરીથી ગાવા લાગી –

"કસમ અજદિલ નુમાયમ, ગીરયએ શામો સહર ગરદમ્
ન બીનમ તા રુખશ અઝ જુસ્તનૂ હરગીજ નબર ગરદમ"........કયા

આ વખત હેમેન્દ્ર નવ્વાબજાદાની પાસે પડેલા હીરાજડિત ગુલાબદાન તરફ જોઈ રહ્યો હતો, તેણે ફૈજીની કાતર દૃષ્ટિ તરફ જોયુ ન જોયું કર્યું. ફૈજીના તરફ જોવાનુ તે સાહસ કરી શકયો નહિ હેમેન્દ્રના અત કરણમા ભારે ઉદ્વેગ થયો ફૈજીનો અતરસ્થ ગુપ્ત 'તૃષાનિલ આસ્તેઆસ્તે ઉદ્દીપ્ત હુતાશન સમાન નિવડશે, એની એને શકા ન હતી વળી તે, હેમેન્દ્રને પોતાને પળમા કદાચ ભસ્મીભૂત પણ કરી નાખે, એવી તેને શકા પણ થઈ

નવ્વાબજાદાની ખાનગી મજલીશ પૂરી થતા જ હેમેન્દ્ર ઉભો થયો, અને હાથ જોડી કઈ અરજ ગુજારવાની છે, એમ જાહેર કર્યું

નવ્વાબજાદાએ પૃછ્યુ –"ઉસ્તાદ શી અર્જ છે?"

ફૈજી હસીને બોલી –"શાયદ! ઉસ્તાદને ઘીમેદાની તાણાતાણી થઈ પડી છે!"

નવાબજાદો –"શુ, સાચી વાત?"

હેમેન્દ્ર –"જી હુજૂરની દયાથી કઈ તેવી ખોટ નથી, પણ જો હુજૂરેવાલાની ઇજાજત હો તો–એક અર્જ–"

કૈજી –"શાયદ ! બાબુસાહેબ ફરી શાદી કરવા ઈરાદો રાખે છે, માટે આપની અનુમતિ ચહાય છે"

કૈજીના બોલવાથી નવ્વાબજાદાને હસવુ આવ્યુ. તે બોલ્યો –"તો બીબી બહુ જ ખુબસુરત શોધી કાઢી હશે."

હેમેન્દ્રનુ મન પાછુ પડ્યું નવ્વાબજાદાની પાસેથી તે ઘેર જવાને માટે થોડા વખતની માગણી કરવાનો છે, તે કૈજી કળી ગઈ છે, એમ અનુમાનપરથી હેમેન્દ્ર સમજ્યો તે અરજી ઉડાવી દેવાને માટે, મજાકમા કૈજી ચેષ્ટા કરી રહી છે, એ પણ તે પાકુ જાણી શક્યો; છતા આજ તે અટક્યો નહિ. શી રીતે જવાની વાત શાહજાદા આગળ જણાવવી, એને માટે તેણે મનમા ઘણો વિચાર કર્યો હતો. માત્ર રજા મળશે કે નહિ, એ આશકા તેના મનમા થયા કરતી હતી

હેમેન્દ્ર બોલ્યો –"હુજૂર ! ઘર છોડી આવ્યે ઘણી લાબી મુદ્દત થઈ ગઈ છે, અને જો કે આપની કૃપાથી કોઈ વાતની ખોટ નથી, છતા આપ જો કૃપા કરી એક વાર—"

નવ્વાબજાદો તેના કહેવાનો મર્મ સમજી ગયો તેનુ મુખ ગભીર થયુ. તે બોલ્યો –"હેમેન્દ્ર ! હમણા તે બનવુ અશક્ય છે, થોડાક દિવસ જવા દો હમણા હુજરત નિજામ સાહેબની તબિયત ઠીક નથી રાજ્યમા તોફાની વટોળિયાના ચિહ્ન ચારે તરફ જણાય છે બીજી ઘણી બાબતો છે, જે થોડા વખતમા તમે જાણી શકશો માત્ર આવા વખતે તમને જવાને માટે રજા આપવી યોગ્ય નથી તમે પોતે પણ સારી રીતે જાણો છો કે, રાજ્યમા વિશ્વાસુ માણસો થોડા છે ને આવા વખતમા તમારા જેવા વિશ્વાસુ માણસને મારાથી કેમ રજા અપાય ? હમણા આવી ખટપટોમાં તમારા જેવા માણસની ખાસ અગત્ય છે, સમજ્યા ? થોડા વખત પછી, ઠીકઠાક થઈ ગયા પછી ઘેર જવાની રજા ખુશીથી મજૂર કરીશ"

હેમેન્દ્ર કઈ વધારે દબાણ કરવાનુ સાહસ કરી શક્યો નહિ; તેણે માથુ નમાવી, બે હાથે સલામ કરી

કૈજીને આ વાતથી હર્ષ થયો હતો તે આન્તરિક હર્ષ ગોપન કરી મજાકના ધપમા બોલી –"જહાપનાહ ! બાબુને માટે કઈ બરાબર દાલ રોટીનો બદોબસ્ત કરો"

નવ્વાબજાદાએ હસતા હસતા કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર ! તમારી બેઅદબી આજકાલ વધતી જાય છે, તેની ઉચિત શિક્ષા કાલે તમને જણાવવામાં આવશે"

ફૈજી—"તે દિવસે તો બાબુ સાહેબની ગરદન જૂદી થવાની આજ્ઞા થઈ હતી."

નવ્વાબજાદી—"તે વખતે જે નહિ થયુ હોય, તે આ વખતે થશે"

હસતા હસતા નવ્વાબજાદીએ ગુલાબદાની પોતાના હાથમાં લીધી, અને સુવાસિત ગુલાબ જળથી હેમેન્દ્રનું માથુ અને મોં સિંચન કર્યું હેમેન્દ્રે ઘૂટણે પડી કુર્નિશ કરી

મજલીશ પૂરી થઈ

બીજે દિવસે બપોરે હેમેન્દ્રલાલને એક નિજામતી પરવાનો મળ્યો, તેમા તેને નામે અહમદપુર પરગણાની નઉવારા મહાલ, મયમાલ સાથ રીમાની જમીનદારી હતી

રાજધાનીમા અનેક જણ સાથે હેમેન્દ્રને મિત્રતા થઈ હતી હેમેન્દ્ર નવ્વાબજાદીનો ખાસ વિશ્વાસુ અને માનપાત્ર હોવાથી અનેક અમીર-ઉમરાવ, જમીનદાર, રજવાડા તેને ત્યા આવતા હતા ઘણા લોકોનો તેને હાથે ઉપકાર પણ થયો હતો કેટલાક ઉપકારની આશાએ પણ આવનાર હતા આજ હેમેન્દ્રની બેઠકમા માણસો માતા ન હતા કેટલાક શ્રીમાન્ મુસલમાન અને ધનવાન્ હિદુઓ આજ તેને ત્યા આવ્યા હતા, અને તેની ઉન્નતિ સાભળી સર્વે પોતાનો આનદ દર્શાવી, તેને અભિવાદન કરતા હતા.

દશમ પરિચ્છેદ

સુરતની મનોવાંછા

સુરતઉન્નિસા પોતાના શયનખડમા બિછાનાપર પડી પડી પુસ્તક

વાચતી હતી ... બેઠી ભરત કામ ... કામ કર-

વામા હાથ ... મે લાગતા હતા ... ર્ઈ તેમા

ગરજ પડતી ... બોલ્યા વ ... નહિ

એવો તેનો ... નકામો

... ચાલ્યુ

... બોલી

છાતીપર પુસ્તક રાખી સુરત વાચતી હતી, તે તેણે સેરવી છાતી-પર રહેવા દીધુ અને બોલી –"કેમ, પ્યાર ! શુ કહે છે ?"

"હુ જાઉ છુ"

"કેમ, કામ પૂરુ થયું કે ?"

"ના, થોડું બાકી છે"

"તો જાય છે શા માટે ? બેસીને પૂરું કરની, હુ જો એટલામા આ વાંચી રહી"

"બલ્યુ ! કોઈ માણસ તમારી પાસે બેઠુ હોય તોએ એ, ને ન બેઠુ હોય તોએ એ એકલા એકલા ચોપડી વાચ્યા કરવી, બોલવુ કરવુ કાઈ જ નહિ, જાણે હુ મુગી ન હોઉ"

"પ્યાર ! તને ગુસ્સો શાનો લાગે છે ? જો, આ વાચુ છુ તે તું સાભળ કેવો મજાનો ઉપદેશ છે."

"છાલેહા દર્ કેછઃ એ સયા માન્દાયેમ
હામ કહિલે નાક્શવાતે માન્દાયેમ"

સમજી કે ?"

"બીબી ! એ તમારી ફારસી બારસી, કરદમ નાકરદમ બળી મારાથી સમજાતી નથી જે વાચ્યુ સમજવામા ન આવે, તે વાચવાથી ફાયદો શો ?"

"તને સમજણ ન પડી, માટે બીજા સમજતા હોય તેણે પણ વાચવુ નહિ કે શુ ? સાભળ, આપણે કની બધાં પાપી છીએ, ઘણા વખતથી અનેક કુપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છીએ ને શયતાનના સસર્ગથી નાના પ્રકારના પાપકાર્ય કરી, કેટલી આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરીએ છીએ"

"ખરી વાત, તમારા પાપનો તો કઈ પાર જ નથીને ?"

સુરત વાચવા લાગી –

"રોઝવસબ આન્દર માઆછી બુદાયેમ
ગાફિલ આન્ આમગ નકજાહિ બુદાયેમ'

રાત દિવસ આપણે કેટલી આજ્ઞા માનતા નથી તથા કેટલી ચીજનો નિષેધ પાળતા નથી"–

પ્યારને સહેજ હસવુ આવ્યુ

તે બોલી –"ઠીક, બાઈ ઠીક, તમે ગત દિવસ લોકના દુ ખની ચિંતા કરો છો તે ઠીક છે. કુરાન શરિફમા જેટલી આજ્ઞા છે, તેમાની એક પણ તમે પાળી નથી તેનો ઉપાય શો કરવો ? આ બધુ તો ઠીક, પણ હુ પુછુ છુ કે, શુ કોઈ કિતાબમા કઈ હસવાબોલવાની વાત જ

નથી? મુવા આ કિતાબવાળાને દુ ખ, પાપ, ધૂળ, માટી સિવાય બીજુ કંઈ લખવાનુ જ મળતુ નથી?"

"શા માટે, એમ કહે છે? તે સિવાય ઘણુએ લખેલુ છે. જો, આપણે ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળીએ, રાતદિવસ તેના ચરણમા મન રાખીએ, તેનાપર પ્રેમ કરીએ તો આપણને કેટલુ સુખ ને કેટલો આનંદ થાય છે, એ પણ એમા છે."

"માની લીધુ કે હશે વારુ, એ સિવાય બીજુ કંઈ જ સુખ દુનિયામાં નથી? માણસ માણસને ચહાય, એમા શુ સુખ નથી?"

"પ્રેમમા સુખ છે, પણ તે કેટલા દિવસ સૂધી?"

"જ્યા સૂધી દુનિયા છે ત્યા સૂધી"

"વારુ, પણ દુનિયા કેટલા દિવસ છે? જીવવુ છે કેટલા દિવસ?"

"કેમ, કેટલા દિવસ? ધારો કે બે દિવસ જ છે, પણ એટલા બે દિવસ શુ દુ ખ-દુ ખ, પાપ-પાપ, કરી કાઢવા કે? શુ ઈશ્વરે પાપના ભયને માટે, કે કેવળ દુ ખ દુ.ખના વલોપાત માટે આ દુનિયા સરજી છે? આખ આપી છે, તે શુ સારી ચીજ જોવી નહિ, કે કાન આપ્યા છે, તે બે મીઠી વાત સાભળવી પણ નહિ?"

સુરતને બાદીના બોલવાથી હસવુ આવ્યુ. તેણે કહ્યુ –"પ્યારી! કહેકની કે મોં આપ્યુ છે, તે સારી મિઠાઈ ખાવી શા માટે નહિ? હ"

"હા, હા, ખાવી, ખાવામા શુ દોષ છે? મુવા પછી શું થવાનુ છે કે પાપ, પાપ કરવામા માણસના દહાડા જતા નથી!"

"તે તો નથી જતા તે જાણુ છુ, પણ શુ મીઠી વાતને માટે માણસનુ હૈયુ એટલુ તરફડ કરે છે કે, માણસ દિવાના થાય છે?"

"થાયસ્તો શા માટે ન થાય? હજી સૂધી તમારું બાળકપણ ગયું નહિ એ શુ?"

"પ્યાર! તુ તો રોજ રોજ મીઠી વાતો સાભળે છે, પણ બિચારા સાદકની સાથે તું કોઈ દહાડો જરા પણ મીઠી કથા સભળાવવા જોડાતી નથી એ શુ?"

"સાભળવાનુ તેના ભાગ્યમા હશે તો સાભળશે પહેલા તો સાભળનારમા યોગ્યતા જોઈએ જો તેના નસીબમા સાભળવાનુ લખ્યુ હશે તો તે પણ થશે, સમજ્યા?"

"ના, ના, પણ તું કયારે જોડાવાની, તે તો કહે હુ કની બાબાજાનને કહી કંઈ ઉદ્યોગ કરુ"

"તે કરજો ઘણી ખૂશીથી, સમજ્યા? પણ હુ પૂછુ, તેનો જવાબ આપોને બીબી! કે તમને કોઈ બે મીઠી વાત કહે, એવુ કોઈ કેમ જડતું નથી?"

"કેમ! તું એમ શાની કહે છે? જો, તુ તો રોજ રોજ મને મીઠી વાત કહે છે ને?"

"ખરી વાત પણ, બીબી! જો બાદીની મીઠી વાતથી શાહજાદી-ઓની તૃષા છીપે, તો પછી અમીરઉમરાવને ફિકર થવાનો વખત આવે કે, સમજ્યા? પણ કોણ જાણે બા, ઇશ્વરે તમારુ ચિત્ત પાષાણનું ઘડ્યું છે કે શુ? હજી પણ તમે તો પાચ વરસની છોકરી જેવી વાત છોડતા નથી."

"અલી! પણ તેં જ હમણા કહ્યુ હતુ કની કે, મીઠી વાતો કરનાર કઈ સહેજમા મળી આવે છે?"

"એ તો કની બાદી દાસીને માટે કોઈ ન મળે, પરતુ"–પ્યાર ઉઠી ઉભી થઈ–"આ મોંનો એક મીઠો બોલ સાભળવાને માટે જહાગીર નગરના કેટલા ધનવાન્ માણસોએ, કેટલા અમીરઉલ ઉમરાવોએ પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને હજી પણ કરે છે, તેમની આકાક્ષા કેમ પૂરી થતી નથી?"

"કોણ? જહાગીર નગરમા મિરજા કે?"

"મિરજા ગયો જહન્નુમમા, બીજા કેટલાએ જણે અરજી કરી હતી, પણ તમે કોઇને સાભળો ત્યારેને? હજી અહીં શું નથી? અહીંએ કેટલા ઉમેદવાર છે, તે ખબર છેને? બધાય તમારી નજરમા બૂરા! કોણ જાણે એક પણ સારો માણસ તમને નથી જણાતો એ શુ?"

"શુ સૈયદ અહમદખા?"

"હા, એ પણ ખરાબ માણસ, નહિ? મેં તો એના જેવો સુદર ચહેરાનો બીજો અમીર જોયો નથી"

"પણ સૈયદ સાહેબનુ ચરિત્ર તો તેં જ કહ્યુ હતું ની!"

"વારુ તે રહ્યુ, પણ પેલા ઉમરાવનો પુત્ર, જે ઘણો જ રૂપવાન્ છે અને એમા જેવો—"

"પૂર્ણિયાનો બહેરામખા?"

"જૂઓ એ બધી વાત રહેવા દો, પણ અત્યારે તો એમ છે કે—"

"પ્યાર! મેં તો તને કેટલી વખત કહ્યુ છે કે મને—"

"તમને તમારો મનગમતો આદમી આ દુનિયામા નથી, નહિ વારુ?"

સહસા પ્યાર ઉમગમા આવી સુરતના બે હાથ પોતાના હાથમા પકડી બોલી–"કહો તો એક વાત પૂછુ"

"શા!"

"જો જો, બાદીની મશ્કરી કરતા ના"

સુરત પળવાર પ્યારની સામુ જોઈ રહી અને બોલી.–"તને કોઈ મ્હાડા બાદી જેવી ગણી છે?" એટલુ કહી સુરતે જોરથી પ્યારને ધકેલી પલગપર પોતાની પાસે તાણીને બેસાડી અને કહ્યુ.–"શુ કહેતી'તી, પ્યાર?"

"મનની ખરેખરી વાત કહેશોને ? છૂપાવશો તો નહિ ?"

"તુ પૂછે તો તારાથી કોઈ વાત છૂપાવુ છુ, ગાંડી ?"

"વારુ, તમારી નજરે કોઈ દહાડો કોઈ પણ આદમી પડ્યો નથી ? કોઈ નવ્વાબ, નવ્વાબપુત્ર, અમીર, ઉમરાવ, હિંદુ કે મુસલમાન, કોઈ તમારા જોવામા નથી આવ્યો જે તમારા–"

"શુ કહેછ, પ્યાર ?"

"કોઈ માણસ, ખૂબસુરત, તમારું દિલ લાગે એવો, તમારી નજરે તો પડ્યો જ નથી ?"

"તુ ગાંડી થઈ છુ કે શુ ?"

"હુ ગાંડી અને તમે કાષ્ઠની પુતળી ડાહ્યા નહિ વારુ ? હુ એમ પૂછું છુ કે, દુનિયામા ઈશ્વરે કોઈ એવો મનુષ્ય સરજ્યોજ નથી કે, તમને યોગ્ય જણાય ? એમ કઈ બને ખરુ ? હમણા જે સબધની વાત થાય છે, તેમા શુ ખોટુ છે ? સૈયદ મહમદખા તો ઠીક માણસ છે સારા શહેરમાં તેનુ નામ મશહૂર છે, આબરુ, કીર્તિમા તેની બરાબરનુ કોણ છે ? નવ્વાબજાદાનો બનેવી થાય છે, વૃદ્ધ નવ્વાબ પણ તેને આદર માનથી જૂએ છે વળી વયમાં પણ હજી જુવાન ગણાય, ધન, માન, આબરુ સર્વમાં અત્યારે એ એક આગેવાન ઉમરાવ છે"

"એ બધુ મેં સાભળ્યુ છે"

"તો પછી હા કેમ નથી ભણતા ?"

"તને સો વખત કહ્યુ છે કે, મારુ ચિત્ત એમા નથી, હુ તો—"

"હુ તે સાભળવા માગતી નથી, તે તો ઘણી વાર સાભળ્યુ છે તમારો વાંધો શો છે, તે જણાવશો"

"હુ શુ નવ્વાબજાદાની બાદી થાઉ ?"

"મૈમૂનબીબીની શોક્ય થવામા બાદી થવાની જરૂર નથી"

"એ બાદી નહિ તો શુ ?"

"એમ કેમ ? તમારે માટે જૂદુ મકાન રહેવાને, પછી તમારે માટે દાસ દાસીઓ જૂદા, તમે તમારા ઘરના મુખ્યિયાર, એમા બાદી થવાનુ ક્યા છે ?"

"મૈમૂનબીબી તો નવ્વાબજાદાની બહેન થાય છે ને ?"

"તેથી શુ ?" એટલુ કહી પ્યાર પલગપરથી ઉઠી, સુરત પણ સાથે ઉઠી પ્યાર તેનો ખભો પકડી ભીત આગળ લઈ જઈ આરસા પાસે ઉભી રાખી બોલી –"એક વાર આ આયના તરફ જૂઓ".

સુરત અતર્કિત ચિત્તે આયના તરફ જોઈ રહી પોતાના શયન-કક્ષમા, સમોવડ બાદીની સાથે વિશ્રમ્ભ વાર્તા કરતી, અસજ્જિતા

સુરતનુ સ્વાભાવિક રૂપલાવણ્યનુ પ્રતિબિમ્બ આયનામા જણાયું. સુરત પોતે પોતાના રૂપથી શરમાઈ નીચુ જોઈ રહી.

પ્યાર બોલી –"જોયુ કે? જો સ્વર્ગની હૂર આવી તમારી સાથે ઉભી રહે તો, લોક તે હૂરને પણ તમારી બાદી સમજે. નવ્વાબજાદાની બહેન તેથી શુ? જો સૈયદ સાહેબને આખો હશે તો તે એક દિવસ મૈમૂત બેગમને સુરતની બાદી બનાવશે"

"પણ બેગમ સાહેબનો અપરાધ?"

"દુનિયામા દુર્લભ એવુ સુરતબીબીનુ રૂપ."

સુરત પ્યારના ખભાપર હાથ મૂકી બોલી –"પ્યાર, તું સદાકાળ એમ જ કહેવાની, કે હુ જ દુનિયામા માત્ર એક સુદરી છુ?"

"માત્ર હુ એકલી જ એમ કહુ છુ?"

"જો, સાભળ, હુ ખરુ કહુ છુ કે, હુ કદરૂપી હોત તો મને જરા પણ દુ ખ થાત નહિ."

"રૂપ–સૌંદર્ય શુ તિરસ્કાર કરવા જેવી જણસ છે? આ સંસારમા રૂપને કોણ ચહાતું નથી? એક તવગર અમીરથી માડી ગરીબપર્યંત સર્વ રૂપના ભીખારી છે શાહજાદીને પણ તે પ્રિય છે, કગાળ ભિખારણને પણ તે આદરની વસ્તુ છે ઘરસસારમા, અજાણ્યાને આપણા કરવામા રૂપની શુ જરૂર નથી પડતી? એક સુદર ફૂલના રૂપથી મનુષ્યનુ મન મોહિત થતું નથી? વિદ્યુતના પલ ચમકારથી માણસનુ મન મુગ્ધ થતુ નથી શુ? સુદર સ્ત્રી મળવાથી પુરુષનું મન કેવુ રાજી થાય છે? સુરતબીબી રૂપ તુચ્છકારી કાઢવા જેવી જણસ નથી."

"પણ હુ તો તને કેટલી વાર કહી ચૂકી છુ કે મારુ મન–"

"બળી એની એ વાત મારે તો એ નથી સાભળવી રોજ રોજ કુરાન શરિફની આજ્ઞા પાળતી નથી, ફલાણુ કરતી નથી, એ બધુ તો ઠીક, પણ બીજી આજ્ઞા પોતે પાળતા નથી એનુ કેમ? એ વારવાર ઉલ્લઘન કરો છો એનુ શુ?"

"શુ હુ ઉલ્લઘન કરુ છુ?"

"હા, તમે તમારા પિતાએ જેટલા પ્રયત્ન તમારે માટે કર્યા છે, જે જે તમને આ સબધમા કહ્યુ છે તે તમે કે'દાડે માન્યુ છે? આમ કરવુ, એ શુ તમને ઘટારત છે?"

"હુ–"

"હાસ્તો જૂઓ, આ સૈયદ સાહેબ સાથે તમારો સબધ કરવાનો વિચાર છે, એમા પણ તમે રાજી નથી, એ જાણી તમારા બાપ ઘણા નાખુશ થયા છે. આજ જ તેઓ આ વાતનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરવા

રોશનાબાદ ગયા છે. સાભળવા પ્રમાણે અહી જ તેઓ તમારો વિવાહ કરી નાખશે. તેને સા શુ ખોટુ છે? પૈસો છે, સુખ છે, કશી વાતની કમીના નથી. આ સસારમા ગરીબ ભિખારણથી માડી શાહજાદીપર્યંત સર્વને ધણી અને છોકરાછૈયાનુ સુખ વ્હાલુ હોય છે. તમને કોણ જાણે કેમ એવી ઇચ્છા થતી નથી? આ તમારુ રૂપ, પૈસોટકો, ઇલ્મ, હોંશિયારી શુ નકામુ જવા દેવાનુ છે?"

પ્યારે જોયુ કે, સુરતની આખમા ઝળઝળિયા ભરાઈ આવ્યા, એકાદ બે ટીપા તેના ગાલપરથી સરી છાતીપર પડ્યા પ્યાર બોલી – "તમને રડવુ આવ્યુ! જાઓ, જાઓ, બાદીના બોલવાપર આમ શુ રડતા હશો!"

સુરત લાકડાની બેઠકપર ગાદી હતી, તેના પર બેસી ગઈ પ્યાર નીચે બેઠી, અને સુરતના પગ પોતાના ખોળામા લઈ તે કમળસમાન લાલ કોમળ પાનીપર હાથ ફેરવવા લાગી.

શરીરપરના વસ્ત્રવતી આખ લોહી સુરત બોલી –"પ્યાર! આમ આવ, મારી પાસે બેસ"

સુરતે પ્યારને હાથવતી પોતાની પાસે ખેંચી લીધી તેના ખભાપર પૃષ્ઠદેશે હાથ રાખી સુરત બોલી –"પ્યાર! જો મારે સગી બેન હોત. તો તેને હુ તારા જેટલી ચહાત કે નહિ, એ સદેહ છે, મનની વાત જેટલી ખુલ્લા દિલથી તારી સાથે કરુ છુ, એટલી એની સાથે કરત કે નહિ, એનો શક લાગે છે"

"બીબી! બીબી! હુ તો માત્ર તમારી બાદી છુ, ચિરકાળ તમારી દાસી છુ; તમારો મારાપર એટલો બધો સ્નેહ છે, એ ઇશ્વરની દયા છે."

"સાભળ પ્યાર! આ ઘરસસારમા કની મારુ' ચિત્ત જરાપણ લાગતુ નથી આ દુનિયાના બધનમા પડવા મને લેશપણ ઇચ્છા થતી નથી બાબાજાન કાબા શરિફ જવાના છે, તેમની સાથે જવા મારો વિચાર છે જેટલા દિવસ તેઓ આ દુનિયામા છે, તેટલા દિવસ તેમની સેવાચાકરી કરીશ, ગર એઓ અભાગિણીને છોડી જશે, તો ઈશ્વર, પાક પરવરદેગાર કોઇને કોઈ ઠેકાણે મારો ગુજારો કરશે તે પવિત્ર ભૂમિ અરબસ્તાન જ્યા હજરત સાહેબના પગની ધૂળ તે પવિત્ર સ્થળમા મળેલી છે, જ્યા ખુદ હજરત સાહેબે પેદા થઈ મનુષ્યોને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે, તે પવિત્ર ભૂમિમા જીવન ગાળવા મારો વિચાર છે જો ગફ્ફાર કરિમ કહીં મારી મુરાદ બર લાવે તો–

"હું જાઉ અપની પલકોંસે ખુદા યા ખાક જલિપોકી,
મદિનેમેં જ્હી મેરા હલાલી, તુ ગુજર કરે."

પ્યાર! મારા મનની આ ખરેખરી ભાવના છે, તે તને કહી, સમજી?"

પ્યારની આંખમા પણ આસુ આવ્યા પ્યાર વિચાર કરવા લાગી કે, ગરીબ–તવગર, ઉચ્ચ–નીચ, રાજા–પ્રજા, શાહજાદી ભિખારણ સર્વનાં હૃદય એક સુરથી બાંધેલ છે માણસ માણુસાઇને સળી દઈ ચિત્ત વિકૃત કરે છે, તેથી જ સુરમા લય મળતો નથી

પ્યાર બોલી –"એવી ઇચ્છા કોને ન થાય! પરતુ તેને હજી વાર છે વૃદ્ધ પિતાની આજ્ઞા માની તમે વિવાહ કરો જો કાચી વયમા ફકિરી લેવી, એવી ઇચ્છા ઇશ્વિરને અભિમત હોત તો સસાર ચાલત કેમ? આટલા વખતમા સૃષ્ટિ નાશ પામી હોત"

"જો તું કહે છે એમ હુ છેક અસમજણ નથી આટલી વયમા પણ મેં ઘણુ જોયું છે. સસારનુ બધન જબરુ છે. તેમાથી છૂટવુ સહેલ નથી મારુ મન પણ ઘણુ જ દુર્બળ છે, એક વાર બધનમા પડ્યુ કે, ફરી છૂટવાનુ સાહસ થશે નહિ"

પ્યાર થોડી વાર ચૂપ રહી સુરતના મનનો પાકો વિચાર જોઈ તેના મનમા સદેહનુ કારણ રહ્યુ નહિ આખરે તે બોલી –

"પણ હવે તેનો ઉપાય નથી આ સબધ જે થવાનો છે તે તો તમને ગમતો નથી, એ વાત સરિફન બેગમે આકાને જણાવી છે તેથી તેઓ ઘણા નારાજ થયા છે તેણે કાબા શરિફ જવાનો વિચાર તો નક્કી કર્યો છે, પરતુ જો તમારી શાદી તે પહેલા ન થઈ તો તમને કોઈ બીજાને ત્યા તેઓ રાખી જશે"

"શા માટે? હુ પણ સાથે જઇશ"

"એવી એમની મરજી નથીને'

એટલામા દરવાજા પાસે નવી બાદી હાબીએ આવી હાક મારી.–

"પ્યાર! ઘરમા છે? આકા બોલાવે છે જલ્દી આવ"

પ્યાર –"આ આવી."

નવી બાદી સાથી ચાલી ગઈ

સુરત,–"પ્યાર આ નવી બાદી કેવી છે?"

"કેવી છે કેમ? કામકાજ તો બેશ કરે છે સારીખોટીની શી ખબર પડે?"

"મને તો એના લક્ષણ સારા લાગતા નથી."

"કેમ વારુ?"

"કોણ જાણે એની આખમા શુ છે, તે ચોરની માફક એ જૂએ છે ચાલે છે તે પણ ધીમી, ધીમી. એક દહાડો આડમા ઉભી રહી, છાનીછાની આપણે વાત કરતા હતા, તે સાભળતી હતી"

"એમ કે ?"

"હા જો, એને હવે ફરીથી મારુ કામ કરવાની ફરમાશ કરતી નહિ, સમજી ?"

"વારુ, હુ હજી મરવા પડી નથી કે, તમારુ કામ બીજાને કરવા કહુ"

"વારુ"

પ્યાર ત્યાથી બહાર ચાલી ગઈ સુરત પોતાના બિછાનાપર પડી, પડી પડી અનેક તરેહના વિચાર કરવા લાગી તેના મનમા અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા ભવિષ્યના અનેક તર્ક તેના મનમા ડોળાવા લાગ્યા. પિતા તેને કાબા શરિફ લઈ જશે કે નહિ ? નહિ લઈ જાય તો અહી કોને ત્યા રાખી જશે ? ઇત્યાદિ અનેક બાબતો સુરતના મનમા ડોળાવા લાગી. અતે તે, પોતાની કામના પૂર્ણ કરવા ઈશ્વિરની પ્રાર્થના કરવા લાગી.

પંચમ ખંડ–પ્રથમ પરિચ્છેદ
વેશ્યા તે વેશ્યા જ

સધ્યા સમય અતીત થઈ ગયો છે, ઘરમાં દીવાબત્તિ પ્રકટાવવામા આવી છે આજે ઘરધણિયાણી ઘણી ખૂશમા છે, 'આ આમ રાખ, આ તો અહી સારી દીપશે, પીકદાની બાજૂએ રાખ, ફુલદાન ગાદી પાસે મૂક, આ બીછાનુ જરા ઝાડ' એમ કરી ઘરને ઠીકઠાક કર્યું છે, ચાદર ફુલની બીછાવી છે, ફુલના હારતોરા રૂપાની તબકમા પડ્યા છે, અત્તર સુગધની પમરાટ છાઈ રહી છે મુલાયમ સેજપર, તકિયાપર હાથ રાખી, હાથપર માથુ ટેકવી, ફૈજી, આડી પડી ગીત ગાય છે વસતના આગમન સમયે પલ્લવમા છૂપાયેલ જીવનસગીને આહ્વાન કરતી પિકવધૂ જેમ મધુર કઠે હાક મારે, તેમ મધુર કઠે જીગરથી ફૈજી આજ ગુજે છે

રાગ તિલંગ–તાલ દાદરા

"એકહી દિલથા સોભી દિલબર લે ગયા, અબ કયા કરુ ?
દૂસરા પાતા નહિ, કિસ્કો કહુ અબ કયા કરુ ?—૧
લે ચુકાથા જાનેજાના જા કો પહિલે હાથસે,
ફિર ભી હમલે કર રહા, કિસ્કો કહું અબ કયા કરુ ?—૨
હમતો દરપર મુન્તજરથે તિશ્ન–એ–દિદાર કે,
પહૂચતે બિસ્મીલ કીયા, કિસ્કો કહુ અબ કયા કરુ ?—૩
યાદદાશતકે લીયે રહતાથા ફોટો જીસ્મો જા,
વહભી જાયલ કર દીયા, કિસ્કો કહુ અબ કયા કરુ ?—૪
આપકોભી કત્લ કર, ફિર આપહી ઇક રહ ગયે,
વાહ નજાકત આપકી, કીસ્કો કહુ અબ કયા કરુ ?"—૫

ફ્રૈઝી સૈજ છોડી ઉભી થઈ તેના ચચળ ચરણુ બારી તરફ પહોં-ચ્યા હજી ઠંડીના દિવસ ગયા ન હતા, અને ઠંડ પણુ હતી, છતા ફ્રૈઝીના હૃદયના ઉદ્દામ તાડવથી શરીરનો રક્તસ્રોત ઉત્તપ્ત થઈ ઉઠ્યો હતો. તેનુ માથુ ગરમ થઇ આવ્યુ હતું, કપાળે પરસેવાના ટીપા બાઝયા હતા ગુલાબજળમા ભીજવેલો રુમાલ બહાર કાઢી, ફ્રૈઝીએ મોં લોહ્યુ અને બારી ઉઘાડી, ભાગીરથીના જલકણુસ્પર્શશીતળ સમીરથી પોતાના સતપ્ત દેહને શીતળ કરવા લાગી. રાત્રિ અધિક થઈ ન હતી, છતા ગાઢ અધકાર છાયુ હતું. સ્વચ્છ આકાશમા અનેક તારા ફૂટી નિકળ્યા હતા, જે ભાગીરથીના વહતા જળમા ડોકિયા કરતા હતા ભાગી-રથીને કિનારે પડેલી કિશ્તીઓમા બત્તી બળતી હતી, જે ભાગીરથીના તટની શોભામા વધારો કરતી હતી થોડી વાર પોતાના મનનો ભાવ લઇ, શીતળ વાયુ સેવન કરતી ફ્રૈઝી ત્યા ઉભી ઉભી આ મનોહર દૃશ્ય જોઈ રહી. વળી કઈ તેમા જાણે તેનુ ચિત્ત ન ચોંટયું હોય, તેમ બારી બધ કરી, તે પાછી પોતાના શયનકક્ષમા આવી તેને ચીજો હજી ઠીક-ઠાક લાગી નહિ, તે વળી ફરીથી ઠીકઠાક કરવા લાગી તેણે કોચ ફેરવી યથાસ્થાને ગોઠવ્યો, ફૂલની તબક બાજૂએ રાખી, બેઠક પરના ગલેફ બરાબર સમારી સિધા કર્યાં, ચાદરપરની કરચલી કાઢી નાખી, તબકમા ગુલાબ હતા તેની કેટલીક પાદડી જમીનપર વેરાઈ હતી તે એકએક વીણી લઈ, રૂપાની પીકદાનીમા નાખી, તેમા ગુલાબજળ રેડ્યુ ફરી ઉભી થઈ તેણે ચારે તરફ ઘરમા નજર કરી બરાબર બધી ચીજ યથા-સ્થાને જોઈ, સતોષ પામી ફ્રૈઝીએ હાક મારી—"મજુ! ઓ મજુ! આમ આવ."

બાદી મજુ ત્યાં હાજર થઈ ફ્રૈઝીએ તેને પૂછ્યુ.—"આજ તું એમને મળી હતી કે?"

"જી, એક વાર તો આપને અર્જ કરી ચૂકી છુ."

"ફરીથી કહે ત્યા બીજુ કોણ હતું?"

"તેઓ ઘરમા એકલા હતા. ત્યા બીજુ કોઈ ન હતુ."

"તેઓએ શુ કહ્યુ?"

"પધારશે, એમ કહ્યુ"

"ક્યારે પધારશે?"

"પ્રથમ પહોરની નૌબત પછી"

"તેઓ કેમ હતા?"

"કેમ હતા એટલે?"

"શુ તેઓ ખૂશમિજાજમા હતા?"

"તેઓ કની હસતા હતા, ઘણાજ ખૂશમિજાજમા હતા. બેગમ સાહેબા! આપ આરસીમા આપનુ રૂપ જુઓ આપની આ આંખોની કૃપા દૃષ્ટિ આગળ નવ્વાબજાદા ગળી જાય"

"જવા દે તે વાત વારુ, પણ તેં વીટી આપી હતી?"

"જી, બેગમસાહેબા! કેટલી વાર કહુ કે, આપી હતી. તે તેમની આગળિયે બેઠી નહિ, ને તેમણે તકિયા નીચે મૂકી દીધી."

ફૈજી મંદ હસી, ચપક કલિ સમાન કોમળ આગળી તરફ જોઈ રહી અને બોલી–"વારુ, ત્યારે તુ જા."

મનુ ત્યાથી ચાલી ગઈ ફૈજી એકલી થોડી વાર બેસી રહીને, ઘડીમા આમતેમ આટા દઈને, પળ પછી એક ચારુ શય્યામા પડી, ચચળ ચિત્તે સમય કાઢવા લાગી રાત વધવા લાગી. પહેલા પહોરની નૌબત વાગી ઉઠી નિસ્તબ્ધ રજનીમા મોહક આલાપ ફૈજીને કાને પડ્યો પડતા જ, તેની હૃદયતત્રી નાચી ઉઠી. ફૈજી શય્યાપરથી ઉઠી, અને દિવાલપર મોટો આયનો હતો, તેની સામે જઈ ઉભી રહી તેનુ આખુ શરીર આયનામા પ્રતિબિબિત થયુ એક તો ક્ષીણાગિની વિશ્વવિજયિની રૂપમાધુરી! તે ઉપરાત રાજદુર્લભ મણિમુક્તાના અલકારની સજાવટ! પોતાનુ રૂપ જોઈ ફૈજીને સ્મિત થઈ આવ્યુ તે ન્હાળી ન્હાળીને જોવા લાગી 'આ હાર તો ઠીક નથી' ફૈજીએ ગળામાનો રત્નજડિત હાર કાઢી નાખ્યો હીરા, પન્નાજડિત બીજો હાર કાઢી તેણે કઠમા ધારણ કર્યો દીવાના પ્રકાશમા તે ચારુ કઠમા ધારણ કરેલા હારમાના રશ્મિ તેના ઉન્નત વક્ષપર રમણ કરવા લાગ્યા શો ઉકળાટ? ઠડીના દિવસમા પહેરવા યોગ્ય ઓઢણુ પણ ફૈજીએ કાઢી નાખ્યુ અને તેને બદલે ઢાકાની મલમલનું જરિયાન બૂટ્ટીવાળુ નાજુક ઓઢણુ ધારણ કર્યું તેને લાગ્યુ કે, 'સમય થયો–ના, ના, હજી તો વાર છે' ફૈજી ગાન ગાવા લાગી

"આજ સખી કાહે પિયા,
અબહુ ના આયોરી?"

શુ મધુર ગાન! શા રુડા ભાવ! જખ્મી જીગરની ચીસ ગાનની દરેક પક્તિમા હતી એક ગીત પૂરું થયું કે, ફૈજી, મૃદુ કઠે બીજું ગાવા લાગી

રાગ રામકલી

"સ્રય્યોની મૈંચ પ્રિતમ પિયાકો મનાઉંગી;
ઇક પલભી ઉસે ન રુસાઉંગી ટેક
નયન હૃદયકા કરુગી બિછાના;
પ્રેમકી કલિયા બિછાઉંગી. સય્યોની.

તનમન ધનકી ભેટ ધરુગી
શ્યામ સલૂના કો રિઝાઉગી. સખીઓની
કથન પિયુ નહિ માને ' મેરા,
મય આપ ગલે લય જાઉગી" સખીઓની

"મનુ આજ ઠીક સમજાવી આવી છે. અહાહા ! આટલે દિવસે પાષાણહૃદય પિગળ્યુ ?" કૈજી પુન અરિસા પાસે ગઈ અને પોતાની દેહકાંતિ જોવા લાગી અનિન્દ્ય સુદર રૂપમાધુર્ય ! દીલ્લી, આગ્રા, લખનૌ આદિ અનેક રાજધાની અને અનેક દુર્ગને જે રૂપભભુકે જય કર્યા છે, તે આજ ખૂદ પોતે વેચાવાને પ્રસ્તુત છે અત્યાર સુધી જે હૃદય અજિત હતુ, અજેય હતુ, તે પણ જવાને રાજી થયુ છે આ મહા વિક્રયમાં કૈજીને અતુલ આનદ થાય છે આજ તેનુ હૈયુ હર્ષથી ગાડુઘેલુ બની જાય છે 'પોતાની સામગ્રી પરને આપવામા સુખ છે, કદરશીન આગળ રત્ન મૂકવામા આનદ છે, ગુણિજનને ગુણ દર્શાવવામા સતોષ છે. પારકાનુ દાન ગ્રહણ કરવામા શુ મહત્વ છે ?' કૈજીએ બાજઠપરથી સોનાની ડબ્બી લીધી અને તેમાની કસ્તુરીબરાસથી મગમગતી પાનની બીડી મોમા મૂકી કૈજી આજ ઓર બહારમા છે. તેના મનમા આજ આનદની સીમા નથી. ઘણી ઝીણવટથી આજ તેણે વસ્ત્રાલકાર ધારણ કર્યા છે. અહા ! શુ ગૌરમુખ ! શુ સ્ફુરદારક્ત ગડ, દુગ્ધસમ શ્વેત અને કોમળ ગ્રીવાદેશ ! સ્વાભાવિક રક્ત હોઠ પાન ખાવાથી અધિકતર રક્ત થઈ ઉઠયા છે પાન ચાવતા ચાવતા ગ્રીવાપ્રદેશ પણ રક્ત જણાવા લાગ્યો છે રુમાલવતી કૈજીએ હોઠ લુછ્યા, માથાપગની કબરીના પુષ્પ ઠીકઠાક કર્યા

એટલામા, કોઈનો પગરવ કૈજીને કાને પડ્યો કૈજી નિસ્પદ ઉભી રહી, ચક્ષુ ફેરવી જોઈ શકી નહિ, સ્વભાવવિદગ્ધાનુ હૃદય આજ કમ્પવા લાગ્યુ—"આવે છે–તે જ !" અનેક વાર તેણે એ ઘરમા પ્રવેશ કર્યો છે, છતા આજ આ હૃદયને પ્રકમ્પ શો ? આખરે કૈજી સ્મિતમુખે તે તરફ જોતી બેચાર પગલા આગળ વધી

"આટલી બધી વારે–" વધુ બોલતા કૈજી એકાએક અટકી, એકાએક ડગલા પાછી પડી, ચોંકી, બોલી ઉઠી –"કોણ છે રે ?"

જે માણસ અદર આવ્યો, તેની વય યુવાન હતી, સુન્દર રૂપ હતું, મૂલ્યવાન પહેરવેષ હતો જેની કૈજી આતુરતાથી ગહ જોતી હતી, તેના કરતા આવનારનુ રૂપ કમ ન હતુ યુવક આગળ વધ્યો, કૈજી વળી એક પગલુ પાછા ભરી, પહેલાની માફક કરડા સ્વરે બોલી–"કોણ ?"

"આપનો ગુલામ"

પાસેની એક બેઠક આગળ આણી તેપર હાથ રાખી ફૈઝી ઉભી રહી, અને ફરીથી બોલી.–"આપ કોણ છો?"

"આપે અનેક વાર મને જોયો છે"

"હા, તમે મારા દીઠામા આવ્યા છો–પણ આપ કોણ છો?"

"સૈયદ મહમદખા"

"આપ, નવ્વાબજાદાના બનેવી અહીં શા માટે?"

"ગુલામ, આપની પાસે, દિલની મુરાદ હાસલ કરવા અર્જમંદ છું"

"બદહવસ–જા, નિકળ અહીંથી"

"એક વાત, જરા સાભળશો?"

"સૈયદ, અબી ને અબી ચાલ્યા જાઓ."

"મને?"

"હા–અબીને અબી." ક્રોધથી ફૈઝીનુ સમસ્ત શરીર કપવા લાગ્યુ, તેની આખ્યોમાથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો તે બોલી·–"ફોરન ચાલ્યા જાઓ"

"મારી એક અર્જ તો સાભળો–"

"અર્જ! નિમકહરામ! બેઇમાન, ચોર! આહ બાદી! બાદી, મહેલની બાદી પણ બેઇમાન કુતરીઓ છે!"

દારુણ અપમાનથી સૈયદ મહમદનુ મોં પડી ગયુ, પરતુ તેના લુબ્ધ ચિત્તને ક્રોધોદ્દીપ્ત ફૈઝીની લાવણ્યછટા અધિકતર સુદર ભાસી. સૈયદ પળમા પોતાનુ અપમાન વિસરી ગયો; ઘૂટણે પડી ફૈઝીનાં ચરણસ્પર્શ કરવા યત્ન કરવા ગયો

એટલામાં તે ખડનાં બારણા ઉઘડ્યા; ખુદ નવ્વાબજાદો મિરઝા મહંમદ ત્યા દાખલ થયો ક્રોધાધ ફૈઝી ને રૂપમુગ્ધ સૈયદ બન્ને બિવશ હતા ક્ષણસૂધી નવ્વાબજાદાનું આગમન બન્ને જણુમાંથી એકના પણ દીઠામા આવ્યુ નહિ પરતુ મુહૂર્તમા બન્નેએ જોયુ કે, ખુદ નવ્વાબજાદો નવ્વાબજાદાએ મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર કાઢી સૈયદ પાછલા દરવાજા તરફ દોડ્યો નવ્વાબજાદાએ તેના પર તરવાર છુટી ફેંકી. સૈયદના શરીરને તે વાગી કે નહિ, તે ઈશ્વર જાણે, પરતુ આરસના સાથે અથડાઈ, ખણણ શબ્દ સાથે તેના બે ટૂકડા જમીનપર પડ્યા.

ફૈઝી જે ભાવે ઉભી હતી, તેજ પ્રમાણે ઉભી રહી. નવ્વાબજાદાનું સમસ્ત શરીર ક્રોધથી ધ્રુજતુ હતુ તે જરા આગળ વધ્યો અને બોલ્યો–"દુષ્ટ, પાપીયણી! તારા પાપની સજા?"

"જહાપનાહ, હું બેગુન્હા છું મારો લેશ પણ અપરાધ નથી. સૈયદ ચોરની માફક છૂપી રીતે અહીં આવ્યો–"

"ચોર! ના, તે તારો યાર હતો"

"પાક પરવરદેગારના કસમ, હું નિર્દોષી છું"

"ઓ જહાને નાબકાર! બદશઆર! મક્કાર! કસમ!–વેશ્યાને કસમ! મુર્શિદાબાદ આવ્યા પછી તને બેગમ બનાવી, પણ ઉફ! તું હજી દીલ્લીના ચોકની વેશ્યા તે વેશ્યા જ છું. બદચલન! અહા!"

ફૈઝીને આ અપમાનથી ખોટું લાગ્યું તેના શરીરમા આગ સળગી ઉઠી તેને નવ્વાબજાદાની અદબનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. જેના એક ઇશારાથી તેનું માથું ધડથી જૂદું થઈ જાગે, એ નવ્વાબજાદાને કાળજામા લાગે એવો સામો તાણો ફૈઝીએ આત્મવિસ્મૃત થઈ માર્યો –

"હુજૂરેવાલા! આપનું કહેવું ગસ્ત છે હું યકરાર કરું છું કે, હું બેગુન્હા છું; પણ આપને એતબાર નથી, તો મગર! હું નાચવાવાળી હતી, અને છું, અગર માનો કે હું વેશ્યા છું, તો વેશ્યાને માટે આ ગુન્હો એટલો લાજનકારક નથી. પરતુ, હુજૂર! નામવરની અમ્માજાન અને બાલાજાનને માટે પણ લોકો આ પ્રમાણે કહે છે, એ શું થોડું લાજન છે?"

એકાએક વિજળીપાત થતા જેમ માણસ ચોંકી ઉભો રહે, તેમ પળવાર નવ્વાબજાદો ઉભો રહ્યો. આ વિષમ અપમાનની જ્વાળા પગથી માથા સુધી નવ્વાબજાદાને લાગી તેની મ્યાનમા તરવાર ન હતી, નહિ તો ફૈઝીનું માથું તેજ ક્ષણે ધડથી જૂદું થયું હોત નવ્વાબજાદાએ મ્યાન ફેંકી દીધી, અને એક મુક્કી ફૈઝીના મોંપર મારી. ફૈઝી સહેજ ખસી; નવ્વાબજાદાનો મુષ્ટિપ્રહાર તેના કાનને લાગ્યો અને કાનપરનો અલંકાર જમીનપર પડ્યો

"નાપાક! તને સ્પર્શ કરવામા પણ, પાપ છે. તને લાત મારી મારા અંગને હું દૂષિત નહિ કરું પણ ઓ બદકાર! યાદ રાખ કે, કાલ સવાર પહેલા તારા શરીરના સો ટુકડા કરીશ ના, ના, તેથી તારા પાપની સજા નહિ થાય ઓ બદચલન! તને જીવતી કબ્રમાં દટાવીશ"

લાલચોળ આંખો કરી, ફૈઝી તરફ વિષમ વિષદૃષ્ટિ કરી, નવ્વાબજાદો ત્યાંથી ચાલી ગયો

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

"હું સાથે આવીશ"

તે રાત્રે કાસમઅલિખા સાથે હેમેન્દ્ર વાર્તાલાપ કરતો હતો

કાસમઅલિખાએ કહ્યું –"ભવિષ્ય સારૂ ભાસતું નથી, ચારે તરફ ગડબડાટના ચિહ્ન જણાય છે. આનું પરિણામ શું આવશે, તે ખુદા જાણે, પરતુ ભારે ગડબથલ થવાની."

હેમેન્દ્ર—"એ તો અવશ્ય જે કાવત્રા ચાલી રહ્યાં છે, તેમાથી કઇને કઇ થયા વગર રહેવાનું નથી પરંતુ આપ ધારો છો તેવું કઇ ભયકર પરિણામ આવે, એમ તો લાગતુ નથી"

ખાંસાહેબ—"જો એક જ તરફથી તોફાનનાં ચિહ્ન જણાતાં હોત તો જૂદી વાત છે, પરતુ ચારે મેર અંધેરના નિશાન જણાય છે નવાજેશ મહમદમા* એટલુ સાહસ નથી એ ખરી વાત, પરતુ ઘસેટી બેગમ જે પ્રાણપૂર્વક યત્ન કરી રહી છે, તેનુ કઇક ફળ આવ્યા વિના નહિ રહે, અને એ ફળ નવ્વાબજાદાને માટે શ્રેયસ્કર નહિ નિવડે સાભળવામા આવ્યુ છે કે, રાજવલ્લભ અંગ્રેજો સાથે મસ્લત ચલાવી રહ્યો છે આણી તરફ અંગ્રેજો એમ ધારે છે કે, નવ્વાબજાદો તેમના હિતની વિરુદ્ધ છે. જે બુદ્ધિથી, જે કુશળતાથી વૃદ્ધ નવ્વાબ અત્યાર સુધી અંગ્રેજોને ...સનાધીન રાખી શક્યા છે, તે કળા સિરાજમા નથી. ફોજી અફસર નવ્વાબજાદાથી અસતુષ્ટ છે, અમીરઉમરાવ પણ નવ્વાબજાદાની વર્તણુકથી બેદિલ થઇ ગયા છે, હિંદુ રાજા જમીનદાર પણ નવ્વાબજાદાના અત્યાચારથી અતિ વિરક્ત થઈ ગયા છે, શેઠ સાહુકારના મન શકામા પડી ગયા છે ગાદી પ્રાપ્ત થતા નવ્વાબજાદાનો અત્યાચાર વધી જશે, ધનવાનના ધનની, કીર્તિવાળાની કીર્તિની, ગૃહસ્થ લોકની આબરુની રક્ષા થવી કઠણ થઈ પડશે. સૂબાઓ અત્યારથી જ ફિકરમા પડ્યા છે. પૂર્ણિયામા સૈયદ મહમદ પ્રપચ કરી રહ્યો છે ચારે તરફ તોફાનની શરુઆતના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે, બંગાળનુ ભવિષ્ય સારુ લાગતું નથી વૃદ્ધ નવ્વાબની દેહ નહિ હોય, ત્યારે ભારે ખળભળાટ થઈ રહેશે, એમા મને તો કઇ શકા જ નથી"

ઘસેટી બેગમ, નવ્વાબ અલિવર્દીખાની પુત્રી હતી તથા નવાજેશની પત્ની થતી હતી નવાજેશ, શી મુરાદથી ઢાકા છોડી મુર્શિદાબાદ આવ્યો હતો, એ આગળ ઉપર જણાવવામા આવ્યુ છે નવાજેશ બંગાળના નવ્વાબ બનવાને માટે જે પ્રપચ કરી રહ્યો હતો, તેમા તેની બેગમનો આગેવાની ભર્યો ભાગ હતો ઘસેટી બેગમ તેના કુટિલ કાર્યદક્ષ પ્રધાન હુસનકુલિખા અને રાજા રાજવલ્લભદ્વારા આ સર્વ પ્રયત્ન કરતી હતી. તેણે આ ચતુર માણસોની મદદથી એવી બાજી ફેલાવી હતી કે, બંગાળના ઘણાખરા લોકો નવાજેશને ભાવી નવ્વાબ લેખતા હતા રાજવલ્લભે

---

* "He however was much esteemed by the people for his clemency and charities to the friendless and the poor"—*Stewart's History of Bengal*

હુસેનકુલીખાને સિરાજે મરાવી નખાવ્યો હતો તેમા વૃદ્ધ નવ્વાબ અને નવાજેશની મતિ હતી રાજવલ્લભનુ કલક કેટલાક મિથ્યા ધારે છે.

ધનસચયથી અને તેના કુશળ વ્યયથી લોકપક્ષને પોતાના તરફ ખેંચી લીધો હતો પ્રથમ હુસેનકુલી સાથે અને પછી રાજવલ્લભ સાથે નવાજેશની પત્ની ઘસેટી બેગમને અસદ્ વ્યવહાર હતો, એવો ઉલ્લેખ ઘણા ઇતિહાસકારનો છે કૈઈએ આ તાણે સિરાજને માર્યો હતો, એ આપણે આગળ ઉપર જોયુ છે જે રાજખટપટો રાજ્યમા ચાલતી હતી, તે રોકવાને નવ્વાબના પણ પ્રયત્ન હતા, અને નવ્વાબજાદો ખૂદ આ બીનાથી તદ્દન અણવાકિફગાર ન હતો આ વાર્તામા અઢારમા સેકાના મધ્યકાલનુ ચિત્ર આલેખવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે અને આ ખટપટો સમજવા આટલી બીના ધ્યાનમા રાખવી આવશ્યક છે

"જી, આપનુ અનુમાન ખરુ પડે એમ જણાય છે તો ખરુ, પછી ભવિષ્યની વાત ભવિષ્યમા ભવિષ્યમા શુ થશે, એ કોણ કહી શકે? હા, પણ આજ આપ આ બધી બીના કહો છો, એનુ કઈ ખાસ કારણ છે?"

"હા, આજ ચાર પાચ વર્ષથી હુ મક્કા શરિફ જવાનો વિચાર કરી રહ્યો છુ, તે તો તમારી જાણમા છો હવે વધારે વાર અહી થોભવુ મને ઠીક લાગતુ નથી, મેં જવાનો પૂર્ણપણે નિશ્ચય કર્યો છે જો આ વર્ષે હુ નીકળ્યો તો નીકળ્યો, નહિ તો પછી મારાથી જવાશે નહિ. રાત ને દિવસ મને કઈ કામકાજ ગોઠતુ નથી, કશામા મારુ મન ઠરતુ નથી, રાતે નિદ્રા પણ આવતી નથી, માત્ર યાત્રાએ જવાનો વિચાર રમી રહ્યો છે. એમ થાય છે કે, ક્યારે એ પવિત્ર ભૂમિના દર્શન કરી જીવનસાર્થક કરુ"

"ઇશ્વિર આપની એ વાછા પૂર્ણ કરે, જો કે આપના જવાથી હુ તો કેવળ નિ સહાય અને મુરબ્બી વગરનો થઈ જઈશ"

"~~એમ કઈ~~ ઇશ્વિર કોઇનો ગયો છે? બધુ કરી શક્યો છુ, પણ માત્ર એક અડચણ છે"

"અડચણ!"

"હા, હજી સૂધી સુરતને ઠેકાણે પાડી શક્યો નથી તેને કોને સો રાખી જવી?"

"સાભળ્યુ છે કે, સુરત બેન તો આપની સાથે મક્કા શરિફ આવવાના છેને?"

"એમ કઈ થઈ શકે ખરુ? એ તો કહે, હજી એને આવવાને વાર છે એ સાથે હોય તો મારુ ચિત્ત રાતદહાડો એની જ ફિકરમા રહે મે હવે એના લગ્ન કરી નાખવા નિશ્ચય કર્યો છે"

"એ તો ઘણી આનદની વાત. કોની સાથે નક્કી કરવા વિચાર છે?"

"સૈયદ અહમ ખાં સાથે"

હેમેન્દ્ર વિચારમા હોય તેમ, અથવા આ વાત રુચિકર ન હોય તેવે ચહેરે બોલ્યો –"મને લાગે છે કે, પ્યારે જ મને કહ્યુ હતું કે સુરત બહેન આ વાતમા રાજી નથી, બલ્કે તેની સમતિ નથી"

"હવે હુ તેની સમતિઅમતિની રાહ જોવાનો નથી અત્યાર સૂધીમાં જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે એ કે, એને પસદ પડ્યા નહિ. હવે તો જે ઠીક લાગે તે કરવુ, એવો નિશ્ચય કર્યો છે, પછી તો ઈશ્વરની મરજી"

હેમેન્દ્રના દિલને પણ ખાંસાહેબની સ્થિતિથી માઠુ લાગ્યુ ખાંસાહેબને પોતાની કન્યા પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી હતી, એ હેમેન્દ્ર સારી રીતે સમજતો હતો. રાતદિવસ તેમને એક જ ચિંતા હતી, ને તે સુરતના લગ્નની કે તેના ભલાની આજ ખાંસાહેબનુ મન ઉદ્વિગ્ન જોઈ તેને પોતાને વ્યથા થઈ જે ઠેકાણે લગ્ન કરવાનુ હતુ, ત્યા તે થવામાં સુરત રાજી ન હતી, તેથી હેમેન્દ્રે કહ્યુ –"જો બહેનની મરજી ન હોય તો આપ ન કરતા શોધતા શોધતા બીજું કોઈ સારુ ઠેકાણું મળી આવશે. એમા શુ છે?"

"છી હવે બીજુ ઠેકાણુ શોધવુ, એ સહેલ નથી તમે જ જૂઓની કે, એને માટે મેં કેટલી ખટપટ કરી, પણ એમાનુ કઈ બની આવ્યુ નહિ આ વખત તો મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, એનુ લગ્ન કરી નાખવુ. સાદક જે ત્યા હાજર હતો તેને કહ્યુ, 'અદર જા, ખબર કર કે અમે આવીએ છીએ' હેમેન્દ્ર! તમે પણ આવો પ્યારને પણ બોલાવીશુ, સઘળા મળી આજ એક વિચાર કરી નાખીએ"

ખાંસાહેબ ઉઠી ઉભા થયા હેમેન્દ્ર પણ ઉઠ્યો તેઓ અદરના ભાગમાં જતા હતા, એટલામા રામમોહન ત્યા આવ્યો તેની સાથે નવ્વાબજાદાનો ખાસ દરબારનો ચોપદાર હતો ચોપદારે સલામ કરી, નિજામતી પજો બતાવ્યો અને બોલ્યો.–"હુજૂર હમણા ને હમણા આપને તેડે છે ખાસ કમરામા આપની રાહ જૂએ છે."

હેમેન્દ્રે નિજામતી પજાને અવનત મસ્તકે સલામ કરી, ખાંસાહેબ પ્રતિ કહ્યુ –"નવ્વાબજાદાની આજ્ઞા છે કે, મારે અત્યારે ને અત્યારે ત્યાં હાજર થવુ"

કાસમઅલિખા –"આટલી રાત્રે! નવ્વાબજાદા તો આજ નવ્વાબ નિઝામ સાહેબને ત્યા પધારવાના હતા ને?"

ચોપદાર –"જી, પધારવાના હતા, પરતુ રવાના થયા પછી આપ હિરાજીલમા પાછા પધાર્યાં છે"

હેમેન્દ્ર, ખાંસાહેબને સલામ કરી, રામમોહન અને ચોપદાર સાથે ત્યાથી ચાલી નીકળ્યો

ખાંસાહેબ અંદરના ઘરમા બેઠકખાનામા જઈ બેઠા ત્યાં સરિફન બેગમ અને પ્યાર પણ હતી.

આડીઅવળી વાત કર્યા પછી ખાંસાહેબે કહ્યુ—"સૈયદ સાથે સુરતના લગ્ન કરવાનો વિચાર મેં નક્કી કર્યો છે એક મહિનામા આ સર્વ કામ આટોપી લેવાનુ છે, માટે તમે અત્યારથી જ સર્વ બાબતની તૈયારી કરવા માંડજો"

પ્યાર—"તે દિવસે બીબી પાસે વાત તો કરી હતી, પણ—"

કાસમ—"સુરતે શુ કહ્યુ?"

પ્યાર—"બીબીસાહેબા તો આપની સાથે મક્કા શરિફ આવવા માગે છે"

કાસમ—"તે કંઈ થાય નહિ, સૈયદને ત્યા જે અમે વિચાર કરીએ છીએ, તે બાબતમા તેણે શુ કહ્યુ?"

પ્યાર વિચારમા પડી સૈયદને ત્યા લગ્ન કરવામા સુરત રાજી નથી એ, ખાંસાહેબને મુખે શી રીતે જણાવવુ, એની એને સૂઝ પડી નહિ.

સરિફન—"સૈયદ સબધી બધી વાત સુરતને કરી હતી કે? તે મુર્શિદાબાદમા એક અગ્રગણ્ય અમીર છે, પૈસેટકે, માનઆબરુમા પણ પ્રખ્યાત છે, રુપમા પણ જોઇએ તેવો છે, હજી વય પણ નાનુ છે એ બધી વાતની સમજણ પાડી હતી?"

પ્યાર—"બધુય કહ્યુ'તુ, પણ એમની વાતચીતથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓ રાજી નથી"

કાસમ—"કોઈ વાતમા એ રાજી નથી! એનુ કેમ? એ તો ગાડી થઈ છે, હવે એના કહેવા સામુ જોવામા કંઈ માલ નથી પ્યાર! સુરતને અહીં બોલાવી આણ તો"

પ્યાર ત્યાથી ઉઠી અને સુરતના ખડ ભણી ચાલી ગઈ

સરિફન—"હવે એ મોટી થઈ તે રાજી ન હોય તો પછી એની મરજી વિરુદ્ધ કરવામા માલ શો?"

ખાંસાહેબની ધીરજની હવે હદ આવી ગઈ હતી તેઓ બોલ્યા—"તે હજી નાદાન છોકરી છે તેનામા સારુનરસુ સમજવાની કંઈ શક્તિ નથી હવે તો મને જે ઠીક લાગે તે કરવુ, એમ વિચાર કર્યો છે."

સરિફન—"તે કંઈ થોડી છેક અસમજણી છે? હવે સમજી શકે એવી થઈ છે. એનુ મન ન રુચે, એ ઠેકાણુ પડતુ મૂકવામા ખોટુ શુ છે?"

કાસમ—"જે કરવાનુ હતુ તે કર્યું તે કંઈ સમજે તેના કરતા હુ વધારે સારી રીતે સમજી શકુ છુ એનુ હિત કરવુ, એ મારા ધ્યાનની બહાર નથી તમે સઘળા આ કામમા હવે આડા આવતા ના એમ કરતા કરતા કેટલા વર્ષ વીતી ગયા? અને હવે મારે તો મક્કા શરિફ જવાનો—"

સરિફન –"આટલી મહેનત કરી, તેમ બીજી વધારે, શોધતા શોધતાં મળી જશે. પણ એની મરજી ના હોય ત્યા કરવુ, એ તો ઠીક નથી "

કાસમ –"હવે એ વાતને લંબાવવી નથી, એમ કરવામા કંઈ લાભ પણ નથી મેં તો એને સૈયદને ત્યા જ આપવા નિશ્ચય જ કર્યો છે "

છેલ્લુ વાક્ય ખાંસાહેબ એટલી દૃઢતાથી બોલ્યા કે, સરિફન બેગમ આશ્ચર્ય પામી. 'આજ તેઓ એકની એક છોકરીના મનની વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી એ શુ?' એ સબધી તે તર્ક કરવા લાગી તેણે આ પછી કંઈ કહ્યુ નહિ

એટલામા પ્યારની સાથે સુરત ત્યા આવી પહોંચી તે સુદર દીકરીને જોતા જ ખાંસાહેબને હેતને ઉમળકો આવ્યો, અને તેમના મનનો નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો એકની એક છોકરી, મા નહિ, બાપના લાડમા ઉછરેલ, હમેંશ બાપની સેવામા રત, આખની કીકી સમાન એવી લાડકી કન્યાને, કુસુમ સમાન કોમળ હૃદયની સરલાને, તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, જ્યા તેને ગમે નહિ ત્યા, આપવાની ખાંસાહેબની હિંમત શી રીતે ચાલે? આ જન્મમા ફરી તેને જોવાની પણ આશા નથી જેના મીઠા બોલ તે પવિત્ર ભૂમિમા પણ સ્મરણ થયા વગર નહિ રહે, એવી એકની એક કન્યા, કેવળ સ્નેહની ભિખારણને, તેની મરજી વિરુદ્ધ પરણાવી દેવી, એ વિચારથી જ ખાંસાહેબનું ચિત્ત વ્યાકુળ થયુ

પિતા ગાલિચાનીપર–ગાદીપર બેઠા હતા ત્યા પાસે આવી પિતાના પગ આગળ ગાલિચાપર સુરત બેઠી.

ખાંસાહેબે સ્નેહથી તેને માથે હાથ ફેરવી કહ્યુ –"બેટા સુરત! કેમ છે મા? તારુ શરીર તો ઠીક છેને?"

સુરતે કહ્યુ –"બાબાજાન! ઠીક છે"

શી રીતે વાત છેડવી, તેનો ખાંસાહેબ વિચાર કરવા લાગ્યા. આખરે તેમણે કહ્યુ –"સુરત! મારી નૂરેનજર, તું જાણે છેને બેટા, કે હુ ઘણા દિવસથી આ સસાર ત્યાગવાનો વિચાર કરુ છુ જો હવે હુ વૃદ્ધ થતો જાઉ છુ હવેકની, બેટા! મારો કાબા શરિફ જવા વિચાર છે"

ખાંસાહેબ પોતાનુ બોલવાનું પૂરુ કરી શક્યા નહિ હજી જાણે કંઈ કહેવા જતા હતા સુરત માયામુગ્ધનેત્રે પિતાના મોં સામુ જોઈ રહી હતી ખાંસાહેબે કહ્યુ –"ઇશ્વર કરે તો હવે વધારે વખત ન ગુમાવતાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માત્ર એક જ અડચણ છે."

કન્યાએ ચકિત નેત્રે પૂછ્યુ –"શી અડચણ બાબાજાન?"

"તને ક્યા મૂકી જઉ? કોને સોંપી જઉ?"

સુરત–"હુ મને મૂકીને જાઓ તો! હુ પણ તમારી સાથે આવીશ"

કાસમ –"બેટા તારે આવવાને હજી વાર છે તું જ્યારે આવવા જેવડી થાય ત્યારે આવજે હજી તું બાળક છે, તારે ઘર સંસાર કરવો જોઇએ ઘણા વિદ્વાન્ ઉલ્માઓનુ પણ કહેવુ છે કે, ઘરસંસાર કરી, પાકી વયે ઈશ્વરચિંતન કરવુ, સમજી? હજી તારે આ સર્વ કરવાને વાર છે તારાથી, બેટા, હમણા અવાય નહિ"

સુરતની આખમા આસુ આવ્યાં તે આંસુભરી આખે પિતાને પગે પડી, અને તેણે પગનુ ચુમ્બન કર્યું. આસુભરી આખે તે પિતાના તરફ જોઈ બોલી –"ના, બાબાજાન! મને છોડીને જતા ના. હુ પણ આપની સાથે આવીશ અને આપની સેવા કરીશ. આપની સેવામાં જીવન ગાળીશ"

ખાંસાહેબની આખમા પણ જળઝળિયા આવ્યા તેઓનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો, તેઓ ઉઠી ઉભા થયા અને બોલ્યા –"બેટા! જો, મારા વૃદ્ધનુ કહ્યુ માન એમ ગાડાવેડા ન કરીએ તારે માટે જે વ્યવસ્થા કરવા ધારી છે તે, તારી ખાલાજાનને ને પ્યારને કહી છે, તે તને કહેશે જા, સુખી થા, બેટા! ઈશ્વર તારુ કલ્યાણ કરે."

સુરત, માથુ પિતાના પગ આગળ રાખી પુન રડી ખાંસાહેબનુ હૈયુ પીગળી ગયુ જેમ વેગવતી નદીના પ્રબળ પ્રવાહ સામે વાળુનો બંધ તૂટી જાય, તેમ કન્યાના અપરિમેય સ્નેહસ્રોત આગળ ખાંસાહેબનો સંકલ્પ ભાગી ગયો દીકરીને માથે હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દઈ, ખાંસાહેબ ત્યાથી ચાલી ગયા આસુવાળી સુરતને, ખોળામા લઈ, સરિફન બેગમ સમજાવવા લાગી

તે રાત્રે સુરતે પોતાના શયનખંડમા સૂતા પહેલાં પ્યારને બોલાવી સરિફન બેગમે સુરતને સમજાવવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પ્યારે પણ પોતાની બનતી કોશિશ પૂરી કરી હતી, છતા સુરતનો જીવ ઉદાસ હતો તે પવિત્ર ભૂમિમા જવાને માટે તેનો જીવ તલસતો હતો પિતાના ચરણની સેવામા અને તે પરમ પિતા–ઈશ્વરના ચરણમા આત્મોત્સર્ગ કરી જીવન ગાળવા તેનો જે વિચાર હતો, તે નરમ પડ્યો ન હતો પિતાના આગ્રહથી તેનો જીવ જરા દુ ખી થતો હતો સૈયદના નામથી, મૈમૂન બેગમના વિચારથી જ તેનુ હૈયુ કંપતુ હતુ

પ્યાર આવી સુરતની પાસે બેઠી પ્યારે સુરતના હાથ પકડ્યા, જોયુ તો તેનુ મોં વિલાયલુ હતુ, તેના પ્રશાત ચક્ષુ મ્લાન દીસતા હતા અને આંસુથી ભરેલ જણાતા હતા તેના લાલ હોઠ કાપતા હતા

પ્યારે પૂછ્યુ –"કેમ રડો છો? તમને સાથે લઈ જતા નથી

અવિચલ નેત્રે પૂતળા પેરે, ભાનભૂલા મનુષ્ય પેરે જોઈ રહી. હેમેન્દ્ર જરા આગળ વધ્યો, ફૈઝીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. હવે જાણે ફૈઝીને ચેતન આવ્યુ, હવે જાણે તે તેને ઓળખી શકી, ફૈઝી ઉભી થઇને બોલ્યાચાલ્યા વગર હેમેન્દ્રની તરફ નજર કરી રહી, અને ચકિત પામી હોય તેની માફક બોલી –"કોણ? હેમેન્દ્રલાલ? તમે આવ્યા? આવી પહોંચ્યા? આટલો વિલમ્બ શાથી થયો? પહેલી નોબતનો ટકોરો તો ક્યારનોએ થઈ ગયો છે."

હેમેન્દ્રને શુ કહેવુ, તેની સમજણ પડી નહિ, તેનુ હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યુ હતુ

ફૈઝી બોલી –"શા માટે આટલી વાર લગાડી? તમારી આશામાને આશામા સારી રાત વીતાડી મન્નુને કહ્યું હતું કે, પહેલી નોબત વાગતા આવીશ, ને આમ?"

ફૈઝી શું કહેતી હતી, તે હેમેન્દ્રના ધ્યાનમા આવ્યું નહિ. તે બોલ્યો –

"મન્નુને કહ્યુ હતુ? ક્યારે? મન્નુને તો મેં કંઈ કહ્યુ ન હતુ."

ફૈઝી –"હેમેન્દ્ર! ઉભા કેમ રહ્યા છો? બેસો શુ તમને ગુસ્સો આવ્યો છે? એકાદ ચીજ સાભળશો?"

હેમેન્દ્રે જોયુ કે, ફૈઝીનુ ચિત્ત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે. આ ઉન્માદના લક્ષણ જોઈ હેમેન્દ્રનુ મન ભારે વ્યથા પામ્યુ.

ફૈઝી ગણગણવા લાગી –

"તેગે સરકી કસમ,
મંયતો હેતી હુ દમ,
મેરા જાંનો જીગરકા વિસાલારે. મેરા"

હેમેન્દ્ર હજી જરા આગળ વધ્યો તેની પાછળ [illegible] જેવા વિકાળ બે હબસી હતા, તેમના જાડા વાકડિયા કેશ, જાડા હોઠ, વિકાળ હાસ્ય, એક હાથમા તરવાર અને બીજા હાથમા બેડી હતી. ફૈઝીનુ ધ્યાન અત્યાર સુધી તેમના તરફ ન હતુ, તેમને જોતા જ ફૈઝીનુ શરીર થરથર કપી ઉઠયુ, તેણે ચીસ પાડી, અને હેમેન્દ્રને પગે પડી આવેગથી બોલી –

"હો હેમેન્દ્ર! નવ્વાબજાદાનો હુકમ પાળવા આવ્યા છો? હુ તૈયાર છુ, પરતુ, આ શામાટે? કાઢો. મને એ અડશે!"

હેમેન્દ્રે ફૈઝીને બેસવા ઈશારો કર્યો, ફૈઝીએ હબસી તરફ આગળી કરી તેનુ સમસ્ત શરીર થરથર ધ્રુજતુ હતુ.

તે વખતના બાદશાહ, નવ્વાબ, અને એ ઉપરાત કેટલાક અમીરઉમરાવને ત્યાં અત પુરમાં હબસીવર્ગ પ્રહરીનુ કામ કરતા હતા આ કામ કરનારમા પણ જૂદા જૂદા વર્ગ હતા જે અત પુરની ચોકી કરતા હતા,

તેઓને ખાજાસરાહ કહેતા. આ સિવાય તેમા એક બીજો વર્ગ હતો. તેઓ કાફરી જાતના હતા. તેમની વિકટ કાય, ફ્રાણવેપ, અકોડિયા વાળ, ઝીણી આખો, લાલ જાડા હોઠ, મોટા દાત, ચીબુ નાક, એ આદિ તેમનો આખો દેખાવ ભયંકર હતો. જન્મથી જ તેઓ બહેરા અને મૂગા હતા આવા જન્મથી જ મૂગા અને બહેરાની કિંમત સામાન્ય ખોજા કરતા ઘણી ભારે પડતી દાસીઓને, બાદીઓને કે અત પુરની રમણીઓને શારીરિક શિક્ષા આ લોકને હાથે થતી તેઓ જન્મથી મૂગા અને બહેરા હોવાથી કોઈની સાથે વાત કરી શકતા નહિ. તેમનો દેખાવ પણ એવો ભયકર રહેતો કે, તેઓ શાત સ્વભાવમા હોય ત્યારે પણ જોતા જ બીક લાગે માલિકના ઇશારાથી જ્યારે તેઓ કોઈ અપરાધિનીને સજા કરવા જતા, ત્યારે તેને જોતા જ કેટલીકને મૂર્છા આવતી. એવી તેમની ક્રૂર ભયકર શીકલ હતી

હેમેન્દ્રે, ખોજાને બહાર જવા ઇશારત કરી કે તેઓ બહાર ગયા. અતિ ભયથી ફ્રૈજીનુ ચિત્ત પ્રકૃતિસ્થ થયુ હતુ ફ્રૈજી બેઠકપર બેસી ગઈ, હેમેન્દ્ર ઉભો રહ્યો

ફ્રૈજીએ કહ્યુ –“હેમેન્દ્ર ! બેસો, હજી રાત વહી ગઈ નથી, વ્હાણું વાતાં રાજાના પાલન કરજો, પણ હમણા તો બેસો ”

તેને ક્રૂર સજા ફરમાવવામા આવી છે અને સજાનો સમય પણ પાસે આવી લાગ્યો છે, છતાં ફ્રૈજીની વાતચીતમા, તેના ચિત્તની ચચળતા, ભય ને ઉદ્વેગ કઈ પણ જણાતુ નથી વાત કરવામા ફ્રૈજીનો સ્વર સ્વભાવત કોમળ અને મધુર હતો, તે અત્યારે જાણે વધારે કોમળ અને મધુર લાગે છે

હેમેન્દ્રે પૂછ્યુ –“ફ્રૈજી ! શુ થયુ છે ?”

“મને જીવતી કબરમા દાટવાની સજા ફરમાવવામા આવી છે ”

“અને તું હજી સુધી સ્થિર ચિત્તે બેસી રહી છુ ?”

“રક્ષા નથી, બહુ પાપ કર્યાં છે, તેનુ ફળ ભોગવ્યા વગર છૂટકો છે ?”

હેમેન્દ્રનો સ્વર પણ મદ થતો આવતો હતો તેણે કહ્યુ.–“સસારમા પાપી કોણ નથી ? આપણે સઘળા જ પાપી છીએ પરતુ–પરતુ, આજ આવી કઠોર સજા શાથી ફરમાવવામા આવી ?”

“તે સાભળવાથી શુ લાભ ? સામાન્ય નાચવાવાળી, દિલ્હીના ચોકની વેશ્યાની વાતપર કોણ વિશ્વાસ કરશે ?”

“ફ્રૈજી ! એમ નાગ બોલવાપર મને વિશ્વાસ છે, મને લાગે છે કે, તું નિરપરાધી છે ”

આટલીવારે ફ્રૈજીની આખમા આંસુ આવ્યાં તેણે કહ્યુ –“નાચ-

નારીની વાતપર તમને વિશ્વાસ હશે, પરતુ નવ્વાબજાદાએ કહ્યુ છે કે, નાચનારી–વેશ્યા તે સદાકાળ વેશ્યા જ—બળી એ વાત હવે તેનુ શુ છે ? તમે તો આજ્ઞા અમલમા મૂકવા આવ્યા છો ને ? સાભળી શુ કરશો ?"

ફૈજીની આખમાથી આસુની રેલ ચાલવા લાગી, ઓઢણાથી આખો લહોતી તે બોલી –"હેમેન્દ્ર ! તમે મન્તુને શુ કહ્યુ હતુ ? તમે આજ રાતે મારે ત્યા આવશો, એમ કહ્યુ હતું કે નહિ ?"

હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે 'ફૈજી ! આ શુ કહે છે ?' પહેલા પણ તેણે એ જ કહ્યુ હતુ હેમેન્દ્રે કહ્યુ –"તુ શું પૂછે છે, તે હુ સમજતો નથી. મન્તુને મેં આજે જોઈ જ નથી તો વાતચીત શાની ?"

ફૈજીએ હાથવતી કપાળ ફૂટ્યુ, અને બોલી –મે પાપિણીએ ના માટે એ વાત માની ? એવુ ભાગ્ય કયા છે મારુ ?"

"ફૈજી ! ફૈજી ! તુ શાના ભાગ્યની વાત કરે છે ?"

"એ વાતથી શો લાભ ?"

"કહે તો ખરી"

"સાભળો, જ્યારથી હુ સમજણી થતી આવી છુ, ત્યારથી પાપ-કર્મ કર્યા કરુ છુ મને કોઈ સારી શિખામણ આપનાર ન હતુ પાપ-માર્ગથી પાછી હઠવા મને કોઈએ પ્રયત્ન કરતા શિખવ્યુ નહિ મેં અનેક પાપ કર્યા છે આટલી વયમા દિલ્લી, આગ્રા, લખનૌ વગેરે અનેક સ્થાન ફરી વળી છુ, પરતુ મુર્શિદાબાદ આવી હુ આત્મવિસ્મૃત બની ગઈ શા માટે તમે મને તમારી દાસી તરીકે, બાદી તરીકે પણ રાખી નહિ ? તમારે છોકરા છે, સ્ત્રી છે તેમની ચાકરી કરીને, છોકરાને ખોળામા રાખીને દિવસ ગાળત ! તમારે સ્ત્રી છે, તેનુ ઉચ્છિષ્ટ ખાઈને અસ્પૃશ્ય દાસીની માફક તમારે આગણે દિવસ કાઢત ! હેમેન્દ્ર ! એ સૌભાગ્યની અધિકારી થવાનુ પણ મારા નસીબમા ન હતુ"

હેમેન્દ્રનુ ચિત્ત આ સાભળી દગ્ધ થયુ, તેની આખમા પણ પાણી ભરાઈ આવ્યુ, તેને વાક્સ્ફૂર્તિ થઈ નહિ

ફૈજી કહેવા લાગી –"આજ હવે હુ કઈ છૂપાવવા માગતી નથી સાભળો, જ્યારે મેં તમને પ્રથમ જોયા, ત્યારે તમારુ રૂપ જોઈ હુ મારુ ભાન ભૂલી હતી, ત્યાર પછી તમારા ગુણથી અને ગીતવાદ્યમા તમારુ કૌશલ્ય જોઈ હુ મુગ્ધ બની ગઈ, પછી–પછી, સાચુ માનજો હેમેન્દ્ર ! હુ ખરુ કહુ છુ, મોત પાસે છે, જૂઠુ નથી બોલતી—તમારી સાચી નિષ્ઠા, વિશ્વાસ, પ્રભુભક્તિ ને—"

"ફૈજી ! ફૈજી ! તુ કોના વખાણ કરે છે ? હુ હજાર દોષથી દૂષિત, અનેક પાપથી ભરેલ છુ ફૈજી ! તુ એક સ્ત્રી છે, તે આ બધુ શી રીતે જાણી શકીશ ?"

"ભ્રમ, હેમેન્દ્ર ! એ તમારો ભારે ભ્રમ છે સ્ત્રીહૃદય, પુરુષના મનને યથાર્થ પારખવા સમર્થ છે. હુ આટલા દિવસથી તમને જોતી આવુ છુ, હુ તમને સારી રીતે સમજી શકુ છુ. રૂપ જોઈ તમને આત્મસાત્ કરવા હુ પાગલ થઈ હતી; ગુણ જોઈ તમારી સહચરી થવા વ્યાકુળ થઈ હતી, ત્યાર પછી તમને હુ બરાબર ઓળખી શકી હેમેન્દ્ર ! હુ એક સામાન્ય નાચનારી છુ, પરતુ, તમે જ કહ્યુ છે કે, મારા બોલવાપર તમને વિશ્વાસ છે, તો હુ કહુ છુ—તમને ઓળખ્યા ત્યારે મારુ અભિમાન ટળી ગયુ. હુ તે ભાવે તમને ચાહવાનુ છોડી દઈ, તમારી થઈ તમને ચાહતા શીખી. તમારી દાસી, બાદી થઈ દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા મારા મનમા થઈ આવી હુ અભાગિણીની તે વાછા પણ તૃપ્ત થઈ નહિ"

ફ્રેજી શુદ્ધ, અતિ મૃદુ સ્વરે બોલતી હતી, પરતુ હેમેન્દ્રની તો દૃષ્ટિશક્તિ જતી રહી હતી તેની આખોમાથી આસુની ધારા શ્રાવણની વર્ષાધારા માફક ટપકતી હતી ને તેના ગાલ અને છાતી સર્વ ભીજાઈ ગયા હતા.

ફ્રેજી ફરી બોલવા લાગી –"દુર્બળ સ્ત્રીજાત, દેહ તો અમારી અધીન નથી, પરતુ, મન મારુ, મારા કાબુમા રહ્યુ નહિ, તે તો આપી દીધુ છે, પોતાની મેળે જ ચાલ્યુ ગયુ છે. તે પાછુ માગવા કે આણવા મારો વિચાર નથી ને મારી શક્તિ પણ નથી માત્ર આજ જે બન્યું, તે સાભળો તમે જાણો છો કે, આજ રાત્રે નવ્વાબજાદા અહી આવવાના ન હતા, તેથી સવારના મન્તુને તમારી પાસે મોકલી, એટલી અરજ ગુજારી હતી કે, તમે એક વાર આવી મને મળી જાઓ, મારે અતર ખોલી એક વાર વાત કરવી છે મન્તુએ આવી જણાવ્યુ જે, તમે આવવા સમત થયા છો અને પહેલી નૌબત વાગતા આવી પહોંચશો પણ—"

હેમેન્દ્ર ભગ્નસ્વરે બોલી ઉઠયો –"મન્તુ જૂઠુ બોલી છે, તેને મારી સાથે મળવુ પણ થયુ નથી"

"તે હુ સમજી છુ કે, બાદીએ નિમકહરામી કરી છે, પણ તમે આરજૂ મજૂર કરી જાણી, મને લાગ્યુ કે ઘણા દિવસનો મારા મનનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કુરૂપ, કુત્સિત વેષમા તમને મળવુ મને ઠીક લાગ્યું નહિ માટે મેં આજે સારા વસ્ત્રાલકાર કાઢી ધારણ કર્યાં હતા,"—બોલતા, બોલતા, ફ્રેજી ઉભી થઈ, અને હાથ ઉચા કરી પહોળા કર્યા સુગધથી બળતા દીપમા તેના રત્નાલકાર ઝળકી ઉઠયા તેની દેદીપ્યમાન દિવ્ય વપુપરથી અનેક રશ્મિ વેરાવા લાગ્યા તે આગળ બોલવા લાગી –"ક્યારે આવશો, ક્યારે આવશો, એમ કરતા વિલબ અસહ્ય થઈ પડ્યો. એક પળ તે પ્રહર સમાન જણાવા લાગી, એવામા કોઇએ ઘરમા પ્રવેશ કર્યો સૈયદ મહમદખા—"

"કોણ? સૈયદ મહમદ? નવ્વાબજાદાનો બનેવી?"

"હા, તે બાંદી મહેલનો પાળેલો કૂતરો! કૂતરો આવી પગે પડવા લાગ્યો, એટલામા ખુદ નવ્વાબજાદા આવી હાજર થયા સૈયદ આ પાછલા દરવાજાથી નાસી ગયો નવ્વાબજાદાએ પીઠપર છૂટી તરવાર મારી તેને તે વાગી કે નહિ, તે ઇશ્વિર જાણે પરતુ તે ખડકી કૂદી નાઠો. (તરવાર બતાવતી) જૂઓ આ ભાગેલી તરવાર. હેમેન્દ્ર! હુ નિરપરાધી છું, તે નવ્વાબજાદાએ માન્યુ નહિ. મને અપમાનસૂચક શબ્દો કહ્યા, દિલ્હીના ચોકની વેશ્યા કહી ગાળ ભાડી. મને પણ ગુસ્સો આવ્યો. મેં સામા અપમાનસૂચક શબ્દો કહ્યા નવ્વાબજાદાએ મને પ્રહાર કર્યો ને સાગ-પછી જે શિક્ષા કરી, તે તમે જાણો છો."

કાતરકઠે હેમેન્દ્રે કહ્યુ-"ફ્રૈજી! તો શુ તને બચાવવાને કઈજ ઉપાય નથી?"

"છી કોઈ પણ ઉપાય નથી જેને કાલસર્પ ડશી ગયો છે, તેનો પ્રતિકાર નથી. તે શી રીતે બચે?"

"એક વાર મને પ્રયત્ન—"

"દીવાના થયા છો? શી રીતે છૂપાવશો? શી રીતે લઈ જશો? બારણે, બહાર, ફાટકપર, બધે પહેરો છે અસભવિત કાર્ય માટે શા માટે પ્રયાસ કરવો?"

"શુ થયુ? એક દહાડો તે મારા પ્રાણની રક્ષા નથી કરી?"

"કઈ નહિ, મેં શુ કર્યું છે? તમારા ગુણે તમારી રક્ષા કરી છે એ નકામો પ્રયાસ છોડો મને બચાવવા જતા તમે પણ સાથે મરશો."

"તો તેમા શુ થયુ?"

"શુ થયુ એમ કેમ? આ સસારમા મારે કોઈ ~~જયાં~~, કઈ નથી. હુ મરીશ તો કોઇને કઈ નુકસાન થવાનુ નથી. હુ મરીશ તો કોઈ રડનાર પણ નથી, તમે શા માટે મરો? મારે માટે? હુ તમારી કોણ છુ? તમારે સ્ત્રી છે, પુત્ર છે, ઘરસસાર છે તમારો પ્રાણ તમારો પોતાનો એકલાનો નથી વળી સાભળો, મેં મરવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે"

ફ્રૈજી પલગ તરફ ગઈ, શય્યા નીચે કઈ છૂપાવેલી જણસ બહાર કાઢી લાવી તે પાસે આવતા હેમેન્દ્રે જોયુ કે, એક નાની કટારી તેના હાથમા હતી. તેના કોપપર સોનાનુ ચારુ કામ અને મોતી જડેલા હતા હેમેન્દ્રે બરાબર જોયુ તો દમાસ્કસની વક્રાકાર, તીક્ષ્ણ ધારવાળી છૂરી હતી. તેમા ઝીણા હીરા જડ્યા હતા.

ફ્રૈજીએ કોપયુક્ત છૂરિકા જમણા હાથમા લઈ હેમેન્દ્રને બતાવી બોલી,-"જૂઓ, આ મારી સોબતણને. તે સદા મારી સાથેં ને સાથે

રહે છે. નવ્વાબજાદા ચાલી ગયા પછી એને મેં બહાર કાઢી હતી. છાતીમા મારી મરવા નિશ્ચય કર્યો હતો, પરતુ મેં તેમ કર્યું નહિ કોણ જાણે મારા મનમા એમ આવ્યુ કે, મરતા પહેલા એક વાર તમારી સાથે મુલાકાત થશે. આટલી ઠીકઠાક કરી, આટલી સજાવટ કરી, વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી, તમારી પ્રતીક્ષા કરતી હતી, એટલે મનમા એમ થઈ આવ્યુ કે, જરૂર આપ આવી મળશો મારી તે આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ છે, તમને જોયા, મળી, જે અપરાધને માટે મને સજા ફરમાવી છે, તેથી હું નિર્દોષ છુ, એ પણ તમને જણાવ્યુ, હવે જીવીને શુ કામ છે?"

ફ્રૈજીના આખમા ઓર પ્રકારનુ તેજ ચમકવા લાગ્યુ દૃઢ મુષ્ટિમા તે છૂરી લઈ, વાત પૂરી થતા ન થતા ફ્રૈજીએ પોતાની છાતી તરફ તાકી હાથ ઉંચો કર્યો તે જ પળે હેમેન્દ્રે છૂરી સાથે તેનો હાથ પકડી લીધો. ફ્રૈજીના' હાથમાથી છૂરી ઝુટવી લઈ, મ્યાનમા નાખી, હેમેન્દ્રે પોતાના વસ્ત્રમા મૂકી

પોતાના મનનો મનોરથ નિષ્ફળ ગયો જોઈ ફ્રૈજી બેસી જઈ, હેમેન્દ્રની સામુ જોઈ રહી, તેનુ સર્વ શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયુ, ચક્ષુમાનુ ઉજ્જવલ તેજ જતુ રહ્યુ.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ —"આત્મહત્યા! મહાપાપ! મહાપાપ! ફ્રૈજી શા માટે પાપસમુદ્રમા પડે છે? આત્મહત્યા કરીશ?"

ફ્રૈજી હેમેન્દ્રના મોં સામુ જોઈ રહી હતી, તે માત્ર એક જ અક્ષર બોલી —"ના, પણ ત્યારે શુ મને જીવતી કબ્રવાસ કરાવશો?"

હેમેન્દ્રે કહ્યુ —"ફ્રૈજી! હુ જાઉ છુ"

ફ્રૈજીએ કઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ માત્ર હેમેન્દ્રની તરફ જોઈ રહી.

હેમેન્દ્રે ફરી કહ્યુ —ફ્રૈજી! હુ જાઉ છુ. નવ્વાબજાદાની આજ્ઞા પાળી શકીશ નહિ"

હેમેન્દ્ર બારણા તરફ ચાલ્યો.

ફ્રૈજી એકાએક ઉભી થઈ બોલી —"ક્યા જાઓ છો?"

"જાઉં છુ બસ્સ"

"જાઓ છો! નવ્વાબજાદાનો હૂકમ—"

"મારાથી તામિલ નહિ થાય મારાથી-"

એટલામા પ્રભાતની નોબત વાગી ઉઠી હિરાઝીલના ઉચ્ચ પ્રમોદ આવાસપરથી સુલલિત સ્વર લહરી ધીમે ધીમે તે ખડમા પ્રવેશ કરતી સભળાઈ હેમેન્દ્રનુ શરીર કાપી ઉઠ્યુ. ફ્રૈજી થરથરી ગઈ

હેમેન્દ્રે કહ્યુ —"ફ્રૈજી!, ફ્રૈજી! હવે સમય નથી, હું-"

ફૈજી—"ચાલો હુ તૈયાર છુ."

"ફૈજી! નવ્વાબજાદાનો હૂકમ મારાથી તામિલ—"

"તમે નહિ કરી શકો! નવ્વાબજાદાએ મોટી મહેરબાની કરી તમને મોકલી આપ્યા છે. તમે આજ્ઞા નહિ પાળો, તો બીજો કોઈ માણસ આવશે, જલ્લાદ મને જકડી લઈ જશે. હેમેન્દ્ર! કોઈ પણ પ્રકારે હુ બચવાની નથી, તો પછી શા માટે આ ભયકર ખોજાના, વિકાળ હબસીના, હાથમા મને સોંપો છો મેં તમારો પ્રાણ બચાવ્યો અને ચડાળના હાથમા મને સોંપી તમે જતા રહેશો?"

બહાર ફાટક આગળ સકેત તુર્યધ્વનિ થયો. હેમેન્દ્રનુ સર્વ શરીર અવશ આકુળ થઈ પડ્યુ. રાજ આજ્ઞાનુસાર આવશ્યક પ્રસગને અગે, રાજમિસ્ત્રી, સત્રી વગેરે બહાર તૈયાર હતા, રાહ જોતા હતા 'હવે બચવાનુ છે નહિ, હવે રક્ષા નથી' એ તુર્યધ્વનિ સાભળી ફૈજી પણ સમજી ગઈ પગથી માથા સૂધી તેનુ શરીર કમ્પવા લાગ્યુ હેમેન્દ્ર ફૈજી તરફ જોઈ રહ્યો, ફૈજી પણ હેમેન્દ્રની તર જોઈ રહી. આ વખતે તે પલકશૂન્ય, સજ્ઞાશૂન્ય, સ્થિર દષ્ટિ અધિકતર ઉજ્જવલ થઈ ઉઠી! હેમેન્દ્ર દ્વાર તરફ ગયો, ફૈજી પણ પાછળ ચાલી; કળના પૂતળાની માફક ચાલી. ચાલતા ચાલતા ગુજવા લાગી—

"માઈ મૈંને ગોવિંદ લીના મોલ-
કોઈ કહે સસ્તા, કોઈ કહે મહેંગા
કોઈ કહે અનમોલ—"માઈ

હેમેન્દ્ર ખડની બહાર આવ્યો, ફૈજી પણ પાછળ પાછળ આવી. આ દીવાનો પ્રકાશ નહતો અરુણોદયનો પ્રકાશ પણ પૂરેપૂરો થયો ન હતો એકાએક ફૈજીએ ચીસ પાડી અગાસીમા બિભત્સ પ્રેતાકાર ખોજાઓનુ ટોળુ, હેમેન્દ્ર અને ફૈજીની આસપાસ વિટળાઈ ગયુ, વિકટ, હાસ્યધ્વનિ કરતુ, ફૈજીની પાસે આવવા લાગ્યુ હેમેન્દ્રે ઇશારતથી તેમને દૂર રહેવા આજ્ઞા કરી

ફરીથી તે તુર્યધ્વનિ થયો 'હવે રક્ષા નથી! રક્ષા નથી!' હેમેન્દ્ર, ફૈજી, અને હબસીઓ ધીમે ધીમે સીડીપરથી નીચે ઉતર્યા

ફરીથી તેજ તુર્યધ્વનિ થયો આખરી સૂચના થઈ સર્પદશનુ વિષ સમસ્ત વ્યાપી ગયુ 'હવે રક્ષા નથી!'

મર્મભેદી અપમાનથી ક્રોધાધ નવ્વાબજાદાએ રાત્રે ને રાત્રે આ સજાની સર્વ તૈયારી કરી, તેનુ અધ્યક્ષ કાર્ય હેમેન્દ્રને સોપ્યુ. નવ્વાબજાદાની કૃપાને પાત્ર થયા પછી ફૈજીનુ મોં, હેમેન્દ્ર સિવાય કોઇને દૃષ્ટિગોચર થયુ નહતુ આ ભયાવહ છેલ્લી ઘડીએ પણ કોઈ તેનુ મો જુએ નહિ,

એવી નવ્વાબજાદાની ઇચ્છા હતી, તેથી હેમેન્દ્રને આ કાર્ય તેણે સોંપ્યું હતુ, માટે જ એ ભયકર સજા કરી હતી.

અરુણોદય થતા થતાં અલોક સામાન્ય રૂપવતી કૈઝી ઉન્નિસાની છવતા સમાધિ થઈ. ઇટોની એક મજબૂત નાની કોટડી હતી; મણિ-મુક્તાભૂષિત કૈઝીએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તે ભયાવહ પળે પણ

"માઈ મૈંને ગોવિંદ લીનો મોલ"

દૂર ઉભેલા પ્રહરીઓ પણ રમણીકંઠના મૃદુગીત ધ્વનિથી કપી ઉઠ્યા. એ ઓરડીમા બારીબારણું કઈ હતુ નથી, માત્ર પ્રવેશ કરવાની જગા હતી. થોડા વખતમા રાજમિસ્ત્રીઓએ ઇંટ અને ચુનાથી તે દ્વાર પૂરી નાખ્યુ. આ બધ સ્થળે ચારે તરફ મત્રીઓનો પહેરો મૂકી દેવામા આવ્યો

* * * * *

સમયના જવા સાથે એ ઓરડીનું દ્વાર ઉઘાડવામા આવ્યુ હતું. જેઓએ કુતૂહલતાને લીધે એની અદર પ્રવેશ કર્યો હતો, તેમની નજરે એક ભીષણ, લોમહર્ષણ, બિભત્સ દૃશ્ય નજરે પડ્યો હતો જે જોતા જ તેમના રુવાટા ઉભા થઈ આવ્યાં હતા ક્યા તે કમનીય અલોકસામાન્ય દેહલતા!—તે સુલલિત બાહુ, તે મુલાયમ હસડોક સમાન નાજુક ગરદન, તે હરિણનેત્ર સદૃશ વિલોલ નયન! તેમાનુ કઈ ન હતું તે પકવબિમ્બ સમાન અધર, કર્ણિકાના કુસુમ સમાન નાજૂક કર્ણ, તે સુગઠિત નાસા, ઉન્નત વક્ષ, વિપુલ નિતબમાનુ કઈ જ રહ્યુ નહતું શોગ, ભીતિઉદ્દીપક, કૃમિકીટના ભક્ષણમાથી અવશિષ્ટ માત્ર હાડપિંજર હતુ તે હાથના અસ્થિ આગળ નિલમનુ વલય હતુ, મુકતાનુ કકુ હતુ તે પિંજરના વક્ષ સ્થળે સુવર્ણનો હીરે જડ્યા, માણિક્યનો જડાઉ હાર હતો, વ્યસ્ત મોતીની માળા હતી ખોપરીના ઉપરના ભાગમા દામિની હતી આખ, ચક્ષુ, કર્ણ વિહિત અસ્થિ પિંજરના પગમા નાના અલકાર હતા ચારે તરફ છૂટા નાના વિવિધ અલકાર હતા ક્યા તે અપૂર્વ લાવણ્ય ને ક્યા આ ભયાવહ હાડપિંજર!!

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પ્યારની મસ્તી

ખાંસાહેબના મકાનમા અદરના ભાગથી બહાર આવતા એક નાની ચીતની ઓરડી હતી બાજૂમા દેવડી હતી અહી તેમનો જૂનો નોકર શેખ સાદક ચોકી કરતો હતો અદર જવાને બે માર્ગ હતા, એક તો સદર રસ્તો અને બીજી નાની વાટ હતી. આ વાટમાથી

અંદરની બાદીઓ ને સ્ત્રીવર્ગ જતો આવતો હતો. આ ઓરડીમાં ખાંસાહેબના નોકર સાદકનો વાસ હતો; ઓરડી છેક નાની ન હતી, તેમા નાના ત્રણેક ખંડ હતા.

આગલા પ્રકરણમા વર્ણવેલી બીનાને બીજે દિવસે નવ, દશ વાગે સુરતઉન્નિસાની બાદી પ્યાર, સાદકની ઓરડી આગળ આવી. અહી તેને જાલિમ મળ્યો. જાલિમની વય દશેક વર્ષની હશે ચાકરને પણ ચાકર, ઉમરાવી ઠાઠ ! જાલિમ એ સાદકનો સહાયકારી નોકર હતો, એને રમણીમહેલમા પણ જવાની છૂટ હતી દાસી બાંદીઓનુ કામ તે કરતો અગર બહાર આવી બીજાને તે કામની આજ્ઞા આપતો. બાદીઓમાં આ નાનો છોકરો માનીતો હતો અને પ્યારની તેના તરફ મમતા હતી

પ્યારે પૂછ્યુ –"જાલિમ ! તારો શેઠ શુ કરે છે?"

જાલિમ–"શેખ સાહેબ તો બિછાનામા પડ્યા પડ્યા ઉંઘે છે"

પ્યાર –"જા, એક હાક મારતો,–ના, નહિ તો રહેવા દે તુ મારી સાથે આવ."

પ્યાર અદર ગઈ. ખાંસાહેબનો પ્રિય નોકર ખાટલા પર પડ્યો પડ્યો સવારની ગુલાબી ઉંઘ લેતો હતો, તે બારણાના ખખડાટથી જાગે શુ કરવા? જાલિમે તેને હાક મારી જગાડવા ઇચ્છ્યુ, પણ પ્યારે તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો. પાસે પાણીનો ઘડો ભરેલો હતો. પ્યારે તેમાથી એક જામમા પાણી લઈ સાદકના મોંપર છાંટ્યુ ઉદકસ્પર્શથી સાદક આખો ચોળતો સફાળો બેઠો થયો, એકદમ ખાટલાપરથી ઉઠ્યો અને પ્યારને જોઈ બોલી ઉઠ્યો

"અહો ! પ્યારબીબી ! આજ કઈ તમારા શુકન ! આજે પ્રભાતે શણગારાઈ કરી ક્યા જાઓ છો?"

પ્યારનું વય કેટલુ હતુ, તેનુ અનુમાન કરવુ સહેલ નહતુ તેની ઉમ્મર અઠ્ઠાવીશની ઉપર હતી, પણ જોનારને તેનુ વય વીશબાવીશથી વધારે લાગતુ નહિ. તેનો શરીરનો રગ ઘઉંવર્ણનો, શરીરનો બાંધો બહુ જાડો નહિ તેમ પાતળો પણ નહિ એવી હતી બાદીમહલમા પ્યારની ગણના રૂપાળીમા થતી હતી, ચહેરો બેશ ગોળ, ચક્ષુ અણિયાળા, તેમા પણ સુરમાની સજાવટ, નાક સહેજ ચપટુ, માથે વાળનો ભરાવો, જોનારની નજર સહેજ ઠરે એવો મોંનો ઘાટ હતો જ્યારે તે માથાના વાળ છોડતી ત્યારે છેક ઢીચણ સુધી પહોંચે એવા તેના લાબા કાળા વાળ હતા હાથપગમાં મેંદી, પાનની બીડી ચાવવાથી અધર લાલ જણાતા હતા. અત્યારે તેણે પોપટિયુ ઓઢણુ ધારણ કર્યું હતું, પગમા ઝાંઝર, અને નાકમા વેસર હતી; ગળામા મણકાના દાણા નાખ્યા હતા, કાનમા ફુલ, પગની આગળીઓમા માછલી ફુલ હતા.

સાદકે આ ઠાઠમાઠ જોઈ ફરી પૂછ્યું –આજ બનીઠની કયા જાત્રાએ નીકળી છુ? હે પ્યાર!"

"જાત્રા શાની ને યાત્રા શાની! હુ તો અહી જ જાત્રાએ આવી છું"

"આ મદિરે આવે, એવા મારાં ભાગ્ય કયા છે? બેસવુ નથી? ઉભી કેમ રહી છું?"

સાદકે બે હાથવતી પલગપરનુ બિછાનુ સાફ કરી બેસવા સૂચવ્યું. પ્યાર ત્યા બેઠી નહિ સાદકે, એક નાની ચોકી આણી, ઇજારવતી લુસી, પ્યારને તેપર બેસવા કહ્યુ. પ્યાર તે ચોકીપર બેઠી

સાદકે કહ્યુ –"પાનબાન ખાશો કે, પ્યાર બીબી?" અરે જાલિમ! જેને ખાનસામાને ઘેરથી પાન આણતો"

પ્યારે જાલિમને બહાર જવા મના કરી, પોતાના વસ્ત્રમાથી એક રુમાલ કાઢ્યો, તેને છેડે પાનની બીડીઓ બાધી હતી, તેમાથી બે બહાર કાઢી, એક પોતાના મોંમા મૂકી, બીજી સાદકને બતાવતી બોલી – "શેખસાહેબ! આ લેશો કે?"

"એવા કયા મારા પુણ્ય છે કે, મને એ મળે?"

"આજ ઉઘમાથી ઉઠતા મારુ મોં જેયુ છે તો એટલી પાનની બીડી નહિ મળે, એમ બને ખરુ કે?"

સાદકનુ મોં હર્ષોત્ફુલ્લ થયુ પ્યાર –"આ લ્યો"

સાદકે હાથ લાબો કર્યો પ્યારે પાનની બીડી ખાટલાપર ફેંકી અને બોલી –"લ્યો, તમને કની, શેખ! તમારા ભાગ્યપર બહુ ઓછો વિશ્વાસ છે નહિ વારુ? મારી સમક્ષ તમે પાનની બીડી નહિ ખાઓને, શેખજી!"

સાદકે માથુ નમાવી, પાનની બીડીને સલામ કરી, પછી હાથમા લઈ મોંમા મૂકી કસ્તૂરી બરાસ મિશ્રિત પાનની બીડી પછી તે આનદથી ચાવવા લાગ્યો

પ્યાર –"તમે મારા મોંની વાત રાખી નહિને?"

સાદક –"તારા મોંની એક વાત સાભળવાને માટે કેટલા વખતથી અરજી પેશ કરી છે, તેનો નિકાલ કયા છે હજૂ?"

પ્યાર ગાનની રસિયણ હતી, વાતવાતમા તેના મોંમાથી ગાનનો મિસરો કે એકાદ બોલ ટપકી પડતો પ્યાર ગણગણવા લાગી.–

"આંખો દિખાકે તુમને મેરે દીલમેં રાહકી,
સીને કે પાર હો ગઈ બરછી નિગાહકી"

સાદક –"અરજી તો ઘોટાળામા પડી લાગે છે!"

પ્યાર –"તમારુ કયુ કામ ઘોટાળામા પડ્યુ હોતુ નથી? ઢાલ તરવાર હાથમા રાખી કયુ કામ તમે પાર પાડો છો?"

સાદક –"તારી આંખોની કટારીથી તું પાંચ હથિયારબંધ માણસોને પાછા હઠાવે."

દિવાલપર ઢાલ, તરવાર, બરછી, ભાલો વગેરે હતા. જાલિમ અંત આગળ જઈ આ સર્વે આતુરતાથી જોતો હતો તે મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, ક્યારે મોટો થાઉ અને આ સર્વ મને વાપરવા મળે. પ્યારના ગાનના શબ્દથી તે ચોંકી પાછો ફર્યો

પ્યારે પૂછ્યુ –"જાલિમ! તું તરવાર ભાગતા શીખ્યો છું કે?"

જાલિમ –"નહિ, હું તો લાઠી ફેરવી જાણુ છુ"

સાદક –"પણ મારી વાતનુ—"

પ્યાર –"જાલિમ! તું તો હવે બડો જવાન થવા આવ્યો તે હવે તરવાર ખેલતા શીખ"

સાદક.–"મને શુ કહો છો?"

પ્યાર –"તમારે મારી સાથે આવવાનુ છે."

સાદક –"ક્યા?"

પ્યાર –"બાબુસાહેબને ત્યા"

સાદક –"હજી બાબુસાહેબ ઉઠ્યા હશે ખરા?

પ્યાર –"હા, ઉઠ્યા છે, એમ સાભળ્યું છે.'

સાદક.–"તો ચાલ, પણ મેં કહ્યુ તેનુ?"

પ્યાર –(અતિ ધીમે)

"પિયા બોલાવે, કયસેં જાઉં,
નનદિયા, બેરન જાગેરે"

પ્યાર—તેનું કહેવુ વાતોમાં ઉડાવતી હતી, એ સાદક સારી રીતે જાણતો હતો તે એક નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો –"આમ વાતવાતમા ક્યા સૂધી ઉડાવવાની?"

પ્યાર –"જો ઘણુ, જરૂરી કામ છે જો. ચાલો, ચાલો જલદી. રસ્તામા કોઈ સિપાઇસપરૂ મને પકડી જશે તો?"

સાદક –"હા, ખરી વાત, ચાલ"

સાદક લાકડી લઈને આગળ થયો પ્યાર અને જાલિમ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા શો લાભો રસ્તો કે ચોર, સિપાઈ પકડી જાય! અડોઅડ ઘર—આટલુ છતા કોઈ દહાડો પ્યાર એકલી હેમેન્દ્રને ત્યા જતી નહિ, સાદક કે જાલિમ સાથે હોય જ ઘરની બહાર તો પ્યાર ભાગ્યે જ કોઈ દહાડો નિકળતી વળી હેમેન્દ્રને ત્યા જવા માટે દરવાજાની બહાર જવાની પણ જરૂર પડતી નહિ, કારણ કે સદર રસ્તા સિવાય હેમેન્દ્રના ઘરમા જવાને એક બીજો માર્ગ હતો હેમેન્દ્રના ઘરની

ાડી ખાંસાહેબના મકાનની અડોઅડ હતી અને બીજી વાડી વચ્ચે એક નાનો ઝાંપો હતો માળીને કહેતાંજ તે ઉઘાડી આપતો હતો. પ્યાર હમેશ આ માર્ગેજ જતી. માળીને હાક મારતા તેણે ઝાંપો ઉઘાડી આપ્યો. ત્રણે જણ હેમેન્દ્રના મકાનની પાસે આવી લાગ્યા. રામમોહન નીચેજ હતો શબ્દ સાંભળતા તે બહાર આવ્યો અને બોલ્યો –

"અહો! સેખજી! તમે આવ્યા છો! સલામ! આ શું? પ્યાર બીબી! તમે પણ સાથે છો કે? સલામ! સલામ!

પ્યાર હસીને બોલી –"સિહજી! જાલિમને સલામ ન કરી વારુ?"

આ બોલવુ સાંભળી સાદક અને રામમોહન પણ હસી પડ્યા.

સાદક –"બાબુસાહેબ ક્યારના ઉઠ્યા છે?"

રામુ.–"આ થઇસ્તો થોડી વાર"

સાદક –"આ સુરત બીબીની બાદી બાબુસાહેબને મળવા આવી છે. હમણા બાબુસાહેબ મળશે કે?"

રામુ –"પ્યાર બીબી આવે તો તેમને માટે કંઈ હુકમ બુકમ નથી. બાબુ સાહેબનો હૂકમ છે કે, જ્યારે તે મળવા માગે ત્યારે ઉપર લઈ આવવા" પ્યાર તરફ જોઈ તે બોલ્યો –"ચાલો બીબી!"

રામુ, પ્યારને અને જાલિમને અંદર સીડી સૂધી મૂકી આવ્યો અને નીચે આવી સાદક જોડે વાતો કરવા લાગ્યો.

હેમેન્દ્ર હીરાજીલથી ઘણો મોડો પાછો ફર્યો હતો, આવીને કંઈ ખાધુ કર્યું ન હતું, આવીને કોઇની સાથે વાતચીત પણ કરી ન હતી, વિચારમા પડ્યો રહ્યો હતો, સેજસાજ ઉંઘ આવી ન આવી સવારમા પ્યારે ખબર કહાવી ત્યારે હેમેન્દ્ર આવીને પલગપર પડ્યો હતો

પ્યારને આવતી જોઈ હેમેન્દ્ર ઉઠ્યો અને નાની બેઠક હતી, તેનાપર બેસવા કહ્યુ પ્યાર માથું નમાવી હેમેન્દ્રને સલામ કરી ઉભી રહી હેમેન્દ્ર નીચે ગાદીપર બેઠો હેમેન્દ્રનુ મોં વિલાયલુ હતું, તેનુ મન જાણે ઉદાસ હોય એમ જણાતુ હતુ. આ જોઈ પ્યારે ઉભા ઉભા પૂછ્યુ –"બાબુ સાહેબ! આપને કંઈ આજ અસુખ છે? આપની તબિયત ઠીક નથી?"

"ના, ના, કંઈ નથી, ઠીક છે.

"તો આપનો ચહેરો એમ કેમ લાગે છે?"

"કાલ આખી રાતનુ જાગરણ છે મોડો આવ્યો અને ઉંઘ આવી નહિ તેથી એમ લાગે છે. પ્યાર! બેસોને"

પ્યાર બેઠકપર બેઠી, જાલિમ પણ તેની પાસે નીચે બેઠો પ્યાર મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, શી રીતે વાત છેડવી, આખરે બોલી –"બાબુ સાહેબ, એક આફતમા પડ્યા છીએ"

"આફત! શું થયું છે?"

"સુરતબીબી—"

હેમેન્દ્ર ચોંકયો અને પૂછયું—"શું, સુરતબેનને કંઈ થયું છે?"

"ના, ના, એવુ બહુ ગભરાવાનું કારણ નથી, આપ શાંત થાઓ. આપ તો જાણો છો કે, સૈયદ મહમદખા સાથે સુરતબીબીના લગ્ન કરવા, એ નક્કી થઈ ગયુ છે"

"હા, એ તો હુ જાણુ છુ"

"સુરતબીબીને આ વાત ગમતી નથી. તેમને તો તેમના અબ્બાજાન સાથે મક્કે જવા વિચાર છે"

"હા, તે પણ મને માલમ છે. પણ હજુ સુરતબહેનને જવાને માટે વાર છે. ખાંસાહેબની પણ એવી ઇચ્છા છે કે, તેમણે લગ્ન કરવુ, ઘરસંસાર માંડવો, અને વખત આવે ત્યારે મક્કે શરિફ જવુ. એ ખોટુ નથી, પ્યાર! જો બેન લગ્ન કરે તો મને પણ ઘણો સંતોષ થાય; મને સુરતબેન, સગી બેન કરતા વધારે વ્હાલી છે, અને જો તે તેમ કરે તો ઘણું સારુ."

"એમ કરે તો તો વૃદ્ધ બેગમ સાહેબથી માંડી બાંદીઓ, દાસીઓ બધા ખૂશી થાય. વળી સઘળા ઇચ્છે છે પણ એવું; પણ વાત એ છે કે, સુરતબીબીનુ એમા મન નથી"

"પ્યાર! તુ તો બુદ્ધિવાળી છે અને એમનુ એટલુ મન ફેરવી શકતી નથી?"

"બાબુસાહેબ—મેં ઘણી કોશીશ કરી પણ સઘળી ફોકટ બીબી સાહેબનુ મન એકનુ બે થતુ જ નથી. કાલ રાતે જ ખાંસાહેબે હવે મક્કા શરિફ જવાનુ નક્કી કર્યું છે. વળી સૈયદ મહંમદ સાથે લગ્ન કરી તેઓ જશે, એ પણ બીબીસાહબાને તેમણે જણાવી દીધુ છે"

"તેથી સુરતબેનનો વિચાર બદલાયો કે નહિ?"

"પિતાનો આવો સંકલ્પ સાભળી બીબીસાહેબે આખી રાત રોયા કીધુ છે, આખી રાત સૂતા નથી બાબુસાહેબ! જો કોઈ પણ પ્રકારે આ લગ્ન નહિ અટકાવવામા આવે તો બીબીસાહેબને બચાવવા મુશ્કેલ થઈ પડશે તમારો માત્ર ભરુંસો છે, તમે કંઈ પણ કરો"

હેમેન્દ્ર કેટલોક વખત ચૂપ બેસી રહ્યો, પછી બોલ્યો—"પ્યાર! કાલ રાતે હીરાજીલમા શુ બન્યુ, તે જાણે છે?"

"સવાર થતા જ કેટલીક વાત ગામમા ઉડી છે; થોડી થોડી મારા સાભળવામા પણ આવી છે કૈજીબીબીને તો જીવતી કબરમાં પૂરવામા આવી, ખરુ કની?"

"હા. તે સિવાય કઈ સાંભળ્યું છે?"

"બીજુ સાભળ્યું છે પણ ખરુ, પણ માનવામા નથી આવતું"

"ફૈજીનો ગો અપરાધ હતો?"

"ફૈજીબીબીના પાપની કહાણી અને-અને-" પ્યાર ગલ્લાતલ્લા કરવા લાગી

હેમેન્દ્રે કહ્યુ -"ફૈજીને વિના વાકે પ્રાણદંડની સજા કરવામાં આવીછે"

"વિના વાકે? તો શુ સૈયદસાહેબની અક્કલ ખોટી છે?"

"તેં બધુ સાભળ્યુ લાગે છે, શું સુરતબેનને આ બધી ખબર છે?"

"સૈયદસાહેબની વાત જાણતા નથી; બાકી ફૈજીની હકીકત મેં તેમને કહી છે."

"પ્યાર! તું ઘણી બુદ્ધિશાળી છે સાભળ! ફૈજીબીબીનું જીવન પાપમય હતું, તેમ તેનામા ગુણ પણ અનેક હતા અહા! પણ અત્યારે તે વાત કામની નથી તેણે અનેક પાપાચરણ કર્યા હશે, પરતુ જે અપરાધને માટે તેને પ્રાણદડની શિક્ષા કરવામા આવી, જે વાકને માટે તેની જીવતી કબર કરવામા આવી, તે ગુન્હાથી ફૈજી તકસીરવાર ન હતી. વગર વાકે, વિના અપરાધે તેનો પ્રાણ લેવામા આવ્યો છે. સૈયદ સાહેબના સંબધમા જે તેં સાભળ્યુ છે, તે તદ્દન ખોટુ નથી. ફૈજીની નિમકહરામ, એહસાનફરામોશ બાદી મજ્નુની મદદથી સૈયદ મહંમદ-ખાએ તેના ખડમા પ્રવેશ કીધો ફૈજીએ તેનું અપમાન કરી, તેને ચાલી જવા કહ્યું. પણ તે તેમ ન કરતા ફૈજીની આજીજી કરવા લાગ્યો; એટલામા ખૂદ નવ્વાબજાદાનુ ત્યા આવવું થયું તેમણે છૂટી તરવાર તેના ઉપર ફેંકી, પણ તે પાછલે દરવાજેથી નાસી છૂટ્યો, અને રાતો-રાત રાજમહેલમાથી પસાર થઈ ગયો"

"હા, તેથી જ આજ સવારે ખાંસાહેબના માણસોને સૈયદસાહેબ મળ્યા નહિ"

"રાતોરાત તે શહેર છોડી ચાલી ગયો. નવ્વાબજાદાના ગુસ્સામાથી તેના પ્રાણની રક્ષા થવી મુશ્કેલ થઈ પડત"

"આવા માણસના હાથમાથી સુરતબીબીને બચાવવા જોઇએ"

"હુ હમણાં જ ખાંસાહેબ પાસે આવું છુ, સઘળી હકીકત તેમને જણાવું છુ, પછી હુ નથી ધારતો કે, આ લગ્નને માટે તેઓ આગ્રહ કરે."

"આપ તેમનો વિચાર ફેરવી શકશો?"

"સઘળી હકીકત સાભળ્યા પછી અવશ્ય તેઓ આ વાત છોડી દેશે, એમ લાગે છે તો ખરું."

પ્યાર ઉભી થઈ, હેમેન્દ્રને સલામ કરી બોલી-"વારુ, ત્યારે રજા

લઉ છુ સુરતબીબીને આવી આશાજનક વાત સાભળી શેર લોહી ચઢ્યા જેવુ થશે."

હેમેન્દ્ર પણ ઉઠ્યો અને બોલ્યો –"વારુ જા"–થોડી વાર વિચાર કરી ફરી બોલ્યો –"પણ હા, પ્યાર! એક વાત જો, તું સુરતબેનની પાસે ને પાસે રહે છે. ઘણા વખતથી તેમના સહવાસમાં છે ને તે તને ઘણુ ચહાય છે."

"જી, આ બાદીપર તેમની મહેરબાની છે."

"સુરતબેનનું મન તું સારી રીતે સમજી શકે એમ છે. તુ જેટલુ જાણી શકે, એટલુ બીજા કોઇને ખબર પડે નહિ. વારુ, આ સૈયદની વાત પડતી મૂકીએ, તો પણ સુરતબેન લગ્ન કરવાની શા માટે ના કહે છે, તે તું જાણે છે?"

"એ જાણવાને ઘણી માથાફૂટ કરી, પણ–"

"પ્યાર! બેસ"

હેમેન્દ્ર પાછો ગાદીપર બેઠો, પ્યાર પણ માચીપર બેઠી અને બોલી – "ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ–"

"તને કઈ સદેહ જેવુ લાગે છે?–સુરતબીબી હવે નાના નથી," સ્થિર દષ્ટિએ પ્યારના સામુ જોઈ,–"શુ તેઓનુ મન ખાસ કરીને કોઇની તરફ–" "તે પણ બહ્યુ સમજાતું નથી એનો સદેહ મને પણ થયો હતો. મેં પણ વાતમા દાબીને બધુ પૂછી જોયુ. કોઈ નવ્વાબ, અમીર, ઉમરાવ, હિંદુ, મુસલમાન, કઈ જ નહિ તે હસવામા બધી વાત કાઢી નાખે છે."

"આટલા ચતુર છે, ડાહ્યા છે, વિચારશીલ છે, ને આ ચિત્તમા શું ભરાયુ છે?"

"ઘરસસાર માડવાની બુદ્ધિ ઈશ્વરે કેમ એમને નથી આપતો, એ સમજાતુ નથી"

"તુ તો એમની પ્રિય સખી છે જોજે, કોશીશ કરજે."

"હુ તો માત્ર તેમની બાદી છુ"

"તે હુ જાણુ છુ સુરતબેન તને સગી બેન માફક ચ્હાય છે તો તેમનું મન જાણવા પ્રયત્ન કરજે, અને તેમને જણાવજે કે, તેઓ લગ્ન કરશે તો મને ઘણો આનદ થશે"

"બીબીસાહેબ, તેમના પિતાને ઘણી જ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની નજરથી જુએ છે. તેમના પછી જો કોઇને તેઓ આદરબુદ્ધિથી,–શ્રદ્ધાથી, અને વ્હાલથી જોતાં હોય તો આપ છો આપને તેઓ વાહું માને છે હુ તેમને જણાવીશ કે, તેઓ લગ્ન કરશે તો ભાઈસાહેબને ઘણો આનદ થશે."

હેમેન્દ્ર ઉભો થયો અને નીચે સુધી આવ્યો. જાલિમ થોડી વાર સુધી પ્યારની પાસે બેસી રહ્યો હતો, તે બહાર દરવાજે સારી ગયો હતો અને બાગમાં ફરતો હતો. પ્યારને આવતી જોઈ તે ઝટપટ દોડી આવ્યો. હેમેન્દ્રે રામુને હાક મારી, પ્યાર અને જાલિમને ખાંસાહેબના ઘર સુધી પહોંચાડી આવવા કહ્યું. સલામ કરી પ્યાર વિદાય થઈ.

પંચમ પરિચ્છેદ

ખુશખબર

બીજે દિવસે હેમેન્દ્રલાલ સવારના ખાંસાહેબને મળ્યો. તેણે જોયું, તેઓ કોઈ બહાર જવા માટે તૈયાર થયા હતા. ફોજની સજા, સૈયદ સાહેબના પલાયનની વાત, નવ્વાબજાદાનો ગુસ્સો વગેરે બિના ખાંસાહેબને કાને પણ આવી હતી. તેમનું મન નાના પ્રકારના સંદેહમાં પડી ગયું હતું. સુરતની એવા માણસને સાથે શી સ્થિતિ થાય, એ વિચાર તેમના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. જ્યારે હેમેન્દ્રલાલને મોંએ સઘળી હકીકત યથાસ્થિત સાંભળી ત્યારે તેમના મનને અતિ ઘણો સંતાપ થયો.

હેમેન્દ્ર બોલ્યો —"સૈયદસાહેબ સારું માણસ નથી. નવ્વાબજાદાનો ભયંકર ગુસ્સો તેનાપર છે. એવા માણસને સાથે સુરતબેન સુખી થાય નહિ, એમાં કંઈ શક નથી. હજી આ વાત તેમણે સાંભળી નથી. તેમના જાણવામાં આવે તો તેમને ઘણું જ કષ્ટ થશે."

ખાંસાહેબ કેટલીક ક્ષણ ચૂપચાપ રહ્યા પછી બોલ્યા—"એ સંકલ્પ તો હવે છોડી દીધો છે, પણ હવે ઉપાય શો કરવો તે સુઝતું નથી. સુરતને કોને સોંપી જવી?"

"એમ શું કહો છો? પ્રયત્ન કરતાં બીજું કોઈ સારું માણસ મળી રહેશે."

"આટલા દિવસ ક્યાં આપણે પ્રયત્ન નથી કર્યો? બધે ઠેકાણે પ્રયત્ન કર્યો, જહાંગીરનગર જોયું, મુર્શિદાબાદ પણ જોયું, અજીમાબાદમાં પણ તપાસ કરી, પૂર્ણિયામાં પણ શોધ કરી, કોઈ ઠેકાણું આવી ગયું નથી."

"હજી, એમાં નિરાશ થવા જેવું શું છે? ફરી પ્રયત્ન કરતાં અવશ્ય કોઈ સુપાત્ર મળી આવશે."

"તે તો ખરું, પણ હવે સમય ક્યાં છે? હવે મારાથી વધારે વાર રહેવાય એમ નથી. દિવસપર દિવસ જાય છે, ને મારું શરીર દહાડેદહાડે ઘસાતું જાય છે. દેશની અવસ્થા પણ સારી નજરે પડતી નથી. નવ્વાબના

મહેલમા વિચ્છેદનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે. બે દહાડા વધારે વધારે કરતા ક્યા સૂધી રાહ જોવી? 'એવો ખરાબ સમય આવશે કે, કોઇની માનઆબરુ સચવાવાના પણ સાસા પડશે, ત્યાર પહેલાંજ નિકળી જવા મારો વિચાર છે પછી કઈ નિકળાય કરાય નહિ ”

“આપ પ્રયત્ન કરતા રહો, હું પણ જોતો રહીશ. જો કે એટલુ તો છે કે, સુરતબહેન જેવો સર્વાંશે ગુણી માણસ જડવો મુશ્કેલ છે.”

“હુ એ પ્રયત્ન કરતો રહીશ હેમેન્દ્ર તમે પણ જોતા રહેજો હુ તો હવે ઝટપટ જવા ચહાઉ છુ, અને ત્યાર પહેલાં ઈશ્વર કરે તો, મારી મુરાદ સુરતને ઠેકાણે પાડી જાઉં એવી છે તે બર લાવવી, તે પાક પરવરદિગારની મરજીની વાત છે”

બીજી કેટલીક વાતચીત પણ ખાંસાહેબસાથે હેમેન્દ્રને થઈ. નવ્વાબ સરકારની ઉઠે કે નહિ તેવી માદગી, ઘસેટી બેગમની કપટજાળ, સકત જગની દુરાશા, ફિરગીની વૃદ્ધિ, દેશમા ચારે તરફ ફેલાયલો અસતોપ, વગેરે અનેક બાબતોપર વાતચીત થઈ આખરે ખાંસાહેબે જણાવ્યુ કે, 'આ તુમુલ રાજનૈતિક વિપ્લવ પહેલા જ મક્કા શરિફ જવા' તેમનો વિચાર છે, અને 'તે પહેલા સુરતના લગ્ન થઈ જાય તેટલા જલદી કરવા, નાહક વખત ગુમાવવો નહિ.'

હેમેન્દ્રની સાથે વાતચીત કરી ખાંસાહેબ બહાર ચાલી ગયા હેમેન્દ્ર પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો જતા જતા તેણે સાદકને હાક મારી બોલાવ્યો, અને કહ્યુ —“સાદક! આજ મને બેગમ સાહેબાને મળી જવા જેટલો વખત નથી, મારે જરૂરના કામસર જલદી જવુ છે. પ્યારને બોલાવી કહેજે કે, સુરતબીબીના લગ્ન સૈયદ મહંમદ સાથે કરવા ખાંસાહેબનો વિચાર હતો, તે તેમણે હવે છોડી દીધો છે.”

એટલુ કહી હેમેન્દ્ર ત્યાથી ચાલી ગયો શેખ સાદકને અદરની હકીકત કઈ ખબર ન હતી. આ વિવાહભગ થયાની વાત સાભળી તે દુ ખી થયો, જાલિમને બોલાવી, પ્યારને તેડી લાવવા કહ્યુ.

પ્યારે આવીને જોયુ તો સાદક મિયાનો ચહેરો ઉતરેલો હતો તેણે પૂછયુ “શુ થયુ છે?”

“શું થાય? ખબર સારી નથી આ સૈયદ મહમદખા સાથે સુરત બીબીના લગ્નની વાત થતી હતી, તે કોણ જાણે શાથી ખાંસાહેબે બધ રાખી છે.”

“બધ રહી છે? શુ બાણુસાહેબ આવ્યા'તા?”

“અત્યાર સૂધી ખાંસાહેબ સાથે વાતો કરતા હતા શી શી વાતો કરી, તેની મને ખબર નથી પરતુ, જતા જતાં મને તે કહી ગયા

કે, સુરતબીબીના વિવાહની વાત ખાંસાહેબે પડતી મૂકી છે અને અમને તે તને જણાવવાનુ કહેતા ગયા ”

પ્યારનુ મોં આસ્તે આસ્તે સ્મિત પ્રફુલ્લ થતું જતુ હતું તેણે કહ્યુ –

“શેખ સાહેબ! આજ તમારે મોંએ ઘણી ખૂશ ખબર સાભળી, સુરતબીબી પાસે તમારે માટે બક્ષીસની અરજી રજુ કરીશ ”

“ખુશખબર !”

“હા, આ વિવાહ ન થાય, એવી સુરતબીબીની જ ઇચ્છા હતી. શેખજી તમે કની ભોળાભટાક છો તમને ઘરમા શુ થાય છે, એની કઈ ખબર પડે છે ખરી? કઈ જ નહિ હા, વળી સુરતબીબી હમણા લગ્ન કરવા માગતા નથી ”

સાદક થોડીવાર ચૂપ રહી પછી બોલ્યો –“વિચાર નથી એ શુ? આજ કાલની છોકરીઓ અત્યારથી જ ફકીરણ થઈ દુનિયા તજવા ચાહે છે એ શુ? જો છોકરીઓ બધી એમ કરશે તો સસાર ચાલશે શી રીતે?”

“તે દિવસે સુરતબીબી, પેલી છોકરીની વાત કરતા હતા કની, તે તો સદાકાળ ફકીરણ થઈ રહી હતી.”

“ખરી જબરીઓ! તમે તો અત્યારથી જ શરુઆત કરી અને અમે–”

“તમે હાથે કાકણ પહેરી, ઝાડુ કાઢો અને ઘરસસાર માડો ”

“તમો જે કરવા તૈયાર થયા છો, તેપરથી તો એમ જણાય છે કે, અમારે એ જ કરવુ પડશે. વારુ, પણ જો આ ખુશખબર હોય તો તેની બક્ષિસ લાવ.”

“સુરતબીબી આગળ અરજી પેશ કરીશ ”

“મેં તો ખુશખબર તને કહી છે, માટે, બક્ષિસ પણ તારી પાસેથી લેવી જોઇએ.”

“મારી પાસે બક્ષિસ જેવુ છે શું? સાવરણી ને સાણેલુ ”

“પ્યારબીબી! આ સુરમો ક્યાથી મળ્યો છે વારુ? આજ તો તમારી આંખમા વિજળીના ચમકારા થાય છે જો ”

પ્યાર ખુલ્લા દરવાજા તરફ જોઈ ધીમેથી બોલી –

‘બેસર સોહે ઔર સોહે નયને કજરા ”

“એમ ગાનમા ઉડાવવાનુ કરે, એ ચાલવાનુ નથી. આજ તો બક્ષિસ આપવી પડશે.”

“કહ્યુ તો ખરુ કે, સુરતબીબીને બક્ષિસ આપવા માટે કહીશ ”

“આજ બક્ષિસ તો તારા હાથની જોઇએ છીએ ”

“હુ ગરીબ લુડી, માલેકના પૂછ્યા વગર શુ આપી શકુ?”

“તારા મોંના એક એક બોલની હજાર અસરફી છે ”

પ્યાર, ગણગણવા લાગી –

"નિર્મળ મૂરત પિયુકી સુ ઘટ રહી સમાય,
જ્યોં મેંદીકે પાતમેં લાલી નજર ન આય"

સાદક પ્યારના પગને અડવા ગયો

પ્યાર પલકારામા ત્યાથી ખસી ગઈ તથા બારણા બહાર આવી બોલી –

"ક્યુ, મિયા! ક્યસી રહી?"

સાદક બિચારો ઝંખવાણો પડી ગયો, તેના મોંમાંથી એક અક્ષર પણ નિકળ્યો નહિ, માત્ર **પ્યાર**ની તરફ જોઈ રહ્યો

પ્યાર બોલી –"શેખસાહેબ! અસ્માનનો ચાદ એમ રસ્તામા નથી પડ્યો જે કે વાકા વળતા હાથમા આવે!

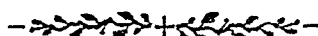
"અસ્માનના ચાદને એક દહાડો હથેલીમા રમાડીશ જો",

"એમ કે?"

"હા"

"જોઈશ વારુ, સલામ, શેખજી!"

"એટલુ કહી દ્રુત વેગથી **પ્યાર** ત્યાથી ચાલી ગઈ તેનો વિચાર સુરતબીબીને આ ખુશ ખબર જણાવવાનો હતો

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

પવિત્ર હૃદયનો પ્રેમ

પ્યારે સુરતને કહ્યું –"સાંભળ્યુ કે, બાબુસાહેબ બાબાજાનને મળી ગયા"

સુરતે આતુરતાથી પૂછ્યુ –"હેં! ભાઈસાહેબે શુ કહ્યુ? અબ્બાજાન શુ બોલ્યા?"

"બાબુસાહેબે તમારે માટે ઘણું કહ્યુ"

"શુ બાબાજાને તેમનુ કહ્યુ માન્યુ નહિ?"

સુરતનો અવાજ ક્ષીણ હતો, પરતુ **પ્યાર**નો ચહેરો આનદભર્યો હતો. તેની આખની કીકીઓ હર્ષથી નાચતી હતી

આ જોઈ **સુરતે** કહ્યુ –"હ, તું વાત છૂપાવે છે કે? બોલ સાચુ, જલ્દી કહે"

પ્યાર હસી પડી, **સુરતે** તેના માથાનો અબોડો પકડ્યો **સુરત**ની જબરદસ્તી આગળ **પ્યાર**નુ કઈ ચાલ્યુ નહિ "સૈયદ સાહેબ સાથે **ખાંસાહેબે** લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે પડતો મૂકયો છે," એ હકીકત **પ્યારે** કહી સભળાવી.

એ સાભળી સુરત ઘણી ખુશ ખુશ થઈ ગઇ. તેણે જોરથી પ્યારને પકડી પોતાની પાસે બેસાડી અને બોલી –

"અલિ! ભાઈસાહેબે શી રીતે બાબાજાનનુ મન ફેરવી દીધુ?"

"એ તો બધો લાબો કિસ્સો છે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે, સૈયદસાહેબ ચાલના સારા નથી ને તેમનુ નામ આખા ગામમા ગવાય છે. આવા માણસને ત્યા સુરતબેન સુખી નહિ થાય, માટે ત્યા આગળ લગ્નની વાત પડતી મૂકવી, એવુ કહી તેમણે બાબાજાનનુ મન ફેરવી દીધુ."

બાદીએ બીજી અનેક વાત કરી સુરતનાં મોંએ આનદની છટા ધારણ કરી, હર્ષોત્ફુલ્લ નેત્રે તે બોલી –"હં! ભાઈસાહબે મને કેટલીવાર આફતમાથી બચાવી છે જો એમના જેવા માણસની આ દુનિયામાં જોડ નથી પૈસાથી કે મણિમુકતાથી એમનો બદલો વળાય એમ નથી. એમની ઋણી હુ સદાકાળ રહીશ"

પ્યારના મનમા એક વિચાર આવ્યો પણ તે વિચારને તેણે મનમા દબાવી દીધો અને બોલી –"બદલો! બાબુસાહેબનો બદલો પછી વાળજો, પણ આ ખુશખબર આપી, તેનુ ઇનામ મને શુ આપો છો?"

"તને? તું શુ માગે છે?"

"હુ તો, બાઈ! ગરીબ બાદી છુ; તોપણ એક ચીજ છે—"

"શી ચીજ વારુ, કહે જોઈયે?"

"જણસ તો કઈ ભારે મૂલ્યની નથી માત્ર એક અધેલો બસ છે"

સુરતને ખુબ હસવુ આવ્યુ તે બોલી –"હોય, એટલુ જ કે? તને શુ અધેલો આપીશ? તને કની થાળી ભરીને અસરફી આપીશ. તારુ શરીર ભરાય એટલા દાગીના આપીશ"

"બીબી! અસરફી અને જવેરાત આપને મુબારક હો હુ તો, બાઈ! ગરીબ માણસ અધેલામા સારો સસાર ચલાવીશ"

"અલિ પ્યાર! એવો કીમતી અધેલો કયા રસ્તામા પડ્યો છે?"

"રસ્તામા નહિ, આપના ઘરમા છે. આજ કેટલા વખતથી લઉં લઉં કરુ છુ, પણ હવે તો, બા! તમારે એ આપવો પડશે, સમજ્યા કે?"

સુરત પલગપરથી ઉઠી, અને પ્યારને જોરથી એક ચુંટી ખણી કહ્યુ –"સાદકની વાત કરે છે, નહિ વારુ? હ? ઢોંગીલી!"

પ્યાર પણ ઉભી થઈ અને હસી બોલી –"આમ ચુંટી શુ લેતાં હશો? માગુ પણ નહિ? આવી ખુશ ખબરીનુ ઇનામ તો જોઇએ ને?"

"હા, હા, જોઇએ, ના કોણ કહે છે?"

સુરત હર્ષમા પ્યારને વળગી પડી અને બોલી.–"ઓ ગાંડી! તારો અંબોડો છૂટી ગયો છે, લાવ ગાંઠ દઈ તારો અંબોડો બાધુ."

"ક્યારથી તમે આ બાદીગીરી કરવા માંડી છે, હેં સુરતબીબી?"

સુરતે પ્યારના માથાની લટો એકઠી કરી, હાથવતી વળ આપી, ચાર આગળી અને અંગુઠાની વચ્ચે અવળો હાથ રાખી ફેરવી ગાંઠ બાંધી; જોરથી વાળનો આમળો ફેરવી અંબોડો બાંધ્યો, પછી તેની પીઠપર એકબે ધીમા મુક્કા પણ માર્યા પ્યાર છટકી જઈ પલંગપરની ચાદરની કરચલિયો ઝાડી સાફ કરવા લાગી.

સુરતે કહ્યું-"પ્યાર! અહીં બેસ, હું આ આવી."

એટલું કહી સુરત ઝટપટ સરિફન બેગમ પાસે ગઈ પ્યાર સાદક સાથે લગ્ન કરવા રાજી છે, એની ખબર તેને કહી સંભળાવી, અને જેમ બને તેમ એના લગ્ન જલદી કરાવી આપવા ખાલાજાનને અરજ કરી ઘરના સઘળા માણસને પ્યાર વ્હાલી હતી.

વૃદ્ધ બેગમ પણ આ ખબરથી રાજી થઈ, પણ બોલી -"એ બેખબરો લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે, તે સાભળી તું આટલી આનંદથી કુદાકુદ કરી રહી છુ. પણ તારા નેકાનુ-"

સુરત સાથી પસાર થઈ ગઈ આણી તરફ પ્યાર શય્યા ઝાડતીઝાડતી મનમા વિચાર કરવા લાગી કે-"ભાઈસાહેબ જેવુ માણસ આ દુનિયામા મળવુ મુસ્કેલ," "પૈસા કે મણિ મુકતાથી બદલો વળાય નહિ,"-ત્યારે ભાઈસાહેબપર બીબીનુ મન તો નહિ હોય? અને હોય તો ઉપાય શો? ના, ના, એમ શુ હોય? પણ પૂછવામા શુ જાય છે? મન તો તાડી જોઉ?" પ્યાર આમ વિચાર કરતી હતી, તેવામા સુરત ત્યાં આવી પહોંચી અને બોલી -

"પ્યાર! લે હુ આ આવી."

પ્યારે કહ્યુ -"તમને બીજુ શુ જોઇએ છે?"

"અલિ! આજ તારુ ઠેકાણુ નથી તો? તુ શું કહેતી'તી?"

"કેમ વળી ઠેકાણુ નથી?"

"ઠેકાણુ નથી તો બીજુ શુ? આજ આ તનમનાટ શાનો છે?"

"ક્યા તનમનાટ જોયો?"

"આજ નહિ તો બે દહાડા પછી જોઇશું કની પણ હા, સાભળ. જેટલા દિવસ અમે અહીં છીએ, એટલા દહાડા પહેલા તું અમને છોડી જાય, એ નહિ ચાલે."

"તમને શા માટે છોડી જાઉ?"

"સાદક જો બીજું ઘર લે, અને ત્યા રહેવા ઇચ્છે તો?"

"હુ તો તમારી બાદી છુ તે તમારી પાસેજ રહેવાની."

"સાદક એ વાત નામજૂર કરશે તો?"

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
૭ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૮ મો	૩– ૦–૦
૮ નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્ય-સંગ્રહ... ...	૩– ૦–૦
૯ દયારામકૃત કાવ્ય-સંગ્રહ (૪ થી આવૃત્તિ) ...	૧– ૮–૦
૧૦ પ્રવીણ-સાગર (હિંદી મૂળ અને ગુ ભાષાંતર)	૩– ૦–૦
૧૧ બ્રહ્માનંદ કાવ્ય (૨ જી આવૃત્તિ)... ...	૧–૧૨–૦
૧૨ સુમતિપ્રકાશ-બ્રહ્માનંદ સ્વામીકૃત	૦– ૬–૦
૧૩ નભૂવાણી (આસાદિક કાવ્ય)	૨– ૦–૦
૧૪ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (ગિરિધરકૃત)	૧– ૨–૦
૧૫ સ્ત્રીગીતસંગ્રહ (નાગર સ્ત્રીઓમા ગવાતા ગીત)	૦–૧૦–૦
૧૬ નર્મકવિતા (નાની)	૦– ૬–૦
૧૭ નર્મકવિતા (મોટી) (સચિત્ર)	૪– ૦–૦
૧૮ નળાખ્યાન(નર્મદ સંશોધિત)	૦– ૫–૦
૧૯ સવિતાકૃત કવિતા	૧– ૦–૦
૨૦ અલંકારચંદ્રિકા-(૨ જી આવૃત્તિ) ..	૧– ૦–૦
૨૧ બિહારી-સતસઈ (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧–૧૨–૦
૨૨ મેઘદૂત (સટીક-સચિત્ર)...	૧– ૪–૦

નવલ કથા

૧ કથાસરિત્સાગર (૨ ભાગ આવૃત્તિ ૨ જી)	૪– ૦–૦
૨ અદ્‌ભુત વિક્રમાદિત્ય (ભાગ ૧ લો).	૧– ૦–૦
૩ ઇરાવતિ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧– ૮–૦
૪ સરલ કાદમ્બરી (૨ જી આવૃત્તિ).. ...	૧– ૦–૦
૫ માલતીમાધવની વાર્તા ...	૦– ૫–૦
૬ વિક્રમોર્વશીયની વાર્તા	૦– ૩–૦
૭ શાકુંતલાની વાર્તા	૦– ૩–૦
૮ હાજીબાબાના સાહસ કર્મો	૧– ૪–૦
૯ અરેબીયન નાઇટ્સ (૨ ભાગ પુષ્કળ ચિત્રો). (થોડા વખતમા બહાર પડશે.)	
૧૦ મુક્તામાળા	૦–૧૦–૦
૧૧ હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યા	૧– ૪–૦
૧૨ રામેલાસની કથા	૦–૧૦–૦
૧૩ દીનાર્બસ-રામેલાસની કથાનો ઉત્તર ભાગ ...	૦–૧૦–૦
૧૪ મુરખો	૦– ૬–૦
૧૫ ચતુરસિંગ	૦– ૪–૦
૧૬ ધામીગામ કોટવાલ	૦– ૮–૦

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
સામાજિક નવલકથા	
૧ ગગા—એક ગુર્જર વાર્તા	૧— ૦—૦
૨ સવિતાસુંદરી	૦— ૪—૦
૩ વિક્રમની વીશમી સદી	૩— ૦—૦
૪ એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટી ખરાબ કી?	૧— ૮—૦
૫ આજ કાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા	૧— ૮—૦
૬ વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ ..	૧— ૮—૦
૭ મહન્ત મહારાજનું મિશન (થોડા વખતમાં બહાર પડશે)	
૮ સદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન ...	૧— ૨—૦
નાટક	
૧ વિક્રમોર્વશીય નાટક	૧—૧૨—૦
૨ રાજભક્તિવિડમ્બણ	૦— ૨—૦
૩ તમાસંવરણ નાટક	૦— ૨—૦
૪ બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (પાકાં પુઠાં) ...	૦— ૮—૦
૫ બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (કાચા પુઠા) .	૦— ૬—૦
૬ દ્રૌપદીદર્શન	૦—૧૨—૦
૭ રામજાનકી દર્શન	૦—૧૨—૦
૮ સાર શાકુંતલ	૦— ૮—૦
બાળકો માટે	
૧ બાળકોનો આનંદ ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૦—૧૦—૦
૨ બાળકોનો આનંદ ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૦—૧૦—૦
જ્યોતિષ	
૧ મૃગશીર્ષ અને આર્યોનો ઉત્તર ધ્રુવનિવાસ	૨— ૦—૦
૨ પ્રશ્નપંચાનન	૦— ૨—૦
૩ પર્વોત્સવતિથ્યાવળી	૦— ૨—૦
ન્યાય	
૧ ગુજરાતવાસી ન્યાતના, ધારા	૧૦— ૦—૦
કોષ	
૧ નર્મકથાકોશ (૩ જી આવૃત્તિ)	૨— ૦—૦

"તો વળી શું? જો એ એમ કહે તો એ અદના અધેલાને સાફસુફ કરી છેડે બાંધવા કોણ બેઠું છે?"

"તો હવે અમારે પણ કયા અહીં ઝાઝા દહાડા રહેવું છે?"

"તમે કયા જવાના બીબી?"

"બાબાજાન કાબા શરિફ જવાના છે, ને હું પણ તેમની જ સાથે જઇશને?"

પ્યારનો ચેહેરો ગંભીર થયો તે બોલી –"તેઓએ શું કહ્યું છે, તે તમને ખબર છે? તેઓ મક્કા શરિફ જશે, પણ, ત્યાર પહેલા આપના નેકા કરીને, નહિ કે ત્યાર પહેલા, સમજ્યા?"

સુરતનું મોં પણ પડી ગયું તે બોલી –"મારો વિચાર તો તું જાણે છે હવે બીજું ઠેકાણું મળે ત્યારની વાત ત્યારે"

"એમ કેમ? બીજું ઠેકાણું શોધવા તેમણે કહ્યું છે અને પોતે પણ શોધે છે પણ, એમ કહું સુરતબીબી! શાથી તમને લગ્ન કરવા વિચાર થતો નથી?"

"કેમ નથી થતો તે તને સો વાર તો કહ્યું છે"

"એ વાત હું માનતી નથી, પણ બાબુસાહેબે શું કહ્યું છે, તે જાણો છો?"

"ના, ભાઇસાહેબે શું કહ્યું છે?"

"તેઓ કેટલા દહાડાથી મને કહે છે, અને આ વખતે પણ ફરી કહ્યું હતું, કે જો તમે લગ્ન કરશો તો તેમને ઘણો આનંદ થશે."

"તેઓ મને ઘણા જ વ્હાલથી ચહાય છે, માટે એમ કહે છે"

"તેઓ તમને એ પ્રમાણે હેત કરે છે, એ તો તમે જાણો છો, છતા, જાણીકરીને એમની વાતને કેમ ઠેસ મારો છો?"

"એ ખરી વાત તેઓ મારા લગ્ન ઇચ્છે છે, એ તેમના પવિત્ર પ્રેમનું પરિણામ છે ખાલાજાન અને અબ્બાજાન પણ મને ચહાય છે, તેથી મારા લગ્ન થાય એમ ઇચ્છે છે"

"વારુ, જો તેઓ તમને ચહાય છે, તો તમે તેમને શ્રદ્ધાની ને વ્હાની નજરથી નથી જોતા?"

સુરતના મોંપર હાસ્ય છટા સ્ફુરી તે બોલી –"તે તું શું જાણતી નથી?"

"જાણું છું, શા માટે નહિ? તમે જ કહો છો કની કે, 'દુનિયામાં તેમનો જોટો નથી, સોનારૂપાથી કે જરઝવેરાતથી તેમનો બદલો વાળી શકાય એમ નથી! દુનિયામા એમના જેવું બીજું કોઈ માણસ નથી–"

"હું તો કોઈ એમની બરાબરીનો દેખતી નથી."

"વારું, બીબી! હું એક વાત પૂછું?"

"શી ?"

"તમે સાચો જવાબ આપશો ?"

"હુ કોઈ દહાડો જૂઠી વાત કરું છુ ખરી ?"

"તેમ નહિ, તમારા મનની વાત કહેશો ?"

"તું પૂછે તો તારાથી કોઈ વાત કદિ છૂપાવી છે કે છૂપાવુ છુ ?"

"તમને શાદીની ઇચ્છા થતી નથી ?"

"ના, તે તો તું જાણે છે"

"શા માટે નથી થતી ? કોઈ મન-મનમાન્યો પુરુષ મળતો નથી તેથી ? અથવા, જુઓ, તમે હવે નાના કીકલા નથી, માટે પૂછુ છુ, ઇશ્વરે તમારુ શરીર પણ સહુના જેવુ માસમાટીનુ કર્યું છે તો શા માટે ઇચ્છા થતી નથી ? શુ તમે કોઈ અસભવિત ઠેકાણે મન ખોઈ બેઠા છો ?"

સુરતે ગભીર, પરતુ મૃદુ અવાજે કહ્યુ –"પ્યાર! આ જ વાત તેં પહેલા મને એક વાર પૂછી હતી નહિ વારુ ?"

"પૂછી હશે, પણ આજ તમને એક વાત પૂછુ છુ. જો બાપુ-સાહેબ, બાપુસાહેબસાથે તમારો વિવાહ—"

સુરત ચોંકી આ શુ વાત ? તે બોલી.–"છી. છી ભાઈસાહેબ તે ભાઈ! પ્યાર તુ આજ ગાડી થઈ છુ કે શુ ? તે ભાઈ, હુ બહેન! તેઓ હિદુ, હુ મુસલમાન! તુ મૂર્ખ છે, તને બીજો કોઈ વિષય જડ્યો નહિ ને, આ ?"

"ભાઇને બહેન તે ઠીક, સમજ્યા એ તો માત્ર બોલવાચાલવાના સબધ. આપણે કયા લોહીનો સબધ છે ? તેઓ હિદુ છે એ વાત કબૂલ, પરતુ તમારા જેવી ગુણવાન્, રૂપવાન્, શીખેલી, હોંશિયાર, ચતુર, ધનવાન્ સ્ત્રી મળે તો ઘણા હિદુ મુસલમાન થાય."

"સાભળ તારી વાત તો એવી છે કે, સાભળીને ગુસ્સો આવે છે, પરતુ કહુ છુ કે, ભાઈસાહેબ જો મુસલમાન થાય તથા તેમને સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મપર પ્રીતિ થાય, તો હુ પાકમજબ મુસલમાન છુ, તે મને પરમ સતોષ થાય, પરતુ ધનની લાલસાથી, કે રૂપવાન્ સ્ત્રીના લોભથી તે સ્વધર્મને ત્યાગે તો તે શઠ છે, બેઇમાન છે એમા કઈજ શક નથી સમજી ? તું મૂર્ખ છે, ભાઈસાહેબ એવા નથી તું તેમને હજી સૂધી ઓળખી શકી નથી"

"તે હશે, પરતુ આ જીગરમા અગ્નિ પેટાવી કયા સૂધી બાળ્યા કરશો ?"

"કયો અગ્નિ ?"

પ્યાર 'કહુ કે ન કહુ' તે વિચારમા પડી તેના મનમા ભય પણ થયો છતા તે બોલી –"બીબી! તમે માઠું લગાડતા ના. જુઓ, મારા

મનને એમ લાગે છે, માટે પૂછુ છું. તમારું મન તમારી પાસે નથી. તે તમે–તમે પણ જાણતાં નથી તમે તે ભાઈસાહેબને દઈ દીધું છે”

લજ્જા, ઘૃણા, ક્રોધથી સુરતનુ મોં લાલચોળ થઈ આવ્યુ તેને એકાએક બોલવાને શબ્દો જડ્યા નહિ. આખરે ઉચ્છ્વસિત, રોષભરે સ્વરે તે બોલી –“જા, નિકળ મારા મોં આગળથી, પાપિણી! જેમ આવે તેમ મોંમાથી બકે છે? એ બાંદી તે બાદી, તું શુ સમજીશ?”

હેમેન્દ્ર સાથના પવિત્ર સબંધપર શકા થતી જોઈ સુરતને માઠું લાગ્યુ. પવિત્રાભિમાનથી ભરેલ સુરત રડી પડી, રોતી, રોતી, તે બિછાનાપર સુઈ ગઈ

હિત કરવા જતા વિપરીત પરિણામ જોઈ પ્યાર ઝંખવાણી પડી ગઈ તેને પણ મનમા માઠુ લાગ્યુ કે, નાહક મેં આ વાત છેડી. પ્યાર પૈસા લઈ કામ કરનારી સામાન્ય બાદી ન હતી તે સુરતને વ્હાલી હતી, સુરતનો પણ તેનાપર પ્રેમ હતો તે માત્ર પગારદાર બાદીના માફક કહેવાની સાથે જ બહાર જતી રહે તેમ ગઈ નહિ. પ્યાર ત્યાં એકલી મુગી બેસી રહી. સુરતના પલંગ પાસે જઈ, તેના પગની લાલ પાનીઓ પોતાના ખોળામા લઈ ઓળાસવા લાગી

તે રાત્રે શય્યામા પડી પડી સુરત મનમા વિચાર કરવા લાગી – “શા માટે પ્યારે આ વાત પૂછી? શાથી તેના મનમાં આમ સદેહ ઉત્પન્ન થયો? શુ ભાઈસાહેબ રૂપવાન્ છે માટે? ભાઈસાહેબ તો પરમ રૂપવાન્ છે, એમના જેવા રૂપવાન્ થોડા હશે ભાઈસાહેબ બળવાન્ છે, ગુણવાન્ છે હા, બળવાન્ પણ ખરાસ્તો એમના જેવો બળવાન્ તો મેં હજી દીઠો નથી. એમના જેવુ સાહસ કેટલાનામા હોય છે? એમના જેવી દયા, સ્નેહ, મમતા માયા કોને છે? એમનુ ઉત્તમ ચરિત્ર પણ કેટલાનામા હશે? આ શહેરમા જુઓની અમીર, ઉમરાવ અનેક છે, પણ સત્ચરિત્ર ક્યા છે? બેસવે, ઉઠવે, બોલવે, ચાલવે, વ્યવહાર વર્તણુકમા તેમના જેવા થોડા હશે સસારમા એવા મનુષ્યો દુર્લભ છે ભાઈસાહેબને હુ ચ્હાઉં છુ. શા માટે ન ચ્હાઉં? તેમણે તો લૂટારુઓના હાથમાથી મને ઉગારી છે, દુષ્ટના હાથમા સપડાયલી પાછી આણી છે, મારી માનઈજ્જતની રક્ષા કરી છે, મને નવ્વાબજાદીની બાદીગરીમાથી અટકાવી છે, મારાપર અનેક ઉપકાર કર્યા છે, તેમને ન ચ્હાઉં? પ્રાણથી તેમને ન પૂજુ? જ્યા સૂધી જીવીશ, ત્યા સૂધી તેમને ચ્હાઈશ પરંતુ, પ્યાર શાથી આજ આમ બોલી? કોઈ દિવસ નહિ ને આજ તેને શુ થઈ આવ્યુ?”

આ વિચાર મનમા આવતા સુરત મનમાં શરમાઈ ગઈ, અભિ-

માનથી તેની આંખોમા આસુ આવ્યાં. સુરતે ઘણાઘણા વિચાર કર્યા; જીવન ઘટનાવલિની આલોચના કરી; હેમેન્દ્રની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારથી આજ સૂધીના બધા બનાવો મનમા આણ્યા દરેક બનાવને તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તપાસતી ગઈ. તેના રમણીહૃદયના એકાત અતર-ખંડમા બાદીના કથનરૂપી પ્રકાશથી જોવા લાગી, હૃદકક્ષના બારીક માર્ગે તપાસવા લાગી, પણ કંઈજ નહિ, તેને શકાનુ સ્થાન રહ્યુ નહિ પોતાનુ હૃદય હિમશિખરપરથી સ્વચ્છ સલિલા ગંગાજળ સમાન નિર્મળ ભાસ્યું કંઈજ નહિ 'ભાઈસાહેબ તે ભાઈસાહેબ—સગા ભાઈ. પરમ શ્રદ્ધા, પરમ ભક્તિ, પરમ પ્રીતિભાજન, સુખ દુ ખમા, સપદ વિપદમા, અવિચ્છિન્ન પવિત્ર પ્રેમને પાત્ર સહોદર—બધુ, વડીલભાઈ. ભાઈસાહેબ—તે તેવા જ ભાઈસાહેબ, સગી માના જણ્યા બે સતાન સમાન ભાઈ બહેન' એમ વિચારમા ને વિચારમા અડધી ઉપર રાત વીતી ગઈ પ્રભાત થવાને થોડી વાર હતી તે સમયે પવિત્ર હૃદયની નિષ્કલક સુરત પ્રશાત ચિત્તે નિદ્રાભૂત થઈ

બીજે દિવસે સુરત મોડી ઉઠી તેણે પોતાનુ હૃદય તપાસી જોયુ હતુ. તેના મનને શકાનુ લેશ પણ કારણ ન હતું. તેથી ઉઠતાંની વાર તેનો ચહેરો પ્રફુલ્લ હતો પ્યારપરનો તેનો રોપ તેને અણસમજુ જાણી, ઉતરી ગયો હતો. હમેશની માફક તે હસતી બોલતી હતી.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

વસ્લની રાત

આજ પ્યારના લગ્નનો દિવસ છે. આજ ખાંસાહેબને ત્યા બડી ધામધૂમ છે. ઘણા માણસો એકઠા થયા છે ખાંસાહેબ પ્યારને પોતાની દીકરી સમાન ગણતા હતા. તેના વર્તનવ્યવહારથી, તેની બોલચાલથી, તેની બુદ્ધિથી અને ઘરના માણસની સાથે સલુકાઈથી, કામ કરવાની ટેવથી ખાંસાહેબને પ્યાર ઘણી વ્હાલી થઈ પડી હતી આજ ખાંસાહેબ જાણે કન્યાના પિતા હોય, તેમ તેમણે સઘળી ગોઠવણ કરી હતી આ સિવાય વળી સાદક પણ તેમનો પ્રિય નોકર હતો, તે વિશ્વાસુ, પ્રભુ-ભક્ત, સાહસી, બુદ્ધિમાન્ અને નિમકહલાલ હતો. ઘણા દહાડાથી ખાંસાહેબનો વિચાર હતો કે, બન્નેના લગ્ન કરી આપી તેમને સુખી કરવા આજ તેમણે ઘણા પૈસા ખરચી, ભારે ધામધૂમ કરી બન્નેના લગ્નની તૈયારી કરી છે

પ્યાર સુરતની બાંદી હતી; પરંતુ સુરત તેને બાદી માફક ગણતી

નહિ તેને મન તો પ્યાર તેની પ્રિય અતરંગ સખી, ચતુર વડિલ બેનની માફક ગણતી હતી. સુરત જાણતી હતી કે, પ્યાર સાદકને ચહાય છે, સાદક પણ ઘણા વખતથી પ્યારની સાથે નેકા કરવા રાજી છે, પરતુ સુરતની પોતાના લગ્ન કરવાની અનિચ્છા અને વિલબ જોઈ પ્યારે પણ આટલા દિવસ સૂધી વિવાહની આતુરતા દાખવી ન હતી. આજ બન્નેના લગ્નનો દિવસ છે, આજ સુરતનો આનદ માતો નથી

વૃદ્ધ ખાંસાહેબે, વૃદ્ધા બેગમે અનેક તરેહના અલકાર, વસ્ત્રાદિક પ્યારને ભેટ આપ્યા છે સુરતે પણ શણગારની ઉપયોગી કીમતી ચીજ આપી છે હેમેન્દ્રલાલે પણ એક ઉમદા સાડી અને સોનાનો હાર લઈ રામમોહનસાથે મોકલી આપ્યો રામમોહને તે શરિફન બેગમ પાસે પહોંચાડી આપ્યો. તે વખતે સુરત ત્યા હાજર હતી, જોર કરી તેણે તે હાર પ્યારને તેને તે વખતે પહેરાવી દીધો સઘળાએ તે હારને વખાણ્યો, પરંતુ સુરતની નજરે બધાથી શ્રેષ્ઠ ઉપહાર તે ભાઈસાહેબનો જણાયો સાડી પણ પહેરાવવાને સુરતે ઘણી તાણાતાણ કરી, પણ પ્યારે તે વખતે પહેરી નહિ

આમોદપ્રમોદમા લગ્ન કાર્ય પૂરુ થઈ ગયુ ભોજનાદિ પણ પતી ગયુ. એમ કરતા રાત પડી ગઈ લગ્નનુ કામ-કઈ નહિ ને કઈ, ફલાણું આવ્યુ, ઢીકણુ રહી ગયુ, એમ કઇનુ કંઈ કામ તો નિકળે બધુ કામ આટોપાતા રાત પડી ગઈ. આજ પ્યાર પોતાને સ્વાધીન નથી, આજથી અધેલાને વશ થઈ ચાલવાનું ખાંસાહેબના મકાનમા જ એક જગ્યાએ તેમના શયનગૃહની વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી

આજ સુરતે પ્યારને સારી સાડી પહેરાવી છે, સુદર ઘરેણાથી તેને સજાવી છે, સુદર સુરમો આજી તેના અણિયાળા, તેજદાર ચક્ષુની શોભા વધારી છે, પોતાને હાથે પ્યારના વાળ ઓળી, અંબોડો બાંધ્યો છે રાત વધારે ગઈ સુરતે એક બાદીને હાક મારી—"પ્યારને લઈ જા આજ હવે ક્યા સૂધી બેસી રહીશ, પ્યાર?"

વાક્વિદગ્ધા પ્યારનુ મોં આજ બધ છે. અત્યાર સૂધી પ્યાર જગલમા સ્વચ્છદ ફરતી પખિણી જેવી હતી, તે આજ પોતાની ઇચ્છાથી પિંજરામા પૂરાઈ છે જાણે જાણીજોઈ કોઇએ અપરાધ કર્યો હોય ને બોલે નહિ, તેની માફક આજ પ્રવીણા પ્યાર ચૂપ બેઠી રહી છે સુરતની ઠંડી મજાકનો તે ઉત્તર આપી શકતી નથી આખરે પ્યાર બોલી—"તમને ઉઘ આવે છે? ચાલો હુ તમને તમારા ખડમા સુવાડવા આવુ?"

"હુ તો એકલી જઇશ, તું તારા ઘરમા જા."

"તમે એકલા જશો?"

"શું કરીએ? તું હવે થોડી રોજરોજ આવવાની છે?"

"શા માટે નહિ આવુ?"

"તુ પારકાનો ઘરસંસાર કરીશ કે નહિ? હવે તું પહેલા જેવી સ્વતંત્રતા કયાથી લાવીશ?"

વૃદ્ધબેગમ સાહેબ પણ ત્યા આવી લાગ્યા. તેઓ હસીને બોલ્યા.- "હવે તારા પગમા બેડી પડી ગમે તેટલી તોએ તુ પારકાને વશ. હરતાફરતા બેડી તે બેડી, પ્યાર!"

સઘળા હસી પડ્યા પ્યાર હોઠ કરડી બોલી-"એવી બેડી તો ક્યાંય ભાગી નાંખીશ."

સુરતે કહ્યુ-"ભાગીશ ત્યારની વાત ત્યારે, અત્યારે તો જા ચાલ, હાબી! આપણે સુઈ જઇએ"

સુરત ઉઠી ઉભી થઈ, પોતાના શયનખડ તરફ જવા તૈયાર થઈ

હાબીએ પ્યારને કહ્યુ-"પ્યાર! અમે છીએ ને? તુ આજ એક દહાડો નહિ હોય તો નહિ ચાલે વારુ?"

એમ બોલતી હાબી ઉઠી, પ્યાર પણ સાથે જ ઉભી થઈ

પ્યાર સુરતનુ બિછાનુ ઝાડીકરી સાફ કરે નહિ, કરચલી કાઢી નાખી ચાદર બરાબર પાથરે નહિ, તો સુરતને તૃપ્તિ થતી નહિ. પ્યાર પાસે બેસી વાયરો નાખે નહિ ત્યા સૂધી સુરતને ઉંઘ આવતી નહિ; પ્યાર બેચાર વાતો કરે નહિ અને તે ખડમા સુએ નહિ તો તેને એકલા જંપ વળતો નહિ.

પ્યાર મનમા વિચાર કરવા લાગી કે, 'આજ નવી બાદીથી કંઈ બરાબર કામ થશે નહિ. આજ તો મેં બિછાનુ પણ બરાબર ઠીક કર્યું નથી' આવો વિચાર કરી પ્યાર પણ હાબીની પાછળપાછળ ચાલી.

સુરતે પોતાના શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો હાબી જેવી બારણામા પહોંચી, ને પાછુ વળી જોયુ તો પ્યાર પ્યારને જોઈ તે હસીને બોલી:- પ્યાર બીબી! તુ શુ કામ આવે છે? શેખસાહેબ કયા સૂધી રાહ જોતા જાગરણ કરશે? તું જા, તારુ કંઈ કામ નથી. તું શુ કરવા નાહક તકલીફ ઉઠાવે છે? હુ છુ કની?"

એટલુ કહી હાબીએ બારણા દઈ દીધા. પ્યાર પાછી હઠી નહિ, તે બારણાં પાછા ધકેલવા લાગી હાબી અદરની સાકળ વાસી શકી નહિ, જો કે તે વાસવાને તે ઘણો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલામા અદરથી સુરતની કારમી ચીસ સભળાઈ, અને તેની સાથે ઘસડાઘસડી અને તાણાતાણી થતી હોય તેમ ભાસ્યું પ્યારે પોતાના સઘળા જોરથી બારણુ એવુ તો પાછુ ધકેલ્યુ કે તે ઉઘડી ગયું ઘરમા ઝાંખો દીવો બળતો

હતો પ્યારે જોયું તો કોઈ બળવાન્ વિકટ પુરુષ સુરતને મોંઢે માથે એક હાથે કપડું વિંટાળી, બીજા હાથથી હડસેલી બારી તરફ લઈ જાય છે પ્યારે આ જોતા જ ચિચિયારી પાડી એટલામા તે વિકટ મૂર્તિ, પીડાતો હોય તેમ "ઓ ખૂદા" એટલુ ધીમેથી બોલી, સુરતબીબીને જમીનપર ફેંકી, બારી પાસે જઈ બેઠી ગયો

પ્યારે ચીસ મારી –"અરે, આવોરે–આવો, ચોર છે,–ચોર છે"

હાફળીફાંફળી દૃષ્ટિએ પ્યારે સુરત તરફ જોયુ તો તેનાં કપડાં લોહીથી ખરડાયલાં અને હાથમા છૂરી હતી

પ્યાર –"તમને ઘા લાગ્યો છે? ચોરે તમને માર્યાં છે?"

સુરત –"ના, મેં એને આ કટારી મારી છે"

પ્યાર બારી પાસે દોડી જઇને જૂએ તો, તે માણસ તિબારીપર ફેરડાની સીડી ઉપરથી નીચે ઉતરતો હતો. પ્યાર ઝટ પાછી આવી, અને સુરતના હાથમાથી કટારી લઈ તે તિબારીના પથ્થરના કઠેરાને બાંધેલી ફેર કાપી નાખી. તરત નીચે કાંઈ ભારે જણસ પડવાનો અવાજ થયો

આણી તરફ પ્યારની બૂમથી વૃદ્ધ બેગમસાહેબા ને બે ત્રણ બાંદીઓ ત્યા દોડી આવ્યા એટલામા ખાંસાહેબ પણ આવી પહોંચ્યા અને સાદક તથા કાદર પણ ત્યા હાજર થયા 'શુ થયુ છે? આ લોહી શુ? સુરત બીબીને કોઇએ આઘાત કર્યો છે? ચોર કયા છે?' એમ ગરબડાટ મચી રહી

સુરતના શરીરને નુકસાન ન જોઈ વૃદ્ધ બેગમસાહેબ અને ખાંસાહેબના જીવને શાતિ થઈ ગરબડ શમી ગઈ

સુરતબીબીના કહેવાપરથી જણાયુ કે, જેવી તે પલગપર બેઠી, તેવી જ કોઇએ તેને પાછળથી બળપૂર્વક પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, જેવી તે ચીસ પાડવા ગઈ ને ચીસ પડી ન પડી, એટલામા તે તેના મોંપર કપડું વિંટાળવા મંડ્યો. સુરતના હાથ છૂટા થવાથી તેણે ગાદી તળેથી કટારી ઝટ હાથમા લીધી; એટલામા તે જોરથી સુરતને બારી તરફ ઘસડી લઈ જવા લાગ્યો, પ્યાર દરવાજો ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કરતી હતી, બાદી હાળી તે ઉઘાડતી નહિ. આખરે પ્યારે જોરથી બારણા ઉઘાડી નાખ્યા, પ્યારને જોતા જ તે જોર કરી સુરતને હડસેલવા લાગ્યો, એટલામા સુરતે તે કટારી તેના પેટમાં મારી; બીજાને ખટમા દાખલ થયેલુ જોઈ અને પોતાને ઘા લાગવાથી તે માણસ સુરતને પડતી મૂકી નાસવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, બારી પાસે જઈ તે વટાવી નીચે ઉતરવા લાગ્યો, એટલામા પ્યારે તેની દોરની સીડી કાપી નાંખી; સુરતને કંઈ આઘાત થયો ન હતો, માત્ર તેના કપડા અસ્તવ્યસ્ત થયાં હતા અને લોહીથી ખરડાયા હતા પ્યારે તેના કપડા બદલાવ્યા અને સરિકને તથા પ્યાર તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા

પ્યારને હવે હાબીનુ સ્મરણ થયું તેને ત્યા ન જોતા તેના મનમા લાગ્યુ કે, એ પણ આ કાવતરામા સામેલ હશે પ્યારે તેની તપાસ કરવા કહ્યુ હાબી પ્યારના અદર આવ્યા પછી ત્યાથી ભાગી ગઈ હતી, ધીમેથી સીડી ઉતરી નીચે આવી હતી; પણ બહાર જવાની તક ન મળતાં ત્યા બારણા આગળ આવી લપાઈ ગઈ હતી, તે શોધ કરતા પકડાઈ ગઈ.

આણી તરફ ભાગીરથીતીરપર ઘરના પાછલા ભાગ આગળ પણ ગરબડ હતી આજ પ્યારના લગ્ન હોવાથી હેમેન્દ્ર ઘેર રહેવાનો હતો, પરંતુ નવ્વાબજાદાના ખાસ બોલાવવાથી તેને હીરાઝીલમા જવુ પડયુ હતું આટલી રાતે નૌકામા બેસી તે પોતાને ઘેર પાછો ફરતો હતો રામમોહન પણ તેની સાથે હતો ખાંસાહેબના પાછલા દરવાજા આગળ એ વેળાએ એક નૌકા બાધેલી જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ નૌકા કોની હશે ? આટલી રાતે અહીં કોણ આવે અને શા માટે ? એમ વિચાર કરતો હેમેન્દ્ર પોતાની નૌકા આગળ ચલાવતો ગયો, એટલામા ઉપરથી કોઈ ભારે જણસનો તીરપર પડવાનો અવાજ સભળાયો હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે આ શું ? વેગથી તે નૌકાને, તે તરફ, કિનારા આગળ તે હોડીની પાસે લઈ આવ્યો, અને ઝટ લઈ તે બીજી બાધેલી નૌકાપર કુદી પડ્યો. રામમોહન તીરપર કુદી પડ્યો અને જોયુ તો એક જણ નદીના જળમા કૂદી પડી તરતો-તરતો નાઠો ખાંસાહેબના મકાનમા પણ ભારે ધોંધાટ સભળાયો જે હોડીપર હેમેન્દ્ર કુદી પડ્યો હતો, તેમા ત્રણ ચાર ખલાસી હતા તેઓ બીજી નૌકાને પાસે આવતી જોઈ મનમાં ભીતિ પામ્યા હતા. વળી હેમેન્દ્રને તે હોડીપર કુદેલો જોઈ ઝપાઝપ તેઓ પાણીમાં કૂદી પડ્યા અને તરી નાઠા એક પળમા આ સર્વ બનાવ જોઈ, હેમેન્દ્ર આભો બની ગયો કે આ શુ હશે ?

એટલામા ખાંસાહેબનો એક નોકર ત્યા આવી પહોંચ્યો. શોધ કરતા હોડીમા એક સ્ત્રી મળી આવી અને દીવાલની અડોઅડ એક ઘવાયલો, પટકાયેલો માણસ અર્ધમૃત અવસ્થામા મળી આવ્યો હેમેન્દ્ર તેમને લઈ ખાંસાહેબના મકાનમા આવ્યો

થોડા વખતમા સઘળી હકીકત હેમેન્દ્રને જણાઈ આવી ઘવાયલો માણુસ મૂર્ચ્છામાં અવાક્ હતો પ્યારના મનમા સબળ સદેહ ઉત્પન્ન થયો, પકડાયલી સ્ત્રીને પ્યારના કહેવાથી અદર આણવામા આવી જ અને, પ્રકાશમા તે સ્ત્રીને જોતા જ પ્યાર એવી ક્રોધથી સળગી ઉઠી કે, નવા જુતા પહેરેલા હાથવતી એવો તો ફટકો તેના મોંપર માર્યો કે, તે સ્ત્રી જમીન-

પર પડી ગઈ. આટલું જ નહિ પણ—અમને લખતાં શરમ આવે છે કે—તેણે તે પડેલી સ્ત્રીના મોંપર પગવતી એવા જોરથી લાત મારી કે, તેનાં નાકનું વેસર તૂટી ગયું, હોઠ છુદાઈ ગયા અને નાક તથા મોંમાથી લોહી નિકળવા માડ્યું. જેમ ઘણા વખતનો દબાવી રાખેલો ફુવારો બમણા જોસથી ફૂટે, જેમ ધુંધવાતો અગ્નિ પવનના જોસથી એકાએક સળગી ઉઠે, તેમ આજ પ્યારનો ક્રોધાનલ સળગી ઉઠ્યો હતો તે ઘણા વખતના દાબી રાખેલા ક્રોધને શમાવી શકી નહિ. બાદી હાબી અને તે પકડી આણેલી સ્ત્રીની જુઆની લેતાનેતા સવાર થઈ નવ-વિવાહિત પ્યાર તે રાતે વાસર ઘર કરી શકી નહિ વસ્લની રાત ને તન્હાઇની રાત થઈ પડી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પન્નાનો બદલો

મુર્શિદાબાદ જતા પન્ના ઉલ્લંઘણ કરતા, ખાંસાહેબની નૌકાપર હુમલો કરી, સુરતનુ હરણ કરવામા નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી પણ મિર્ઝા ગુલામઅલીની આકાંક્ષા નબળી પડી ન હતી. તેના મનમા સુરતને કોઈ પણ પ્રકારે હરણ કરી લઈ જઈ, તેની સાથે બળજોરીથી સાદી કર-વાની ને પોતાના અંતઃપુરમા રાખવાની ઇચ્છા બળવત્તર થઈ હતી. બાદી પન્ના પણ પ્યારના શબ્દો ને અપમાન વિસરી ગઈ ન હતી, તે વળી સુરતના રૂપની, ગુણની, તેની બુદ્ધિમત્તાની અને તેના ઉભરાઈ જતા જોબનના બહારની વાતો કરી, મિર્ઝાની લાલસાને ઉત્તેજિત કરતી હતી હજી સૂધી સુરતના લગ્ન થયા ન હતા, એ વાતની માહિતી મિર્ઝા તેમ જ બાદી પન્નાને હતી મિર્ઝાએ પન્નાને બે ત્રણ વખત મુર્શિદા-બાદ મોકલી હતી; પરંતુ પન્નાનુ અમુક હકીકત મેળવવા સિવાય કઈ વળ્યુ નહતું. પન્નાએ ખબર મેળવવાને, ખાંસાહેબના ઘરની બારીક તપાસ રાખવાને, એક નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી ખાંસાહેબને ત્યા પોતાની વિશ્વાસુ અને માનીતી અને ઓળખીતી બાદી હાબીને લાગ જોઈ તેણે દાખલ કરી દીધી હતી આ બાદી ખાંસાહેબના ઘરની રજેરજ હકીકત પન્નાને જણાવતી, કારણ કે પન્નાએ તેને સારી બખ-શિસની આશા આપી હતી અને અવારનવાર દામ પણ આપતી હતી આ બાદીનુ અસલ નામ હબિબઉન્નિસા હતું, તેમાથી હિબહન અને હબિ અને આખરે હાબી થઈ ગયુ હતું, જે નામથી તે વાચનારને પરિચિત થઈ છે પન્ના મુર્શિદાબાદમા મતિઝીલ નામના મહેલમાં

પ્યારને હવે હાબીનું સ્મરણ થયું તેને ત્યાં ન જોતાં તેના મનમા લાગ્યુ કે, એ પણ આ કાવતરામા સામેલ હશે પ્યારે તેની તપાસ કરવા કહ્યું હાબી પ્યારના અંદર આવ્યા પછી ત્યાથી ભાગી ગઈ હતી, ધીમેથી સીડી ઉતરી નીચે આવી હતી, પણ બહાર જવાની તક ન મળતા ત્યા બારણા આગળ આવી લપાઈ ગઈ હતી, તે શોધ કરતા પકડાઈ ગઈ

આણી તરફ ભાગીરથીતીરપર ઘરના પાછલા ભાગ આગળ પણ ગરબડ હતી. આજ પ્યારના લગ્ન હોવાથી હેમેન્દ્ર ઘેર રહેવાનો હતો, પરંતુ નવ્વાબજાદાના ખાસ બોલાવવાથી તેને હીરાજીલમા જવુ પડયું હતું આટલી રાતે નૌકામા બેસી તે પોતાને ઘેર પાછો ફરતો હતો રામમોહન પણ તેની સાથે હતો ખાંસાહેબના પાછલા દરવાજા આગળ એ વેળાએ એક નૌકા બાધેલી જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો તે મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ નૌકા કોની હશે ? આટલી રાતે અહી કોણ આવે અને શા માટે ? એમ વિચાર કરતો હેમેન્દ્ર પોતાની નૌકા આગળ ચલાવતો ગયો, એટલામા ઉપરથી કોઈ ભારે જણસનો તીરપર પડવાનો અવાજ સભળાયો હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે આ શુ ? વેગથી તે નૌકાને, તે તરફ, કિનારા આગળ તે હોડીની પાસે લઈ આવ્યો, અને ઝટ લઈ તે બીજી બાધેલી નૌકાપર કુદી પડ્યો રામમોહન તીરપર કુદી પડ્યો અને જોયુ તો એક જણ નદીના જળમાં કૂદી પડી તરતો-તરતો નાઠો ખાંસાહેબના મકાનમા પણ ભારે ઘોંઘાટ સભળાયો જે હોડીપર હેમેન્દ્ર કુદી પડ્યો હતો, તેમાં ત્રણ ચાર ખલાસી હતા તેઓ બીજી નૌકાને પાસે આવતી જોઈ મનમા ભીતિ પામ્યા હતા. વળી હેમેન્દ્રને તે હોડીપર કુદેલો જોઈ ઝપોઝપ તેઓ પાણીમા કૂદી પડ્યા અને તરી નાઠા એક પળમા આ સર્વ બનાવ જોઈ, હેમેન્દ્ર આભો બની ગયો કે આ શુ હશે ?

એટલામા ખાંસાહેબનો એક નોકર ત્યા આવી પહોંચ્યો. શોધ કરતા હોડીમા એક સ્ત્રી મળી આવી અને દીવાલની અડોઅડ એક ઘવાયલો, પટકાયેલો માણસ અર્ધમૃત અવસ્થામા મળી આવ્યો હેમેન્દ્ર તેમને લઈ ખાસાહેબના મકાનમા આવ્યો

થોડા વખતમા સઘળી હકીકત હેમેન્દ્રને જણાઈ આવી ઘવાયલો માણસ મૂર્ચ્છામાં અવાક્ હતો પ્યારના મનમા સબળ સદેહ ઉત્પન્ન થયો. પકડાયલી સ્ત્રીને પ્યારના કહેવાથી અદર આણવામા આવી અને દીવાના પ્રકાશમા તે સ્ત્રીને જોતાં જ પ્યાર એવી ક્રોધથી સળગી ઉઠી કે, નવા ચૂડા પહેરેલા હાથવતી એવો તો ફટકો તેના મોંપર માર્યો કે, તે સ્ત્રી જમીન-

પર પડી ગઈ. આટલુ જ નહિ પણ—અમને લખતા શરમ આવે છે કે—તેણે તે પડેલી સ્ત્રીના મોંપર પગવતી એવા જોરથી લાત મારી કે, તેના નાકનુ વેસર તૂટી ગયું, હોઠ છુંદાઈ ગયા અને નાક તથા મોંમાથી લોહી નિકળવા માડ્યું. જેમ ઘણા વખતનો દબાવી રાખેલો ફુવારો બમણા જોસથી ફૂટે, જેમ ધુંધવાતો અગ્નિ પવનના જોસથી એકાએક સળગી ઉઠે, તેમ આજ પ્યારનો ક્રોધાનલ સળગી ઉઠ્યો હતો તે ઘણા વખતના દાબી રાખેલા ક્રોધને શમાવી શકી નહિ બાદી હાબી અને તે પકડી આણેલી સ્ત્રીની જુબાની લેતાસેતા સવાર થઈ. નવવિવાહિત પ્યાર તે રાતે વાસર ઘર કરી શકી નહિ વસ્લની રાત તે તન્હાઇની રાત થઈ પડી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પન્નાનો બદલો

મુર્શિદાબાદ જતા પન્ના ઉત્ક્રમણ કરતા, ખાંસાહેબની નૌકાપર હુમલો કરી, સુરતનુ હરણ કરવામા નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી પણ મિરજાં ગુલામઅલીની આકાક્ષા નબળી પડી ન હતી. તેના મનમા સુરતને કોઈ પણ પ્રકારે હરણ કરી લઈ જઈ, તેની સાથે બળજોરીથી સાદી કરવાની ને પોતાના અત પુરમા રાખવાની ઇચ્છા બળવત્તર થઈ હતી. બાદી પન્ના પણ પ્યારના શબ્દો ને અપમાન વિસરી ગઈ ન હતી, તે વળી સુરતના રૂપની, ગુણની, તેની બુદ્ધિમત્તાની અને તેના ઉભરાઈ જતા જોબનના બહારની વાતો કરી, મિરજાની લાલસાને ઉત્તેજિત કરતી હતી. હજી સુધી સુરતના લગ્ન થયા ન હતા, એ વાતની માહિતી મિરજા તેમ જ બાદી પન્નાને હતી મિરજાએ પન્નાને બે ત્રણ વખત મુર્શિદાબાદ મોકલી હતી; પરતુ પન્નાનુ અમુક હકીકત મેળવવા સિવાય કંઈ વળ્યું નહતું પન્નાએ ખબર મેળવવાને, ખાંસાહેબના ઘરની બારીક તપાસ રાખવાને, એક નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી ખાંસાહેબને ત્યા પોતાની વિશ્વાસુ અને માનીતી અને ઓળખીતી બાદી હાબીને લાગ જોઈ તેણે દાખલ કરી દીધી હતી આ બાદી ખાંસાહેબના ઘરની રજેરજ હકીકત પન્નાને જણાવતી, કારણ કે પન્નાએ તેને સારી બખ્સિસની આશા આપી હતી અને અવારનવાર દામ પણ આપતી હતી આ બાદીનુ અસલ નામ હબિબઉન્નિસા હતું, તેમાથી હિબહન અને હબિ અને આખરે હાબી થઈ ગયુ હતુ, જે નામથી તે વાચનારને પરિચિત થઈ છે. પન્ના મુર્શિદાબાદમા મતિઝીલ નામના મહેલમાં

રહેતી, કારણ કે જ્યારે **મિરજા ગુલામઅલિ મુર્શિદાબાદ** આવતો ત્યારે **નવાજેસ મહમદ**ને ત્યાં તે પરોણો થઈ ઉતરતો હતો. **નવાજેશ મહમદ**ના મૃત્યુ પછી, ધસેટી બેગમની મહેરબાની તેનાપર કંઈ કમ નહતી **મિરજાં**, જહાગીરનગરમા નામાકિત માણસ હતો, અને ધસેટી બેગમ તેનાદ્વારા **રાજવલ્લભ** અને તેના પુત્ર કૃષ્ણવલ્લભ સાથે ખટપટ ચલાવતી હતી, તેથી-મિરજા પણ ધસેટી બેગમનો અનુગ્રહભાજન હતો આજ એક મહિનો થયા **મિરજા મુર્શિદાબાદ**મા છે. **પન્ના** અને **હાબી** લાગ શોધ્યા કરતા હતા તેમણે આખરે, **પ્યાર**ના લગ્નની રાતે ગરબડાટ હશે એમ ધારી, તે રાતે સુરતને હરણ કરી જવાની યુક્તિ રચી નીચે દરવાજાને રસ્તે તેને બળજોરીથી લઈ જવી, એ સભવિત ન હતુ, માટે તેના શયનખડની પાછલ બારીને માર્ગેથી તેને ઉપાડી જવા તેઓએ યુક્તિ રચી હતી ખૂદ **પન્ના** પણ હોડીમાં આવી હતી આ લોકોની મુરાદ કેવ રીતે બર ન આવી, એ આગલા પરિચ્છેદમા વર્ણવવામા આવ્યુ છે, અને **પન્ના**ને જોતા જ **પ્યાર**નો ક્રોધ કેવો ઉછળી આવ્યો, અને તેણે તેના કેવા હાલ કર્યા, તે પણ વાચનારને જણાવવામા આવ્યુ છે.

અહીં કેટલીક પહેલાની હકીકત જણાવવી આવશ્યક છે તે ઘણા દિવસની જૂની વાત છે. **પ્યાર** તે વખતે માત્ર બાલિકા હતી **પ્યાર**નો પિતા એક ફક્કડ ગાનાર હતો **મહેરઅલિ** નામે એક યુવક **પ્યાર**ના પિતા પાસે ગાવા બજાવવાનુ શિખવા આવતો હતો તે વખતે નવ્વાબી અમલમા અને ખાસ કરીને જહાગીરનગરમા ગાનપાનનો ઝાઝો શોખ હતો. **મહેરઅલિ** થોડુઘણુ લખતાવાચતા શિખ્યો હતો. ગીતવાદ્યમા પણ તેની સાધારણ ગતિ ઠીક હતી, પરતુ તે ફક્કડ અને મોજીલો જીવ હતો કિશિયારી ઝાઝી હતી, અમીર ઉમરાવને ત્યા ગાવા કરવા જતો હતો, કલાવતણી સાથે બજવૈયાનુ કામ કરતો હતો, અને જે બે પૈસાની પ્રાપ્તિ થતી હતી, તે મોજશોખમા ઉડાવી દેતો હતો પ્યારના બાપના મરણ પહેલાં થોડા સમય ઉપર તેણે **પ્યાર**ના લગ્ન **મહેરઅલિ** સાથે કરી નાખ્યા હતા

બાપના મરણ પછી **પ્યાર** પોતાના સ્વામીને ઘેર રહેવા આવી. ઘરમા કરતાકારવતા જે કોઈ કહો, તેમા તેની એક વૃદ્ધ સાસુ માત્ર હતી. તે આંખે ઝાઝુ દેખતી નહિ અને કાને બહેરી હતી, એટલે ઘરનુ સઘળુ કામકાજ **પ્યાર** કરતી, વૃદ્ધ સાસુની પણ તે સેવાબરદાસ્ત કરતી હતી — સ્વામીરાજના દર્શન માત્ર અઠવાડિયામાં બેએક દિવસ માડમાંડ થતા હતા, **મહેરઅલિ** શુ કરે છે અને શું નહિ, તેની ઘરમા કોઈને ખબર પડતી નહિ ક્રમે ક્રમે **પ્યાર** કિશોર અવસ્થામાં આવી પહોંચી. ગાનતાનમાં

તેને સ્વાભાવિક અનુરક્તિ હતી, બહાર બેસી મહેરઅલિ જે કાંઈ ગાતો અને બજાવતો અને નવીન ચીજ મોઢે કરતો, તે પ્યાર અદર બેઠી બેઠી ધ્યાનમા રાખતી, ગોખતી, અને અભ્યાસ કરતી હતી ગાવામાં તેણે એક પ્રકારની કુશળતા મેળવી, જે તે વખતે અત પુરની સ્ત્રીઓમા વિરલ હતી. યૌવનમા આવતા પ્યારનુ લાવણ્ય બેશ ફૂટી નિકળ્યું, પરતુ મહેરઅલિનો સ્વભાવ દિવસોદિવસ બગડતો જતો હતો. ખરાબ સોબતમા પડી તેણે મદ્યપાન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો, અને બીજી રીતે પણ તેની વર્તણુક નઠારી થતી જતી હતી ને નઠારી સોબતમા પડી તે અનેક પ્રકારના કુછદ શીખ્યો હતો પ્યારનુ વય તે વખતે માત્ર ચૌદપદર વર્ષનુ હતુ; સ્વામીને વશ કરવાની કળા તે શીખી ન હતી વૃદ્ધ સાસુ જો કે જીવતી હતી, પરતુ મુઆ બરાબર હતી મહેર ઘણી વખત રાત્રે ઘેર આવતો નહિ, આવે તોપણ અદર સૂવા જતો નહિ ને બહારના ખડમા જ પડી રહેતો પ્યારને સદેહ ઉત્પન્ન થયો, તેણે અતે ભાળ મેળવી કે તેનુ નસીબ ફૂટેલુ છે એક દિવસે મહેર, મોડી રાત્રે એક સ્ત્રીને સાથે લઈ પોતાના ઘરમા દાખલ થયો તે રાત્રે સ્વામી અને સ્ત્રીને ભારે કલહ થયો, પરતુ પ્યારની બળજોરી કઈ કામ લાગી નહિ તેના ધણીની સાથે આવનાર સ્ત્રી, બીજી કોઈ નહિ, પણ પન્ના હતી તે વખતે તેની ઉમ્મર વીસબાવીસ વર્ષની હતી, અને તે આલમ બજારમા રહેતી હતી. તે ગાવાનાચવાનો ધધો કરતી હતી અને તેણે જ પ્યારના સુખમય સસારમા રાખ મેળવી ઝેર સમાન કરી નાખ્યો હતો

વધારે હકીકતની આપણે જરૂર નથી. મહેર હવે ઘેર આવતો નહિ, ક્યા પડી રહે છે તેનો પણ પત્તો મળતો નહિ કોઈ વખતે ઘેર આવે તો નિશામા ચકચૂર અને સાથે તે ડાકણી તો ખરી આમ કેટલાક દિવસ ગયા આખરે એક વખતે ખબર આવી કે, આલમ બજારની કોઈ ગાવાવાળીને ત્યા મહેરનુ મૃત્યુ થયુ છે પ્યાર જેમતેમ દુ ખમા દિવસ ગાળવા લાગી, મહા મુસિબતે સસાર ચલાવવા લાગી; એવામા તેની વૃદ્ધ સાસુ ણ મરણ પામી આ સસારમા કોઈ તેનુ રહ્યું નહીં આખરે નિરાધાર નિ સહાય પ્યાર, ખાંસાહેબને ત્યા બાદી તરીકે રહી તેની સારી ચાલચલણથી અને કાર્યદક્ષતાથી તે સુરતની માનિતી થઈ પડી અને ખાંસાહેબ પણ તેને પોતાની કન્યા સમાન ગણવા લાગ્યા

આણી તરફ પન્ના પણ બદચલણને લીધે પોતાનો અવાજ ખોઈ બેઠી ગાયનમા તેને બે પૈસાની પ્રાપ્તિ હતી તે પણ જતી રહી આખરે તેણે પણ બાદીગીરી કરવા માડી કેટલોક વખત મુર્શિદાબાદમા રહી, વળી ફરી ત્યાથી જહાગીરનગરમા ગઈ અને ફરી પાછી રાજધાની મુર્શિ-

દાબાદમા કોઇને ત્યા બાદી થઈ રહી. એમ કરતાં આખરે મિરજા ગુલામઅલિને ત્યા તેને આસરો મળી ગયો અને ત્યાં તે માનિતી બાદી થઈ પડી; કારણ કે મિરજા શૌકિન હતા અને પન્ના તેની મરજી સંપાદન કરવામાં કુશળ હતી. આ પન્ના પછી એક વાર ખાંસાહેબને ત્યા પ્યારને મળી હતી પછી પન્નાના ઉત્ક્રમણ વખતે પણ પ્યારે તેની શી દશા કરી હતી તે સર્વ, વાંચનારને વિદિત છે

ખાંસાહેબ, સરિફન બેગમ, અને હેમેન્દ્ર સર્વ મળી આ બનાવનુ શુ કરવું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં પ્યાર પણ ત્યા આગળ હાજર હતી હેમેન્દ્રનો વિચાર એવો હતો કે, નવ્વાબજાદાની સહાયથી મિરજાની ખબર લેવી અને તેને ઉચિત શિક્ષા કરાવવી, પરંતુ ખાંસાહેબને આ વાત અરુચિકર હતી તેથી તેમણે આ વિચારને સંમતિ આપી નહિ ઘરની આ સર્વ હકીકત બહાર જણાવા દેવી, એ ખાસાહેબને મન ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ અને તેઓએ કહ્યુ –"મારે ક્યા હવે અહીં ઝાઝા દહાડા રહેવુ છે? ઇશ્વિર એ દુષ્ટની ખબર લેશે."

હેમેન્દ્રે કહ્યુઃ–"તે તો ખરું, પણ જો આ વખતે મિરજાને એમને એમ જવા દઇશુ તો ભવિષ્યમા એ શુ નહિ કરે? આજ તો એણે આટલુ કર્યું, કાલ એથી વધારે કરે, માટે સુરત બેનના બચાવ માટે કંઈ કરવાની જરૂર છે"

ખાંસાહેબ –"એ સર્વનો મેં વિચાર કરી જોયો છે, અને મેં મારો વિચાર હવે બદલ્યો છે આટલા દિવસ સૂધી મારો વિચાર એમ હતો કે, સુરતના અહી લગ્ન કરીકારવી મક્કા શરિફ જવુ, પણ હવે હુ એમ કરવા માગતો નથી. એને નિરાધાર અહીં, કોને ત્યા રાખી જઉં? તે ઘણા દહાડાથી સાથે આવવાની હઠ કરી રહી છે, તો એને પણ સાથે લેતો જઇશ, એમ મેં વિચાર કર્યો છે"

ખાંસાહેબનું આવા પ્રકારનુ બોલવુ સાભળી સઘળા ચૂપ રહ્યા સવારમા પન્નાને અને હુાબીને ઘરમાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા તેઓ એમને એમ ઘરમાથી જઈ શકયા નહિ પ્યાર પણ તેમ કરવા રાજી ન હતી. સાદકને તેમનુ શું કરવુ, તેની તેણે સમજણ પાડી હતી પ્યારના કહેવાથી સાદકે, પન્નાના અને હુાબીના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા હતા, મોંઢાપર ચુનો અને મેંસ ચોપડી હતી, અને હાથ બાધી લીધા હતા. આમ ખૂબ માર ખાઈ, અપમાન વેઠી, હાલહવાલ થઈ, પન્ના અને હુાબી, પ્રાણ બચવા માટે ઇશ્વરનો આભાર માનતાં, ખાંસાહેબના મકાનમાથી ચાલી નિકળ્યાં રસ્તામાં લોક કાકરા ન મારે, માટે નજર ચૂકાવી નાસતા નાસતા તેઓ એક ઓળખીતાને ત્યા ભાગી ગઈ

મિરજાં ગુલામઅલી પણ બીજી વાર પોતાના પ્રયત્નમા નિષ્ફળ થઈ, ભય કે શરમનો માર્યો તેને તે દિવસે મુર્શિદાબાદ છોડી પલાયન કરી ગયો

ષષ્ઠ ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

હજપ્રયાણ

ખાંસાહેબનો મક્કાશરિફ હજ કરવા જવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. દરેક વાતની તૈયારી લગભગ થઈ ગઈ હતી. તેઓ સુરત ઉન્નિસાને પણ સાથે લઈ જવાના હતા આ જોઈ પ્યારને પણ સુરતબીબી સાથે જવાની ઇચ્છા થઈ આવી, પરતુ સાદકનો તેમ કરવા વિચાર ન હતો અજાણ્યા દેશમા જઈ કષ્ટમય જીવન ગાળવા સાદકનો વિચાર ન હતો હજી હમણા જ લગ્ન કર્યાં હતા, સસારસુખ શુ, તે પૂરેપૂરુ અનુભવ્યુ ન હતું અને એટલામા સસાર ત્યાગી કેવળ ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવુ, એ સાદકને ઇષ્ટ ન હતુ હજી ઘણા દિવસ છે, આટલામા શુ વહી ગયુ છે? ઘરડા થઇશુ, છોકરાછૈયા થશે, તેને સસાર મડાવી પછી જઇશુ, એવો સાદકનો વિચાર હતો આથી બન્ને ધણીધણિયાણી વચ્ચે ઘણી બોલાચાલી થઈ, રીસામણા થયા, વાદવિવાદ થયો અને અતે આ વાક્યુદ્ધ પછી સધિ પણ થઈ ખાંસાહેબ, સરિફન બેગમ અને સુરતે મળી તોડ કાઢ્યો કે, સાદક અને પ્યારે હમણા તો અહીં જ રહેવુ, યોગ્ય વખતે જો તેઓ અરબસ્તાનમા હોય તો તેમને જઈ મળવુ સસારનુ બધન એવુ દૃઢ છે કે, આખરે તે અધેલાનો જય થયો ખાંસાહેબે જતા પૂર્વે તેમના ભરણપોષણનો એક પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો ખાંસાહેબ પોતે સપત્તિશાળી માણસ હતા, તેમને માટે આ મોટી વાત ન હતી ઢાકા જલાલપૂર અતર્ગત રસૂલપૂરમા તેમને મોટી જમીનદારી હતી ને ત્યા કેટલાક ગામો તેમના હસ્તક હતા તે સિવાય જહાગીર નગરમા બાગ બગીચાવાળુ એક મોટુ મકાન, મુર્શિદાબાદમા મકાન અને આ ઉપરાત પ્રાત મુર્શિદાબાદમા પણ જમીનદારી હતી આ સર્વ સ્થાવર અને જગમ મિલ્કતની તેમણે વ્યવસ્થા કરી નાખી હતી, કારણ કે અરબસ્તાનથી તેમનો પાછા ફરવાનો વિચાર ન હતો

મક્કે હજ કરવા જવાના આગલે દિવસે તેમણે હેમેન્દ્રને પોતાના અત પુરમા બોલાવ્યો ત્યા આગળ સરિફન બેગમ, સુરત તથા ખાંસાહેબ બેઠા હતા પ્યાર અને મહેર પણ ત્યા હતા, અને સાદક પણ એક ખૂણામા ઉભો હતો. આજ ખાંસાહેબનુ મન ઉદાસ હતુ જે સ્થાનમાં નાનપણથી તેમણે વાસ કર્યો હતો, જે દેશમા તેમની ઉન્નતિ

થઈ હતી, જે દેશમા તેમને અનેક જણ સાથે ઘનિષ્ઠ સબધ થયો હતો, જયાં ઘણા માણસો સાથે સ્નેહમમતા હતી, જે સ્થળના પશુ, પ્રાણી, જળ, વાયુ, તરુલતા, અને પક્ષી સુદ્ધા સ્નેહના સૂત્રે તેમની સામે જોડાયા હતા, તે દેશ હમેશને માટે છોડી, પવિત્ર ભૂમિમા પ્રયાણ કરતા તેમની આખોમા આજ આસુ વર્ષતા હતા માયાનુ બધન, માનો ન માનો, પણ દૃઢ છે, એમા કોણ ના કહેશે? આપણુ હિત ચહાનાર, નિસ્વાર્થે જીગર વારનારને છોડી જતા કોને દુ ખ ન થાય? આજ ઘણે દિવસે ખાંસાહેબના શુભ ઇચ્છા સફળ થવાનો દિવસ નિકટ આવ્યો હતો, છતા આ મહાપુરુષની આખમા આસુ આવ્યા હતા સુરતઉન્નિસાની મોટામાં મોટી વાસના પિતાની સાથે તે પવિત્ર ભૂમિમા જઈ, તેમની ચરણસેવા કરવાની હતી, તે વાસના સફળ થવાનો આ વખત હતો, છતા તેનુ હૈયુ ગળગળુ થઈ ગયુ હતુ એ પ્યાર, એ ઘર, ભાઈસાહેબ, સર્વની મમતા સ્નેહના વિચારથી તેનુ અંત કરણ દ્રવીભૂત થયુ હતુ તેની આખમાથી આસુની ધાર ચાલતી હતી. સરિફન બેગમની પણ તેવી જ અવસ્થા હતી.

પ્યાર અને મહેરના મન ઉદ્વિગ્ન હતા સાદક પણ રોતો જણાતો હતો. હેમેન્દ્ર તે સ્થળે આવ્યો, ખાંસાહેબને અને સરિફન બેગમને વિનમ્ર સલામ કરી, સસ્નેહે, નિરવે સુરતઉન્નિસાને અભિવાદન કર્યું

ખાંસાહેબે કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર! કાલ સવારે તો જાત્રાએ નિકળવાનુ છે અને મારે ઘણી વાત કરવાની છે, માટે મેં તમને બોલાવ્યા છે"

હેમેન્દ્રનુ હૈયુ પણ નરમ બની ગયુ હતુ તે મનમા સારી રીતે સમજતો હતો કે, આ સસારમા તેને જે કઈ યત્કિંચિત્, માન પૈસો વગેરે હતું, તે સર્વ ખાંસાહેબની દયાનુ–મમતાનુ પરિણામ હતુ તે તેમને પિતૃસમાન લેખતો હતો, તેમના જવાની વાતથી તેને પણ અતરમા ખેદ થતો હતો. તે બોલ્યો –"મુરબ્બી! નાનપણમા જ મારા પિતા મરી ગયા હતા, અને તે વયમા મને પિતૃવિયોગ શું, તે હુ અત્યાર સુધી જાણી શકયો નથી. આપની કૃપાથી, મમતાથી મારો તે અભાવ ટળી ગયો છે પરતુ આજ હુ દુનિયામા ખરેખરા પિતાના સ્નેહથી વચિત થાઉં છુ"

હેમેન્દ્રની આખમા, આટલુ બોલતા, આસુની ધાર ચાલી, ખાંસાહેબની આખોમાં પણ જળ ભરાઈ આવ્યુ. તેઓ ભગ્ન સ્વરે બોલ્યા – "ઘણા દિવસની વાત છે, મને એક પુત્ર હતો, પરતુ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી તે આ લોક છોડી ચાલ્યો ગયો તે પુત્રને ઠેકાણે હુ તમને ગણતો આવ્યો છુ તમને જોઈ હુ મારા પુત્રનુ દુ ખ ભૂલી ગયો છુ, આજ તમને પણ છોડી જવા વખત આવ્યો છે" કેટલીક પળ ચૂપ રહી

ખાંસાહેબે કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર ! અમે તો જઇશું એ દૂર દેશમાં જો ખબર મોકલાવી શકાય તેમ હશે, ને જો ઇશ્વરની દયાથી જીવતો રહીશ તો કોઇક વખત સમાચાર મળશે."

હેમેન્દ્રની આખમાંથી દડદડ આસુની ધાર વહેતી હતી ખાંસાહેબે કહ્યુ –"મારી જે કઈ થોડી સપત્તિ છે, તેનો મેં કઇક બદોબસ્ત કર્યો છે, જે અત્યાર સૂધી તમને જણાવ્યો નથી, પરતુ હવે તે તમને જણાવવો જોઇએ."

ખાંસાહેબે કાગળનુ એક બડલ કાઢી કહ્યુ –"સુરત તો મારી સાથે આવે છે, જોઇએ એટલી નગદ રકમ તો સાથે લઈ જાઉં છુ, ભવિષ્યમા જો જરૂર પડશે તો તમને જણાવીશ ઢાકા જલાલપુરમા મારી જાગીર છે. સપત્તિની ફકિરને શી જરૂર છે? તમને મેં મારા પુત્રવત્ જાણ્યા છે, તો પછી એ જાગીર હુ તમને જ આપુ છુ. આ બડલમા એ લગતું દાનપત્ર છે તેમા નિજામતિ મજૂરીની મહોર છે આજથી તે જાગીરના માલિક તમે છો."

ખાંસાહેબની અનન્ય મમતા જોઈ હેમેન્દ્ર અવાક્ થઈ ગયો કેટલીક પળ સૂધી તેનાથી બોલાયુ નહિ તે ઉભો થયો અને ગદ્ગદ કઠે બોલ્યો –"નિરાધાર હુ, નોકરીની શોધમા ઘેરથી નિકળ્યો હતો શહેરમા અન્નશોધ માટે જતો હતો તેમા માર્ગમા આપે આશ્રય આપી, અન્ન આપી, હાથ પકડી, સુમાર્ગે પ્રેરી, પિતા સમાન વાત્સલ્ય બતાવી મને માણસાઇમા આણ્યો છે, આપની મમતા, આપની મહેરબાનીથી મારે કોઈ પણ જાતની ખોટ નથી આપ હોત નહિ તો મારે આ દિવસ આવત નહિ આપે જે કર્યું છે, તે પિતા પણ કરે નહિ, એથી અધિક સ્નેહ આપે કર્યો છે, હુ આપનો સદા ઋણી છુ. આપ વડિલના આશીર્વાદથી મને કોઈ જાતની ખામી નથી તો આપ આજ આમ શામાટે કરો છો? મને આ જાગીર કરતા તે હજાર રીતે એનાથી સારા કામમા આપી શકાય એમ છે. તો પછી—"

ખાંસાહેબે ગળગળા સ્વરે કહ્યુ –"હેમેન્દ્ર! હુ તમને મારા પોતાના પુત્રસમાન ગણુ છુ, મારી સંપત્તિપર તમારો અધિકાર છે"

હેમેન્દ્ર –"પણ હમશિરા–બેનને માટે?"

ખાંસાહેબ –"હા; તેનો પણ મેં વિચાર કર્યો છે, અને સુરત સાથે પણ વાતચીત કરી છે મેં જે બદોબસ્ત કર્યો છે, તે મારી ઇચ્છાથી કર્યો છે એટલુ જ નહિ, પણ સુરતે પણ તેમાં પોતાની ખુશી બતાવી છે સુરતને માટે એક જૂદી વ્યવસ્થા કરી છે, તે તમને જણાવુ છુ, પણ હો, જો સુરત કદાચ ત્યાંથી પાછી આવે તો—"

"તો સઘળી જાગીર સંપત્તિ બેનની," હેમેન્દ્ર અડધેથી જ બોલી ઉઠ્યો.

ખાંસાહેબ.—"ના, તેમ નહિ આ જાગીર તો હુ તમને આપી જાઉં છુ સુરત મારી સાથે આવે છે, ત્યા તેને હુ કોઈની સાથે પરણાવવાનો બદોબસ્ત કરીશ, પરતુ કદાચિત્ જો તે ત્યાંથી આવે, જો તેની સંભાળ લેનાર કોઈ હોય નહિ, તો તમે તો છો જ—તેના ભરણપોષણની, તેની સભાળની, તેના સુખદુ:ખની સભાળ તમારે કરવાની, તે તમારી બેન છે, તમે એના મોટા ભાઈ છો, એમા વધારે તમને કહેવુ પડે એમ નથી. હા, બીજી એક વાત સાભળો મુર્શિદાબાદ પ્રાતમા પણ મારી એક જાગીર છે અત્યારે તો તે પણ હુ તમને આપતો જાઉં છું પણ જો સુરત કદાચ પાછી આવે તો તે જાગીરપર સુરતનો હક, નહિ તો તમે અને તમારા વંશજો એ ભોગવે."

હેમેન્દ્રનુ હૈયુ, ખાંસાહેબની અતુલ મમતાથી એવુ તો તરગમય થઈ ઉઠ્યુ હતુ કે, તેને બોલવાને શબ્દ સુદ્ધાં જડતા નહિ તે ચૂપ બેસી રહ્યો.

ખાંસાહેબે કહ્યુ:—"બીજી એક વાત પ્યાર અને સાદક મારા ઘણા જૂના, વિશ્વાસુ અને વ્હાલા માણસો છે. તેમને છોડીને જતા મને પણ ક્લેશ થાય છે. તેમના ભવિષ્યના ભરણપોષણનો બદોબસ્ત કરવાનુ હું તમને સોંપુ છુ રસુલપુરમા તેમને રહેવા માટે એક મકાન બધાવી આપજો. હુ તેમને તમને જ સોંપતો જાઉં છુ."

પ્યાર અને **સાદક** આક્રદ કરી ઉઠ્યા

ખાંસાહેબ—"આ સિવાય, બીજી એક વાત પણ તમને કહેવાની છે. રસુલપુરમા પિર શાહ મહંમદની પ્રાચીન દરગા છે તેને માટે કેટલુક ખર્ચ થાય છે. ત્યા કોઈ ફકિર, પિર, મુસાફર, અતિથિ આવી રહે છે, દર શુક્રવારે કુરાન વચાય છે એ સર્વનો ખર્ચ હુ ચલાવતો આવુ છુ. તમે આ સર્વ ખર્ચ નિભાવજો એમા કોઈ વાતની ખામી ન આવે, એ જોતા રહેશો તમે હિંદુ છો, તમને કંઈ આ કરવામા વાધો તો નથીને?"

"હું આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરુ છુ કે, જ્યા સૂધી હુ જીવતો છુ, ત્યા સૂધી આ પિર સાહેબના દરગામા જે જે કામ આપ કરાવતા આવ્યા છો, જે ખર્ચ થાય છે તે બરાબર રીતે ચલાવીશ, એટલુ જ નહિ, પણ મારા મરણ પછી પણ મારા ઉત્તરાધિકારીઓ એ કામ બરાબર ચલાવતા રહે, એનો બદોબસ્ત કરીશ"

"તમારા કહેવાપર મને પૂરો વિશ્વાસ છે હવે બીજુ કંઈ કહેવાનું નથી, પણ હા, એક વાત ધ્યાનમા રાખજો નિજામતની અવસ્થા

અને દેશની અવસ્થા ઘણી માઠી થતી જાય છે. આ વખતમાં તમારે ભારે ખબરદારી રાખી ઘણુ જ સાવધાનથી વર્તવુ. આ વાત મેં તમને પહેલા ઘણીવાર કહી છે, અને આજે ફરીથી કહુ છુ જોજો, એ વાત બરાબર લક્ષમા રાખજો."

"આપની આજ્ઞા, હુ બરાબર પાળવા યત્ન કરીશ"

"તમે વળી ઘણા વખતથી અહી છો, ઘેર સ્ત્રીબાળક પણ છે, કાકા કાકી છે, તે સર્વ તમને ઘણા વખતથી મળવાને માટે આકુળ હશે"

"છૂટીને માટે નવ્વાબજાદા હુજૂરને અરજી કરી છે આપ મક્કાશરિફ પધારો છો, હવે મારુ મન પણ અહી નહિ ચોંટે મેં પણ ઘેર એક વાર જઈ આવવા નિશ્ચય કર્યો છે"

"તો જઈ આવજો સુરત! તુ કહેતી હતી કે, તારે પણ ભાઈસાહેબને કંઈ કહેવુ ને આપવુ છે. તે હવે પછી ક્યારે કહીશ?"

સુરત ઉન્નિસા ખાલાજાન પાસે બેઠી હતી, તેણે બોલવા ચાહ્યુ, પણ તેનાથી બોલાયુ નહિ

સરિફનબેગમે કહ્યુ –"બિટિયા! સવારે તો આપણે જવાનુ છે, ક્યારે પાછા આવશુ તે તો ઈશ્વર જાણે ક્યારે મળશુ તે કોણ જાણે? તારે જે કહેવુ હોય, તે કહેની મા!"

સુરતે ખાલાજાનની પાસેથી એએક નાની ડબી લીધી ધીમેથી તે પિતા પાસે આવી અને તે ડબી ખાંસાહેબને આપી

ખાંસાહેબે એક ડબી ઉઘાડી અને કહ્યુ –"નૂરેનજર! તું જ તારા હાથે આપ હેમેન્દ્ર! આમ આવો આ મારી સુરત, તમારાં સ્ત્રીપુત્રને માટે કંઈ સાધારણ યાદગીરી આપવા ચહાય છે"

હેમેન્દ્ર ચુપચાપ આગળ આવ્યો

સુરતે, ખાંસાહેબના હાથમાથી છોકરાને હાથે પહેરવાનો મોતીનો સુદર જોટ લીધો અને બોલી –"ભાઈસાહેબ! સાંભળ્યુ છે કે, મારે એક ભાઈ હતો મેં તેને જોયો નથી આ સસારમા મારા આવવા પૂર્વે જ તે બહેસ્તશીન થયો હતો–" સુરતનો મૃદુતર અવાજ વધારે ક્ષીણ થતો ગયો–"આ જોટ તેના હાથના છે"

ખાંસાહેબની આખમાથી આંસુધારા વહેવા લાગી

સુરતે કહ્યુ –"હવે આપ જ મારા મોટા ભાઈ છો આપના છોકરાને હાથે આ જોટ પહેરાવજો"

ઓરડામાં જેટલા હતા, તે સર્વની આખમા ઝળઝળિયા આવ્યા

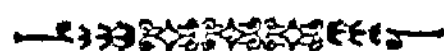
સુરતે, બીજા ડબ્બામાંથી એક મણિજડિત સોનાનો હાર લીધો અને કમ્પિત કંઠે બોલી –"આ હાર મેં ઘણી વાર પહેર્યો છે. ભાભી-

સાહેબને મેં કોઈ વખત દીઠા નથી અને હવે જોવાનો સભવ પણ નથી આ હાર, આપ તેમને આપજો અને કહેજો, કે આપની નાની બેન દૂર દેશમા આપનુ અને તેમનુ શ્રેય, ઇશ્વિર પાસે સતત યાચે છે"

ક્ષણકાલ હેમેન્દ્ર નિર્વાક્ અને નિસ્પંદ બેસી રહ્યો. ખાંસાહેબે ઇશારો કર્યો ત્યારે તેણે તે હાર લીધો ઓઢણીના છેડામાથી તેણે તે અમૂલ્ય અલકાર લીધો તે વખતે પણ તેને વાક્સ્ફુર્તિ થઈ નહિ તેના હોઠ ધ્રુજવા લાગ્યા. અતે કેટલીક વારે તે બાષ્પરુદ્ધ કંઠે બોલ્યો - "આ સસારમા મને ભાઈ અને બેન નથી ભાઇના સુખથી તો હુ સદા વચિત છું, પરંતુ ઇશ્વિરની અગાધ દયાથી બેનનો પવિત્ર નિર્મળ સ્નેહ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો છુ તે સ્નેહ, તે દયા, તે મમતા હુ મરતા સૂધી પણ વિસરીશ નહિ"

સુરતઉન્નિસાએ સજળ નેત્રે ભાઈનાં ઓવારણાં લીધા, અને ખાલાજાન પાસે જઈ બેઠી

તે રાત્રે હેમેન્દ્રને ઉંઘ આવી નહિ દેવોપમ પિતૃતુલ્ય મહાપુરુષ, પવિત્ર સ્નેહકરુણામયી તે નાની બેન સવારના તો વિદેશ ચાલી જવાના હતા આ જન્મમા ફરી તેમના દર્શન થવાનો સભવ ન હતો વિચારમા ને વિચારમા ઉચ્છ્વસિત હૃદયે હેમેન્દ્રે સારી રાત ઉજાગરામા કાઢી બીજે દિવસે તેમને નૌકામા બેસાડી, વ્યથિત ચિત્તે ઘેર પાછો ફર્યો

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

બંગાળાનું રાજકીય વાતાવરણ

બંગાળાની રાજકીય અવસ્થા ધીમે ધીમે જટિલ થતી ગઈ નવાજેશ મહમદના મરણ પછી તેની બાનુ ઘસેટી બેગમની દુરાશા એવી અટકી નહિ નવાજેશ મહમદે નવ્વાબજાદા મિરજા મહમદખાના નાના ભાઈ અક્રામુદ્દૌલાને ખોળે લીધો હતો, અને તેને બંગાળાનો નવ્વાબ બનાવવાની ખટપટ ચાલુ કરી હતી, પરતુ નવાજેશ મહમદની હયાતિમા અક્રામુદ્દૌલાનુ મૃત્યુ થયુ અક્રામને એક નાનો પુત્ર હતો, એનુ નામ મુરાદ-દૃઉ-દૌલા હતુ આ મુરાદ-ઉદ્-દૌલાને નવાજેશે પોતાનો વારસ નિમ્યો હતો ઘસેટી બેગમે આ બાળકને બંગાળાની મસનદપર બેસાડવાને પ્રાણતોડ યત્ન કરવા માડ્યો હતો આ બાળકને ગાદીપર બેસાડી પોતાની હકુમત ચલાવવાની તેની મુરાદ હતી. આ કામમા મુખ્ય મદદગાર તેનો પ્રેમપાત્ર પ્રધાનમત્રી રાજવલ્લભ હતો

હુસેન કુલિખાના મરણ પછી ઢાકાનો શાસનકર્ત્તા વાસ્તવિક રીતે

રાજવલ્લભ હતો. નાના ઉપાયોવડે તેણે અતુલ સંપત્તિ સંપાદન કરી હતી. ને પાછળથી ઢાકાની રાજવ્યવસ્થા પોતાના પુત્ર કૃષ્ણવલ્લભને સોંપી, તે મુર્શિદાબાદમાં રહેવા લાગ્યો હતો. નવ્વાબ અલિવર્દીખાની આખરી માંદગી વખતે તે ઢાકામાં હતો, અને મહેસુલને માટે ભારે જુલ્મ કરવા લાગ્યો. નવ્વાબજાદો તેને બૂરી નજરથી કંટકસમાન લેખતો હતો. તે વાત રાજવલ્લભ સારી રીતે જાણતો હતો નવ્વાબજાદો બંગાળાની સત્તાપર આવતાની વાર તેની સારી રીતે ખબર લેશે, ઘણા વખતથી સંચય કરી રાખેલું ધન તેના હાથમાં નહિ રહેવા દે, નવ્વાબજાદાની સામે અત્યાર સૂધી જે દુશ્મનાવટ કરી છે તેનું ફળ થોડુંઘણું ભોગવવું પડશે, એ વાત રાજવલ્લભના ધ્યાનની બહાર ન હતી આટલા માટે રાજવલ્લભે* પોતાના પુત્ર કૃષ્ણવલ્લભને પરિવાર અને ધનસંપત્તિ સાથે કલકત્તા રવાના કર્યો, અને કાસમબજારની કોઠીના ગુમાસ્તા વૉટસ સાહેબ પાસેથી એક ભલામણપત્ર કલકત્તાના ગવર્નર ડ્રેક સાહેબપર મેળવ્યો વૉટસ અને બીજા કેટલાકનું એમ ધારવું હતું કે, વૃદ્ધ નવ્વાબના દેહપાત પછી રાજવલ્લભનો પક્ષ બળવત્તર થઈ પડશે ઘસેટી બેગમ પોતાની મુરાદ બર આણશે. આથી અંગ્રેજોએ ઉત્સાહથી કૃષ્ણવલ્લભને આશ્રય આપ્યો.

અંગ્રેજો વળી એ પણ જાણતા હતા કે, નવ્વાબજાદાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થવાથી તેમને વિશેષ ફાયદાની સંભાવના નથી દેશના ઘણાખરા માણસો સિરાજના વર્તનથી અસંતુષ્ટ હતા ઘસેટી બેગમે રાજવલ્લભને સૈન્ય એકઠું કરવા આજ્ઞા કરી હતી, અને તેણે તેમ કર્યું હતું, એ વાત પણ અંગ્રેજોને અવગત હતી વૉટસ સાહેબ આ સઘળી હકીકત ગુપ્તપણે કલકત્તા મોકલી આપતો હતો બુદ્ધિમાન્ અંગ્રેજ વિષમ વિચારમાં પડી ગયા કયા પક્ષનું ખુલ્લી રીતે સમર્થન કરવું, કયો પક્ષ ભવિષ્યમાં પ્રબળ થઈ ઉઠશે, તેનો તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. ચતુર અંગ્રેજોએ ઉભય પક્ષના મન સંતોષી વર્તવા તત્કાળ નિશ્ચય કર્યો; ભવિષ્યમાં જે પક્ષ બળવાન્ થઈ ઉઠે, તેની સાથે જોડાવા નિશ્ચય કર્યો.

વૃદ્ધ નવ્વાબનો અવસાનકાળ ઘણો જ પાસે આવી લાગ્યો નવ્વાબ-

---

* There remained no hope of Aliverdy's recovery; upon which the widow of Nowagis had quitted Murshidabad and encamped with 10,000 men at Mootigil, a garden two miles south of the city, and many now began to think and to say that she would prevail in her oppo-ition against Suraja Dowlah Mr. Watts therefore was easily induced to oblige her minister, and advised the Presidency to comply with his request. ORME'S INDOSTAN II. 50.

જાદો મિરજા મહંમદ રાતદિવસ માતામહની પથારી પાસે રહેવા લાગ્યો. ચચળચિત્તના નવ્વાબજાદાનુ મન, આજ પ્રથમ વાર ભવિષ્યની ચિંતાથી ક્લેશમય થઈ ઉઠ્યુ આ આફતથી તેનુ મન દુ ખી થયુ નવ્વાબે પોતાના પ્રિય દૌહિત્રને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો, કેમ વર્તવુ તે સમજાવ્યુ રાજ્યની અવસ્થાની સમજણુ પાડી, બળ કરતા કળથી રાજનીતિમા વિશેષ ફાયદો છે, તે તેના લક્ષમા આણ્યુ. સરાબપાન છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો સિરાજે કુરાનની પ્રતિજ્ઞા લઈ તે પ્રમાણે સુરાપાન છોડી દીધુ. ઉગતા શત્રુને ડામવા નવ્વાબે આજ્ઞા કરી, શત્રુને દેશમા કિલ્લાકામ ન બાધે, તે ધ્યાન રાખવા કહ્યુ અને લોકોને સતોષી રાજ ચલાવવા બોધ કર્યો.

આણી તરફ ઘસેટી બેગમનો ઉત્સાહ વધતો ચાલ્યો, મતિઝીલમા સૈન્ય એકઠુ થવા લાગ્યુ. પૂર્ણિયાનો શૌકતજગ, માતામહની મસનદપર દૃષ્ટિપાત કરવા લાગ્યો વલદા, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ ભવિષ્યમા બંગાળામા શું થશે, તે આતુરતાથી જોવા લાગ્યા એવામા વૃદ્ધ નવ્વાબ સૂજા ઉલ્ મુલ્ક હસામઉદ્દોલા અલિવર્દીખા મરણ પામ્યો

ક્ષણ પણ વિલબ કર્યા વગર, નવ્વાબજાદા મિરજામહમદખાએ સિપહસાલાર, સામત, સૈન્યાધ્યક્ષ, અમીરઉમરાવ, રાજામહારાજા, જગતશેઠ આદિને દરબારમા આમત્ર્યા, અને નવ્વાબ મન્સુર-ઉલ્-મુલ્ક્ સિરાજ ઉદ્-દૌલા શાહ કુલિખા, હયરતજગ બહાદુર નામ ધારણ કરી, વગર હરકતે બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસાના સિહાસનપર આરૂઢ થયો વિરુદ્ધ પક્ષનાને સામે થવા સમય મળ્યો નહિ કે તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ; પરતુ સિહાસન નીચે પ્રચડ અગ્નિશિખા બળતી હતી, તે હોલવાઈ ગઈ નહતી જે શાતિ જણાતી હતી, તે તોફાનના પૂર્વે જણાતી ભ્રમકારી શાતિના જેવી હતી

સિરાજ પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે, સિપહસાલાર મિર જાફરખા, ધનકુબેર જગતશેઠ વગેરે કેટલા મુખ્ય માણસો અને કેટલાક રાજા મહારાજા તેના વિરુદ્ધ હતા; વિપદ્વખતે તેમનાપર ભરુસો રાખવા લાયક નહતા, ને એમાના કેટલાક તો ત્યાર પહેલા તેવા પૂરવાર થઈ ચૂક્યા હતા એટલા માટે ત્યાર પછી તેણે પોતાનો આત્મપક્ષ સબળ કરવા માડ્યો તેણે દરબાર ભરી, પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને પદવીદાન કર્યું. વીર મિરમદનને દિવાન-ઇ-તનની પદવી આપી, મોહનલાલને દિવાન-ઇ-આલા-માદાર-ઉતમાહાન અને મહારાજાની પદવી બક્ષી હિન્દુસ્તાનના, વિશેષત તે સમયના, બંગાળાના ઇતિહાસથી વાકેફ માણસો જાણે છે કે, વીર મોહનલાલે પ્લાસીના યુદ્ધસમયે પ્રાણાર્પણ કરી સિરાજના પક્ષનુ સમર્થન કર્યું હતુ

બંગાળાની મસનદપર આવવા પછી વિશ્વાસુ પ્રભુભક્ત હેમેન્દ્ર-લાલને સિરાજ વિસરી ગયો નહિ એક દરબાર ભરી, નવીન નવ્વાબે, તેને પાચગેની મુન્સબદારી, રાજાની પદવી, તેને યોગ્ય જાગીર, રાજપદ ઉચિત છડી, ચમર, નિશાન અને ઝાલરદાર પાલખી વાપરવાની અનુમતિ આપી.

થોડા દિવસમા ઘસેટી બેગમની સઘળી ખટપટ નકામી ગઈ. સિરાજ નકામો વખત ન ગુમાવતા મતિજીલના સર્વ સૈન્યને હરાવી, મતિજીલના ધનરત્ન સાથે ઘસેટી બેગમને વિનયપૂર્વક પોતાના અત-પુરમા લઈ આવ્યો. સમય જોઈ ચતુર સિરાજે, માથાપરનો મુકુટ ઉતારી ઘસેટી બેગમ પાસે આવી તેને નમન કર્યું "હુ પુત્ર છુ, તમે મારા માતા છો, માટે મારા અત પુરમા આવી માતાસ્થાન ગ્રહણ કરો." એમ કહી સર્વ વિપદનુ મૂળ ચતુરાઇથી સિરાજે દૂર કરી નાખ્યુ. ઘસેટી બેગમ સિરાજ સાથે નવ્વાબી અંત પુરમા દાખલ થઈ. પ્રેમ-કળથી સિરાજે પોતાના દુસ્મનોને તત્કાળ તો નિર્બળ કરી નાખ્યા. થોડા વખતમાં સિરાજ આવી આપદમાથી મુક્ત થયો તે વિના-અવરોધે બંગાળાના સિહાસનપર હકુમત ચલાવવા લાગ્યો.

આમ વિપદમાંથી મુક્ત થવા પછી, હેમેન્દ્રે છૂટીને માટે પ્રાર્થના કરી પૂર્વે આપેલુ વચન યાદ કરી, નવ્વાબજાદાએ હેમેન્દ્રલાલને ઘેર જવા રજા બક્ષી આટલે લાબે વખતે નવ્વાબજાદાની રજા મળતા હેમેન્દ્ર ઘર ભણી જવા માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો અને તરત જ તૈયારી થતા ઘર ભણી નિકળી પડ્યો

તૃતીય પરિચ્છેદ

જયનગરમાં પુનરાગમન

ભપકાદાર નિશાન અને ડંકાવાળી, સોળ ખલાસીઓવાળી, બે પ્રકાડ નૌકાઓએ જયનગરને ઘાટે આવી પહોંચી નાગર કર્યું ઘાટે આવતાં ડંકા મારવાની હેમેન્દ્રે ઘણી મના કરી, છતા કોઇએ તે માન્યુ નહિ. રામમોહન સરકાર બધી દેખરેખ રાખવાને ત્યા હતા એટલે તેમણે જ ડંકા વગાડવા કહ્યું હતું નૌકા તીરે આવતાનીવાર રામમોહન ઝટ કૂદી પડ્યો અને ઘર તરફ દોડ્યો

હેમેન્દ્ર તે દિવસે જયનગર આવવાનો છે, એ વાત ગામના કોઈ પણ માણસને ખબર હતી નહિ નિશાન ડંકાનો અવાજ સાભળતા જ ઘણાઓએ ધાર્યું કે, ફોજદાર અથવા તો નવ્વાબી ફોજ, કે કોઈ મોટો

ઉમરાવ આજ અહીં આવે છે. ગામના જેઓએ આ સાંભળ્યુ તે ઘણા વિચારમા પડ્યા

આણી તરફ રાય મહાશયને ત્યા સવારમા કચેરી ભરાતી હતી, ત્યા ઘણા લોક એકઠા થતા હતા અધિકારી, સિપાઈ, મુહરી, પટવારી, ખેડુત અનેક જણ એકઠા થતા હતા, કોઇને, કઈ કામકાજ હોય હોયને હોય જ; કારણ કે જમીનદારી ઘણી મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે માણસોનો અભાવ ન હતો હવે તો તેમને નામે ગામ હતા

મહેન્દ્રરાય દિવાનખાનામા બેઠા હતા ત્યા ઘણા માણસો કામસર આવ્યા હતા તેઓ કામ પ્રતિ લક્ષ આપતા હતા, એવામાં સઘળાને હડસેલી રામમોહન, મહેન્દ્રરાયની પાસે આવ્યો તેમને પગે પડી હેમેન્દ્રના આગમનની તેણે ખબર કહી રાય સઘળુ કામ રહેવા દઈ, એકઠા થયેલા માણસો, સિપાઈ, ગુમાસ્તા આદિ આત્મીયવર્ગને લઈ, હેમેન્દ્રને લેવા સામા ગયા

રામમોહને દોડી, અદર જઈ મહામાયાને સઘળી હકીકત જણાવી. શ્રીમાન્ કીકો ત્યા રમતો હતો, તેને ખાધે લઈ, રામમોહન બહાર આવ્યો હેમેન્દ્રના આગમનની ખબર પડતા જ ત્યા ભારે આનદ અને ધમસાણ મચી ગયુ પળમા તો આખી શેરીમા ખબર પડી કે હેમેન્દ્ર આવ્યો છે એટલે બીજા કેટલાક લોકો પણ જોવાને માટે બહાર નિકળ્યા

આણી તરફ હેમેન્દ્ર તળાવની પાળે માણસો સાથે આવી પહોંચ્યો. ત્યા આગળ જ ઘરથી આવેલી મડળી સાથે તેનો ભેટો થયો ભૂમિપર પડી હેમેન્દ્રે પોતાના જનકસમાન કાકાને પ્રણામ કર્યા, મહેશરાય તેનો હાથ પકડી હર્ષભેર વળગી પડ્યા લોકો ઘણા આવ્યા હતા વૃદ્ધજનોને ત્યા જ તેણે નમસ્કાર કર્યા, બીજાઓને સ્મિત હાસ્યથી માથું ડોલાવી ઓળખુ છુ એમ સૂચવ્યું તળાવ આગળ વડ નીચે આ બધુ ટોળુ એકઠુ થયુ હતુ, ત્યા થોડીવાર ખોટી થયુ બધા આમ ત્યા એકઠા થઈ જવાની તૈયારીમા હતા, એટલામા "જય રાજા, હેમેન્દ્રલાલની જય" શબ્દનો પોકાર થયો હેમેન્દ્રને નવ્વાબ સરકાર તરફથી રાજાનો ખિતાબ મળ્યો હતો, તે રામમોહને પળવારમા જાહેર કરી દીધુ. શ્રીમાન્ કીકાને ખાધપરથી નીચે ઉતારી હેમેન્દ્રની સામે તેણે ઉભો કર્યો કપડા પહેરવાનો હજી સૂધી છોકરાને અભ્યાસ ન હતો ઉતાવળમા એક તનિયો અને ઝભલુ લક્ષ્મીપ્રિયાએ દાસી સાથે રામમોહનને પહોચાડયુ હતુ તે તેણે જેમ તેમ કીકાની કેડે વળગાડયુ હતુ રાય મહાણસો જાણે છે તેડી, હેમેન્દ્ર તરફ આગળી કરી, "ઓળખે છે? પણ કરી સિરાજના એમની પાસે? જો એ તો તારા બાપુ છે," એમ

અપરિચિત માણસ પાસે જવાને શ્રીમાન્ છોકરાને મન થયું નહિ હેમેન્દ્રે માત્ર સ્નેહભરી એક ચકિત દૃષ્ટિ તેની તરફ નાખી. ત્યાંથી સઘળી મંડળી વાતો કરતી ઘેર આવી પહોંચી ઘેર આજ ઘણા જ આનંદ ઉત્સવની ધામધૂમ થઈ રહી હતી ઘણા લોકો જેઓ તળાવપર સામા આવ્યા ન હતા તે રાયમહાશયના દિવાનખાનામા એકઠા થયા હતા

ઘેર આવી ગૃહદેવના મંદિરમા દેવને પગે લાગી, વૃદ્ધજનને દિવાનખાનામા આવી હેમેન્દ્ર પગે પડ્યો, પછી અંદર જઈ સહુથી પ્રથમ મહામાયાને પગે પડ્યો, ત્યા બીજા પણ ઘરડેરા બૈરા હતા તેમને પણ પગે લાગ્યો, છેવટે કલ્યાણીને પણ જમીનપર પડી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. કલ્યાણી રાજાના પ્રણામ લે એ શુ તેને ઉચિત હતું? તે આઘી સરી ગઈ તેને પણ આજ આનંદનો પાર ન હતો તે, વિસ્મય ચહેરે આનંદમય નેત્રે આ સહુ જોતી ઉભી હતી સર્વને પ્રણામ કરી હેમેન્દ્ર પુન બેઠકખાનામા આવી બેઠો, ને ત્યા પોતાના વડિલ સાથે વાતો કરવા લાગ્યો.

નૌકામાંની જણસપત્ર ઘેર આવવા માંડી ત્યા બાળકો અને છોકરીઓ જોવાને માટે એકઠી થઈ હતી એટલામા વિશાળકાય અને લાંબી દાઢીવાળા એક બકરાને અને ટીકાને લઈ રામમોહન ત્યા આવ્યો મુર્શિદાબાદ જતી વખતે હેમેન્દ્ર સાથે રસ્તામા જે વાતચીત થઈ હતી, તે આપણો રામમોહન વિસરી ગયો ન હતો મુર્શિદાબાદથી પાછા ફરતા તે, એક ઉત્તમમા ઉત્તમ બકરો વેચાતો લઈ, સાથે લેતો આવ્યો હતો ઘેર આવતાની વાર તેનો સર્વ અધિકાર તેણે ટીકાને સોંપ્યો રામુએ શ્રીમાન્ ટીકાને તે બકરાપર બેસાડવાને ઘણી માથાકુટ કરી; પરંતુ બકરો પણ તેને માટે રાજી ન હતો, તેમ ટીકાને પણ તે વાત મનગમતી ન હતી. આખરે તેના ગળામા ઘંટડી અને ફુલની માળ નાખી તેને છૂટો મૂક્યો. ફુલની માળ જઠરાગ્નિ શાંત કરવામા ઉપયોગી છે કે શરીરની શોભાની વૃદ્ધિ માટે તે સબંધી અનેક કાયદાતર્ક કરતો, શિંગડાથી તે માળને ખાવા પ્રયત્ન કરતો બકરો ત્યાથી ભાગ્યો આ જોઈ શ્રીમાન્ ટીકાને ઓર આનંદ થયો

ઘેર આવતા એક બીજો અનુચર રામમોહનને મળ્યો, તે તેનો ફૂતરો વાઘો હતો વાઘો જોકે વૃદ્ધ થયો હતો, છતા રામમોહનને જોઈ તેના મનમા નવીન ઉત્સાહ આવ્યો હતો. તે ગેલ કરવા, કૂદવા અને નાચવા મડી પડ્યો હતો આજ તેના આનંદની પણ સીમા ન હતી.

બપોરે ભોજનનો સમય થયો મહામાયા પોતે પિરસવા લાગી હેમેન્દ્ર, મહેશરાય અને શ્રીમાન્ ટીકાના આસન મડાયા ટીકો પોતાનું આસન છોડી, દાદાના ભાણામા અડધો ભાગ પડાવવા જબરદસ્તીથી ગયો મહામાયા રૂપાની થાળીવાટકીમા જૂદી જૂદી સામગ્રી મૂકવા લાગી.

રાય મહાશયે કહ્યુ –"હું સાંભળુ છ કે, આ મારે તો શ્રીમાન્ ભાગિયો જડી આવ્યો છે, તારે કંઈ જોઈતુ કરતુ હોય તો કહે? છે કંઈ ઇચ્છા ?"

કલ્યાણીને તે સાભલી હસવુ આવ્યું

મહામાયાએ કહ્યુ –"ઇશ્વિરે આજ આવો સારો દહાડો આણ્યો એજ બીજુ શુ જોઈએ? હવે શી વાતની મણા છે? તમે કહેતા'તા કે મારુ વિત્ત દહાડે દહાડે ઓછુ થતુ જાય છે, તો હવે આ ટીકાના લગ્ન કરી નાખો, નહિ તો પછી સોળે સોળ આના વિત્ત જતું રહેશે"

હેમેન્દ્રની સન્મુખ થાળ મૂકી, મહામાયા બોલી –"હિમુ ! આજ ઘણે દહાડે તને ભાત પિરસુ છુ, દીકરા ! ઘરમાં તુ, તે દહાડે ખાધા વગર સૂઈ રહ્યો; અને ફરી જમતા બોલ્યો'તો કે પૈસા મેળવી રૂપાની થાળી લાવી જમીશ તો ઘેર આવીશ ઇશ્વિરે આજ તે દહાડો દેખાડ્યો છે તું કહીને નિકળ્યો તો તે તેં ખરુ કરી બતાવ્યુ, બેટા ! આજ તે દિવસ છે બાપની દોલતમા હક્ક માગનારા અને બાપની દોલતપર ઘિગાણુ કરનારા કરતા તારા જેવાથી મારુ કુળ શોભ્યુ છે"

એટલુ બોલતા મહામાયાની આખમા હર્ષના આસુ આવ્યા આસુ ભરી આખે હસતે મોંએ મહામાયાએ કહ્યુ –"આજ મારે શી કમીના છે? હુ રાજાની મા ! આજ મારે આનદની કઈ સીમા છે, હિમુ !"

રાય મહાશયે કહ્યુ – "હિમુ ! તેં જયનગરનું નામ ઉજ્વલ કર્યું છે, રાયવશની મર્યાદા હજાર ગણી વધારી છે તારા પ્રતાપે આજ અમે સહુ રૂપાના વાસણમા ભોજન કરીએ છીએ"

હેમેન્દ્ર હર્ષ અને લજ્જાથી ચૂપ રહ્યો તેના મોંમાથી તત્કાળ એક અક્ષર નિકળ્યો નહિ આખરે તે બોલ્યો–"બા ! એ સર્વ તારા આશીર્વાદનુ પરિણામ છે."

"કંઈ નહિ બેટા ! એ સર્વ તારા પ્રતાપ છે; ટીકાનું નસીબ છે કે ઇશ્વિરની દયા છે એમા અમારુ કઈ નહિ, બેટા !"

મોડેથી બપોરના અત પુરમાં બૈરાઓ એકઠા થયા હતા જમના પરસન, પાર્વતી, વિશાખા, હુરમણી વગેરે પ્રૌઢા અને વૃદ્ધ, મહામાયા પાસે આવી વાતો કરતા હતાં નવદુર્ગા, વામા, શ્યામા, બબલી, ઘનગૌરી, કુંદ, કાલિંદી, સરલા વગેરે તરુણીઓ સર્વ લક્ષ્મીપ્રિયાની બેઠકમાં એકઠાં થયા હતા, અને આમોદ પ્રમોદ, હાસ્ય પરિહાસ, ટોળટચ... મશ્કરીમાં જાણે છે હતાં. પાલી બૂચી, કૃષ્ણી કાણી, શ્યામા લગડી ... છે? ... પણ કરી શિરાજના ... સાં હતા. છોકરાઓ આગણામા બકરાની ... એમ ... પાછળ દોડતા, દોડાવતાં, અને હર્ષભેર ...

તૈયાર છે! તૈયાર છે!

શ્રી ગાયત્રી ભાષ્યભાષાંતર

(૧) તેમાં ચર્ચેલા વિષયો

૧ ગાયત્રી મહાત્મ્ય ૨ ગાયત્રી દીક્ષા ૩ શોભની લિપિકા ૪ ગાયત્રીના અધિકારી ૫ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યપ્રણીત ગાયત્રીનિરૂપણ ૬ અથ ગાયત્રીકલ્પ ૭ સપ્રણવ ગાયત્રી વ્યાખ્યા ૮ મન્ત્રોના ચારભેદ ૯ ગાયત્રીમન્ત્રનું વિશેષ વિવેચન ૧૦ મન્ત્રશાસ્ત્ર ૧૧ પ્રાર્થના ૧૨ સુભાષિત ૧૩ સન્યાસીનું સ્તોત્ર ૧૪ ઓંકાર માહાત્મ્યના પદો.

વિદ્યાવિલાસી સ્વર્ગવાસી શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈના સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલું છે.

(૨) શ્રી ગાયત્ર્યર્થપ્રકાશ

૧ પ્રસ્તાવના (શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પંડ્યા) ૨ શાંકર ભાષ્ય, ૩ ગાયત્રીમન્ત્રનું માહાત્મ્ય. ૪ ગાયત્રી પ્રતિપાદ્ય દેવતા ૫ યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યે દર્શાવેલો ગાયત્રીનો અન્વય ૬ સ્મૃતિઓમા શ્રુતિઓનાં અનુવાદનુ સ્વરૂપ ૭ વર્ણવિકાર થયા છતાં ભિન્નપદ ગણાય નહિ ૮ શ્રી ગાયત્રી જપનુ માહાત્મ્ય ૯ જપ પ્રભાવમાં સોમશર્માનુ આખ્યાન ૧૦ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની ગાયત્રી (અર્થ સાથે).

ચિત્રપટ

૧ શ્રી વેદમાતા ૨ શ્રીમદ્ પરમપૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્ય ૩ શ્રીમન્ સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સરસ્વતીજી

વિદ્યાવિલાસી સ્વર્ગવાસી આર્યધર્મપ્રકાશના આદ્યતંત્રી શ્રીયુત કેશવલાલ હરિરામના સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલું છે.

(૩) શ્રી ગાયત્રી સ્તવરાજ–ઋષિ વિશ્વામિત્રપ્રણીત

ગાયત્રીસ્તવરાજ સ્તોત્રમાં ગાયત્રીદેવી અને મન્ત્રનો મહિમા અતિ ઉત્કૃષ્ટતાથી ગાએલો છે આ સ્તોત્ર તમામ સ્તોત્રોમા ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી તે સ્તવરાજની પદવીએ આરૂઢ થએલ છે સમસ્ત ગાયત્રી સ્તવરાજ સ્તોત્ર મહામન્ત્રરૂપ છે એટલુજ નહિં, પરન્તુ તેના **ગર્ભમાં** રહેલા ઘણા શ્લોકો મન્ત્રરૂપ છે તેથી મન્ત્રશાસ્ત્રના બળ સિવાય તે તે મન્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરવો અતિ કઠિન કામ છે આ સ્તવરાજની શુદ્ધ પ્રત હજુ સુધી મળી આવી નથી આ સ્તવરાજના આ પુસ્તકમા માત્ર ત્રીસેક શ્લોક આપેલા છે, ને તેનુ ભાષાંતર શ્રીયુત ત્રીકમલાલ દામોદરજી હાઇકોર્ટ વકીલે કીધુ છે આ ગ્રન્થોની નકલોની સખ્યા નિયમિત હોવાથી તે પૂર્ણ થયા પછી આ પડતર કીંમતમા રાખેલા નિયમોનો લાભ પાછળથી મળી શકશે નહી. તેમ તે સબધમાં થનારો ટપાલ ખર્ચ ગ્રાહકને શિર છે. નીચે સહી કરનાર પાસેથી ઉપરના પુસ્તકો મળી શકશે

વિદ્યાવિલાસી સદ્ગત શ્રીમાન્ સર યશવંતસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ. ને સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલ છે.

મળવાનું ઠેકાણું –

મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી,

કાકજીના, લીંબડા પાસે વીરમગામ્ (ગુજરાત).

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

ઐતિહાસિક નવલ કથા

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
૧ ટીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ)	૧– ૦–૦
૨ દિલ્લીપર હલ્લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧– ૦–૦
૩ અઢારમી સદીનું હિંદુસ્તાન	૧– ૮–૦
૪ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો	૨– ૦–૦
૫ શાહજાદો અને ભીખારી (નવી આવૃત્તિ)...	૦–૧૨–૦
૬ હેસ્ટીંગ્સની સોટી	૨– ૦–૦
૭ બાજીરાવ બલ્લાળ	૨– ૦–૦
૮ બેગમસાહેબ	૨– ૦–૦
૯ પાણીપતનું યુદ્ધ	૨– ૦–૦
૧૦ નૂરજહાન	૨– ૦–૦
૧૧ રૂપનગરની રાજકુંવરી	૨– ૦–૦
૧૨ ઇન્દુકુમારી	૧– ૦–૦
૧૩ પ્લાસીનું યુદ્ધ..	૨– ૦–૦
૧૪ શિવાજીનો વાઘનખ / હલદીઘાટનું યુદ્ધ }	૨– ૦–૦
૧૫ નંદનવનનો નાશ	૨– ૦–૦
૧૬ પેશવાઇની પડતીનો પ્રસ્તાવ . ..	૨– ૦–૦
૧૭ ઔરંગઝેબનો ઉદય	૨– ૦–૦
૧૮ પદ્મિની અથવા ભસ્મીભૂત ચિત્તોડ ...	૨– ૦–૦
૧૯ કત્લેઆમ (નાદિરની દિલ્લીપર ચઢાઈ) ...	૨– ૦–૦
૨૦ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ...	૨– ૦–૦
૨૧ જગન્નાથની મૃત અથવા ભારતનું ભવિષ્ય .	૨– ૦–૦
૨૨ જનાનખાનાની બીબીઓ	૦–૧૨–૦
૨૩ લીલા–(યોગની એક વાર્તા)	૧– ૦–૦
૨૪ ચાંદબીબી	૦–૧૨–૦
૨૫ ક્લીયોપાત્રા–મિસરની મહારાણી . . .	૦–૧૨–૦
૨૬ આર્ય આદિત્ય બાપ્પારાવળ	૦– ૪–૦
૨૭ ભારતલોક કથા (ભાગ ૧ લો)	૦–૧૨–૦
૨૮ ભારતલોક કથા (ભાગ ૨ જો) . . .	૦–૧૨–૦
૨૯ ગજીયા બેગમ...	૦– ૬–૦
૩૦ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન	૦–૧૨–૦

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

ઐતિહાસિક

પુસ્તકનું નામ. — કિમ્મત.

૧ રાજતરંગિણી (ભાગ ૧ લો) ૩-૦-૦
૨ હૈદરઅલ્લી ને ટીપૂ સુલતાન (૨ જી આવૃત્તિ) ૧-૪-૦
૩ લૉર્ડ લૉરેન્સ ૧-૪-૦
૪ લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીંક ૧-૪-૦
૫ ઔરંગઝેબ ૧-૪-૦
૬ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (સચિત્ર) ૧-૮-૦
૭ પુરાતન દિલ્લી (૪૦ ચિત્રો) .. . ૨-૦-૦
૮ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ૧-૮-૦
૯ હિંદના લોકોનો ટુંકો ઇતિહાસ ૦-૩-૦
૧૦ યૂરોપનો ઇતિહાસ (રા. મહિપતરામ રચિત) ૦-૨-૦
૧૧ કોલમ્બસનો વૃત્તાંત ૦-૪-૦
૧૨ જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા ૦-૧-૦

લક્ષ્મીપ્રિયાની બેઠકમા શ્યામા બોલી –"અલિ એણે તારે માટે શા શા ઘરેણા આણ્યા છે તે અમને તો બતાવીશ કે નહિ?"

નવદુર્ગા –"અલિ! તું શુ વિચાર વગરનું બોલતી હઇશ? તારી વાત સાભળી કોઈ તને ગાડામા કાઢશે, તો શું? હજી મારા ભાઈ અહી આવ્યા નથી, ભાભી બિચારીએ તેમને જોયા નથી, તો પછી વહુ ક્યાથી ઘરેણાં જોવાની હતી?"

વામા –"આ નહિ જાણ્યુ હોય તો હવે જાણશે?"

કોઈ પાછળથી બોલી –"અલિ! એ તો હવે મોહના રાણી થવાના"

લક્ષ્મીપ્રિયા પાન કરી સઘળાને આપતી હતી એટલામા ધનગોરી બોલી –"અલિ! હુ તો કહુછુકની વહુ નસીબની બળિયણ છે, નહિ તો નવ્વાબની બેગમની મહેરબાની છોડી કોઈ ઘેર આવે ખરું?"

વામા –"અલિ! એ તો પેલી નાચનારીની વાત તુએ ક્યાનો પાટલો ક્યા બેસાડે છે જો કહે છે કે એ નાચનારી તો ગરદન કાપી નાખવા આવી હતી ગમે તેમ, વહુનુ કપાળ તો જોરવાળુ એમા ના નહિ હાસ્તો, નહિ તો હિરુદાદા ઘેર શાના આવે? નાચનારી તો રહી, પણ કોઈ અમીરની છોકરી મારા ભાઇને અછો–અછોવના કરતી હતી એ પાછા ફરે એ આશા જ ક્યા હતી? વહુના કપાળનું જોર તો ખરુ"

બબલી –"હાસ્તો બા! એ ઘરડાના પુણ્ય અને છોકરાનુ અને વહુનુ નસીબ પણ ચઢતુ એમા ના નહિ, નહિ તો હૈયાનો હાર પાછો ફરે ખરો?"

નવદુર્ગા –"અલિ! તારે ઘેરકની ગામમા બધી ખબર પહેલી આવે છે! તારા ધણીને હરકારા કહેવા આવતા હશે, નહિ વારુ?"

વામા –"એમા ધણીને હરકારા આવવા વગર ક્યા ખબર નથી પડતી?"

નવદુર્ગા –"ખબર જાણવા માટે સરકારમા માણસ જોઇએ છીએ. તુ કની બેશ ખબર રાખનાર છુ તે તારે માટે તુટાતૂટ પડશે!"

લક્ષ્મીપ્રિયા ચૂપચાપ બેઠી રહી હતી તે કંઈ બોલતી કરતી નહિ.

શ્યામા –"અલિ! પડશે ત્યારેની વાત ત્યારે, તારે ખબર જોઇએ તો મને પૂછજે, હુ કહીશ, સમજી?"

વામા –"અલિ લક્ષ્મી! જોજે, હવે ફરી એમને છૂટા મૂકતી ના; ગળે બાધી રાખજે, હોં"

કુંદ –"અલિ! તું તારા ધણીને બાધી રાખે છે કે?"

કાલિંદી –"ના, ના, કુંદ! એ તો બાધી રાખતી નથી, નાક નાથી તેમા દોરડુ નાખી, પકડી રાખે છે."

વામા —"અલિ! વિચાર કરીને બોલજે વળી એ શું?"

નવદુર્ગા —"કેમ, અલિ! તને કહે તારે ચટકો લાગે, અને બીજાને તું કહે એનું કંઈ નહિ, એમ કે?"

વામા ચૂપ રહી; તો શ્યામા બોલી —"બળ્યુ બા! પરદેશ જાય તે ગમે તે કરે તેની આપણે શી પંચાત? કોઇનો હૈયાહાર થાય કે આગળીની વીંટી થાય, બધુ જણાશે"

ચપળા —"સો વાતની એક વાત, ગમે તેમ ઘેર આવ્યોને એનો ધણી બાકી બધા ગપાટા; જો એવું હોય તો કોઈ ઘેર ન આવે, સમજી? લોકને મોંએ કંઈ તાળુ છે?"

એટલામા મહામાયાએ વહુને હાંક મારી. શેરીના મોટેરા આવ્યા હતા તેમને પગે લાગવા મહામાયાએ લક્ષ્મીને બોલાવી એટલે હસતુ હસતું યુવતીમંડળ ત્યાથી વેરાઈ ગયુ.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એ હાર નહિ પહેરું

વાળુ કર્યાં પછી શયન ઘરમાં હેમેન્દ્ર લક્ષ્મીને મળ્યો

કેટલે લાંબે વર્ષે મુલાકાત! ઘર છોડી બહાર નિકળ્યા પછી જેટલો તેને મળવાને તે આતુર નહિ હોય એટલો આજ તેને મળવા આતુર હતો આજ આખો દિવસ તેને લાંબો જણાયો હતો ઘણા વર્ષે ફરી મળવાથી બન્નેના હૃદયને આનંદ હતો કેટલી કેટલી વાત કહેવાની હતી, કેટલી કેટલી સાભળવાની હતી, રોગ, શોક, આપદ્ વિપદ્, સુખ દુ ખ, ચિંતા આદિ અનેક વિષયની વાત, વાતનો કંઈ પારજ ન હતો લક્ષ્મીને શુ કહેવાનું હોય? સાસુનો ભારે ત્રાસ ન હતો, મહામાયા તેને પોતાના સતાનવત્ ગણતી હતી, હા, એટલું ખરું કે અમુક આમન્યા રાખવી પડતી હતી, અને આમન્યામા રહેવું પડતું હતું આજની નાજુક નવીનાઓને જે દુ ખ આમા લાગે છે તેવુ લક્ષ્મીને લાગતુ નહિ

વાતચીત પછી હેમેન્દ્રે એક નાની પેટી ઉઘાડી, પેટીમાથી સોનાનો હાર બહાર કાઢ્યો, અને હેમેન્દ્રે પોતાના હાથે તે હાર લક્ષ્મીપ્રિયાના ગળામા પહેરાવ્યો સલજ્જહર્ષે લક્ષ્મીપ્રિયાનુ શરીર રોમાચિત થયુ. દીવાના પ્રકાશમા તે હાર ઝગમગવા લાગ્યો; તેમાની હીરાકણીઓ રશ્મિ વિકિર્ણ કરવા લાગી દીવા આગળ હારના મધ્ય ભાગમા તે જડાઉ હીરામણિ જોવા લાગી જડાઉ ભાગની પાછળ કંઈ અક્ષરો ખોદેલા હતા. સાધારણ વાચવું. લક્ષ્મી, હેમેન્દ્ર પાસેથી શીખી હતી; પરંતુ આ અક્ષર

જૂદા પ્રકારના હતા સ્વામી તરફ જોઈ લક્ષ્મીએ પૂછ્યુ –"આ શું લખ્યુ છે ?"

હારમા અક્ષર કોતરેલા હતા એ હેમેન્દ્રે જોયુ ન હતું સ્ત્રીની કંઠમાના હારને ઉંચો કરી તે જોવા લાગ્યો તો તેમા ફાર્સી અક્ષર

લક્ષ્મીએ ફરીથી પૂછ્યુ –"શુ લખ્યુ છે ?"

હેમેન્દ્ર –"જેણે આ હાર તને બક્ષિસ આપ્યો છે તે આપનારનું નામ છે"

લક્ષ્મી.–"શુ નામ ?"

હેમેન્દ્ર.–"સુરતઉન્નિસા"

લક્ષ્મીએ તે હાર ગળામાથી કાઢી નાખ્યો અને બોલી –"એ હાર હુ નહિ પહેરું" લક્ષ્મીએ તે હાર ગળામાથી કાઢી બિછાના પાસે મૂક્યો.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ –"નહિ પહેરુ ? શા માટે ?" "મહા મૂલ્યવાન્ જડાઉ હાર, આપણને ચહાનાર, ભલુ ઈચ્છનારની ભેટ ! એ નહિ પહેરું એનુ કારણ ?"

થોડી વાર ચૂપ રહી, લક્ષ્મીપ્રિયા બોલી –"સુરતઉન્નિસા કોણ ? નવ્વાબની બેગમ ?"

હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો –"બેગમ જાણી તને સદેહ આવ્યો ?"

લક્ષ્મી –"સુરતઉન્નિસા કોણ તે કહો"

હેમેન્દ્ર પળવાર ચૂપ રહી બોલ્યો –"સુરતઉન્નિસા, મહાત્મા કાસમઅલિખા નામના ઉમરાવની પુત્રી"

લક્ષ્મીપ્રિયાએ કઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ માત્ર તે નીચું જોઈ રહી

હેમેન્દ્ર વાસે હાથ ફેરવતો બોલ્યો –"કેમ બોલતી નથી વારુ ?"

લક્ષ્મી નીચુ મોં રાખી બોલી –"મુર્શિદાબાદના અમીર સાહબની છોકરી, શા માટે મને આવો ભારે હાર બક્ષિસ આપે ?"

હેમેન્દ્ર અતિ આદરથી તર્જની વડે તેનુ નતમુખ ઉંચુ કરી, તેની પ્રિયમાન આખો તરફ જોઈ બોલ્યો –"તને કઈજ ખબર નથી, હં !–લે સાભળ જ્યારે હુ, નિ સહાય, એકલો, ભાગ્યપરીક્ષાને માટે ઘેરથી બહાર નિકળ્યો, રસ્તામા ભિખારીની માફક રખડતો ફરતો જતો હતો ત્યારે, કોઈ પૂર્વના પુણ્યે, વડિલોના ભાગ્યે, રસ્તામા એકાએક આ મહાત્મા સાથે ગાઠ પડી રસ્તામા હુ એક ખેતરમા પડ્યો પડ્યો આરામ લેતો હતો ત્યાથી તેઓ જતા હતા. સાપની હડફટમા એમનો પગ આવે ત્યાર પહેલા મેં એ સાપને લાકડી મારી મારી નાખ્યો, આ માત્ર તેમની મારી ઓળખાણ, પરન્તુ તેમણે

તેનો બદલો કેવો વાળ્યો છે? તેઓ મને સાથે મુર્શિદાબાદ લઈ ગયા. પ્રથમ દિવસથી જ તેઓ મને 'પુત્ર જેવો ગણવા લાગ્યા મુર્શિદાબાદ લઈ જઈ તેમની સ્નેહ, દયા, મહેરબાની, આશ્રયથી જ આજ મારી આટલી ઉન્નતિ થઈ છે કોણ જાણે રસ્તામા જ અન્ન વગર મારુ મોત થાત, પણ તેમણે મને રહેવાને મકાન, જમવાને અન્ન અને બીજુ શુ શુ નથી કર્યું મહાત્મા કાસમ અલિખા મારા અન્નદાતા, આશ્રયદાતા, મારી સર્વ આ સાયબીનુ મૂળ છે તેઓ મને પુત્રવત્ ગણતા હતા અને હું પણ તેમને પિતા સમાન ગણુ છુ અરે, બાપ પણ પોતાના દીકરા માટે ન કરે એટલુ એમણે મારે માટે કર્યું છે. લક્ષ્મી! જીવ! હુ ખરુ કહુ છુ કે જો જીવતા આ શરીરની ચામડી ઉતારી તેના જોડા તેમના પગમા પહેરાવુ, તોપણ તેમનુ ઋણ ફીટે નહિ"

લક્ષ્મીપ્રિયાનુ હૈયુ પણ કરુણ થઈ આવ્યુ. તે સ્વામીની સોડમાં ભરાઈ, નાજુક હાથ સ્વામીના ખભાપર રાખી વાત સાભળવા લાગી.

"તેમને એક પુત્ર હતો જો એ જીવતો હોત તો બરાબર મારા જેટલી વયનો હોત, દેખાવમા અને ચહેરામા પણ બરાબર મારા જેવો હોત, એમ ખાંસાહેબ કહેતા હતા પરતુ ઈશ્વરની મરજી આગળ કોઇનો ઇલાજ નથી તે તેમનો એકનો એક પુત્ર પાચ વર્ષનો થતા મરી ગયો. ચહેરાના મળતાપણાથી તેમને સ્વાભાવિક મારાપર સ્નેહ છૂટ્યો અને મને તેઓ પોતાના પુત્ર સમાન ગણવા લાગ્યા. ખાંસાહેબ અહૂણા આ દેશમાં નથી, તેઓ આ દેશ છોડી મક્કે જાત્રા કરવા ગયા છે. જતાં જતા તેઓ તેમની સર્વ સપત્તિ મને આપતા ગયા છે તેં રસૂલપુરની કચેરીનુ તો નામ સાભળ્યુ છે ને? એ કચેરી, આખુ પરગણું, મુર્શિદાબાદનુ ઘર, બાગ સર્વ મને આપતા ગયા છે તેઓ મુસલમાન અને હુ હિંદુ પરતુ તેમનો પિતાતુલ્ય પ્રેમ આ જન્મારામા વિસરાય એમ નથી. ઈશ્વિર, એવા માણસો—મહાત્મા પુરુષો થોડા જ ઉત્પન્ન કરે છે."

લક્ષ્મીપ્રિયાનુ ચિત્ત આર્દ્ર થયુ તેણે ધીમેથી પૂછ્યુ—"અને તેમની કન્યા!"

"તેમની કન્યા સુરતઉન્નિસા પણ તેમની સાથે ગઈ છે સુરતઉન્નિસા માનવી નહિ, પણ માનવીરૂપે દેવી હતી તેને પણ આ સસારના બધનમા ન પડતા, પવિત્ર ધામમા જઈ ઈશ્વિરભક્તિમા દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી તે પણ સાથે ગઈ કેટલા અમીર-ઉમરાવ તેની સાથે લગ્ન કરવા રાજી હતા, કેટલા માન આબરૂ[illegible]નાર [illegible] તવગર સાથે તેના પિતાએ પણ લગ્ન કરવા વિચાર કર્યો [illegible] આ સર્વ બાબત છોડી દઈ, તે પોતાના પિતાની સાથે [illegible]

ત્યા ગયા પછી ખાંસાહેબ કોઈ સારો માણસ શોધી કાઢી તેની સાથે તેનાં લગ્ન કરશે ઈશ્વિર તેમને આ કામમા જશ આપે, ને સારો માણસ મળી આવે સુરતઉન્નિસા, મને પોતાને તેના મોટાભાઈ સમાન લેખતી હતી, અને હુ પણ તેને મારી નાની બેન પ્રમાણે ગણુતો એક વખત લૂટારુઓ તેનુ હરણ કરી જવાની તૈયારીમા હતા, અને અકસ્માત્ હુ મદદે દોડી ગયો હતો ત્યારથી ખાંસાહેબે તેમને આજ્ઞા કરી હતી કે, જો તારો ભાઈ જીવતો હત તો તને આજે આ પ્રમાણે મદદ કરત, માટે આજથી તું તેમને–મને–મોટાભાઈ ગણજે. સુરત તે પ્રમાણે મને પોતાનો સગા મોટાભાઈ સમાન ગણતી હતી આટલુ કહેતા કહેતા હેમેન્દ્રની આખમા ઝળઝળિયા આવ્યા "સાભળ, ઈશ્વિરે મને સગી બેન આપી નથી, પરતુ જો ઈશ્વિરે સગી બેન આપી હત, તો તેને પણ સુરતથી વધારે હુ ચહાત કે નહિ તે ઈશ્વિર જાણે"

લક્ષ્મીનું હેયુ પણ ગળગળુ થઈ આવ્યુ તેણે ધીમેધીમે સ્વામીનો હાથ પોતાની ખાધપર સ્થાપન કર્યો, અને પોતાનુ મુખ તેની છાતી સરસુ રાખી તેના સામુ જોઈ રહી.

હેમેન્દ્રે કહ્યુ–"સુરત તે માનવીરૂપે દેવી હતી, દેવી આ દેશ છોડી ગઈ છે પરતુ તેની દયા, સ્નેહ, ભક્તિ મરતા સૂધી વિસરીશ નહિ જતી વખતે દાસ, દાસી, નોકરચાકર, પિતા વગેરેના સન્મુખ આ હાર, તેણે તારે માટે આપ્યો છે. તે તને મોટાભાઇની વહુ જાણતી હતી, તને મળવા તેને ઘણી હોંશ હતી, પરતુ તેનાથી તને મળી શકવાનુ બન્યુ નથી જતા જતા 'શુ કરી ગઈ, તે માલમ છે?' આ હાર આપી તને કહેવા કહ્યુ હતુ કે દૂર, સાગરપાર દેશમા તમારી નાની બેન તમારુ સદા કલ્યાણ ઈશ્વિર પાસે ચહાય છે તે જણાવજો"

હેમેન્દ્રની આખમાથી આસુના ટીપા પડ્યા

લક્ષ્મીએ શય્યાની બાજુમાથી તે હાર લીધો અને તે મૂલ્યવાન્ સ્મરણચિહ્ન ગળામા નાખી બોલી–"આ હાર હુ સદાકાળ પહેરીશ"

હેમેન્દ્ર–"પહેરજે જો, એ તારા ગળામા કેવો સારો દીપી ઉઠે છે! હા; જો, બીજુ સુરત બેને શુ આપ્યુ છે, તે ખબર છે?"

બીજા દાબડામાથી હેમેન્દ્રે મણિમુક્તાજડિત જોટ કાઢ્યો દીવાના પ્રકાશમા હારના કરતા પણ તે વધારે ચમકવા લાગ્યો

હેમેન્દ્રે કહ્યુ–"આ જોટ મેં કહ્યુ તે ખાંસાહેબના પુત્રના હતા. નાનપણમા સુરત પણ તે પહેરતી હતી. તે, મને પોતાનો મોટો ભાઈ ગણતી હતી, તેથી તે આ તારા દીકાને આપતી ગઈ છે."

જોટ જોઈ લક્ષ્મીપ્રિયાનુ મન ઘણુ જ આનદિત થયુ, તે ખુશીમા આવી બોલી –"કાલે કીકાને આ પહેરાવીશ"

હેમેન્દ્ર –"આ હાર અને જોટ હુ માને આપીશ. તે તને કાલે હાર પહેરાવશે અને જોટ પણ કીકાને ગળે નાખશે, કેમ ખરુ કની ? એ હોય અને હુ તને દાગીનો બારોબાર આપુ તે ઠીક નહિ લોકોમા સારુ ન કહેવાય, નહિ વારુ ?"

લક્ષ્મીપ્રિયા –"હા, હુ પણ બધુ હર્ષમા ભૂલી ગઈ માને હાથે પહેરીશ એ ઠીક મને કોણ જાણે એ સરત જ રહી નહિ"

લક્ષ્મીપ્રિયા વિસ્મિત નેત્રે તે જોટ વારવાર જોવા લાગી જોટને તેણે દાબડામા પાછા મૂકી દીધા, પણ હાર તો રાતે પહેરી રાખ્યો.

હેમેન્દ્રે હસીને પૂછ્યુ –"વારુ, તેં પહેલા હાર પહેરવા માટે ના શા માટે કહી ?"

લક્ષ્મીપ્રિયા શરમાઇને નીચુ જોઈ રહી 'શુ જવાબ આપવો ?' તેના મનમા એક વાત યાદ આવી તેણે ધીમેથી કહ્યુ –"એક વાત પૂછુ ?"

હેમેન્દ્ર –"ગાડી ! એમા રજા શાની માગે છે ? તુજે પૂછવુ હોય તે પૂછની શુ પૂછવુ છે ?"

ડચકતા, થડકતા સ્વરે લક્ષ્મીએ પૂછ્યુ.–"નવ્વાબની કોઈ નાચવા વાળી બેગમ હતી ?" પૂછુ કે નહિ એમ વિચાર કરતી લક્ષ્મી અટકી પડી.

હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો –"હા, હતી નવ્વાબજાદાએ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચી તેને દિલ્લીથી આણી હતી તેના રૂપથી મોહી પડી આખરે નવ્વાબજાદાએ તેને બેગમ બનાવી હતી" "કેમ એનુ શુ છે ?"

લક્ષ્મીપ્રિયા.–"તમારે ને એને ઓળખાણ હતુ ?"

હેમેન્દ્ર –"ના, પહેલા તો એની સાથે કઈ ઓળખાણ પીછાન હતુ નહિ. જ્યારે તે દિલ્લીથી આવી અને પહેલી રાતે તેનો મુજરો હતો ત્યારે હુ પણ ત્યા સાંભળવા ગયો હતો તે ગાવા લાગી પણ તેના ગાવામા સારંગીવાળાએ ભૂલ કરી, અને હુ ભરીસભામા 'ખબરદાર' કરી બૂમ મારી ઉઠયો ને નવ્વાબજાદાની મજલીશમા ગભીર બેઅદબી કરી. નવ્વાબજાદાએ તેથી મારુ માથુ કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી."

લક્ષ્મી ચમકી અને પૂછ્યુ –"હાય ! હાય ! પછી ?"

હેમેન્દ્રે કહ્યુ –"પછી કૈજીએ ભરસભામા પોતાની ભૂલ કબૂલવાની હિમ્મત કરી અને માનની પરવા ન કરતા, મારો પ્રાણ બચાવ્યો. પછી ગાવામા અને વગાડવામા મારી કુશળતા જોઈ, ખાસ નવ્વાબજાદાએ મને કામ સોંપ્યુ. નવ્વાબજાદાની મહેરબાની, એ કૈજીના પ્રતાપ હતા.

તેણે પણ નવ્વાબજાદાને મારે માટે કહ્યુ હતુ એથી પણ મને, માન, આબરુ, જાગીર વગેરે મળ્યુ છે તેના પણ મારા ઉપર ઉપકાર હતા એમા ના નહિ ”

લક્ષ્મી –“ફ્રૈજી, શુ ત્યારે સારુ માણસ હતી ?”

હેમેન્દ્ર –“તેનામા ગુણ તો અનેક હતા, પરતુ નાનપણથી જ તેનુ ચરિત્ર સારુ ન હતું પરિણામ તેનુ એ આવ્યુ કે નવ્વાબજાદાને ભારે સદેહ ઉત્પન્ન થયો, અને તેની જીવતા કબર કરી.”

લક્ષ્મીપ્રિયા કમ્પી ઉઠી અને બોલી –“જીવતા કબર ! ઓ મા ! !”

હેમેન્દ્ર –“હા, તેને જીવતા દાટી દેવામા આવી ”

લક્ષ્મીપ્રિયા –“તેણે તમારાપર ઉપકાર કર્યાતાને ?”

હેમેન્દ્ર –“હા, પહેલા તો તેણે મારો પ્રાણ બચાવ્યો, એ શુ એનો થોડો ઉપકાર હતો ? બધા માણસો વચ્ચે તેણે પોતાની ભૂલ છે, એમ સ્વીકારી નવ્વાબજાદા પાસે મારી તારિફ કરી, કાળના મોંમાથી પાછો આણ્યો, એ શુ થોડી વાત છે ? તેનો ઉપકાર ! તેણે જો કે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી એટલુ જ નહિ પરતુ, હિમત–સાહસ–કરી નવ્વાબજાદા પાસે મારા પ્રાણ બચાવવાની માગણી ન કરી હોત તો આજ તારી પાસે આ વાત કરવાને હુ જીવતો હોત ખરો ? ફ્રૈજી ગમે તેવી હતી, પરતુ તે ગુણી હતી તે રૂપમા અસાધારણ હતી, તેમ નાચગાનમા પણ તેવી જ કુશળ હતી, પણ તેનુ ચરિત્ર ઉત્તમ હતુ નહિ કહુ–તને તેની એક વાત કહુ ? હા, તને કહીશ .. ”

લક્ષ્મીપ્રિયા મૃદુ હસી બોલી –“તમે તેના રૂપના ફદમા તો પડ્યા ન'તા ને ?”

હેમેન્દ્ર –“પડ્યો નહિ, ઇશ્વરનો મોટો ઉપકાર કે આત્મરક્ષા કરી શક્યો, અને તેથી ફ્રૈજીને આત્મસયમ કરવાનો અભ્યાસ પડ્યો હતો ”

લક્ષ્મી –“તો પછી શા માટે નવ્વાબજાદાએ તેને જીવતી કબરમા દટાવી વારુ ?”

હેમેન્દ્ર –“તે ઘણી લાબી વાત છે, કોઈ દહાડો તે તને કહીશ. રાજા, વાજાં, ને માકડા બરાબર, એ કહુ છે તે ખોટુ નથી, ક્રોધ વખતે તેમને વિચાર હતો નથી જે ગુન્હાને માટે તેને જીવતી દાટવાની સજા કરવામા આવી, તે ગુન્હાથી ફ્રૈજી નિર્દોષ હતી હુ તેને મારા અન્નદાતા માલિકની બેગમ ગણતો હતો, અને દયાળુ પરમેશ્વરે મને મારી પ્રતિજ્ઞામા દૃઢ રાખ્યો, એ તેની કૃપા છે ફ્રૈજીમા દોષ હતા તેનો વિચાર તે દયાળુ ઇશ્વર કરશે, પરતુ તેના ગુણનો તો હુ સદાકાળ ઓશિગણ રહીશ ”

સ્વામીની સંકોચ વગરની વાતથી લક્ષ્મીના મનમા લેશ પણ સદેહ રહ્યો નહિ લક્ષ્મી તેના મનમાં કહેતી હતી કે, તેને સદેહનુ કારણ તો હતું જ નહિ; પરંતુ લોકોના ગપાટાથી, તેનુ મન ડોલાયમાન થયું હતું સ્વામીના મુખે સઘળી હકીકત સાભળી, તેનુ મન શાત સ્થિર થયુ, પરતુ આટલી વાત પણ પૂછવી પડી, તેથી તેનુ મોં શરમથી લાલ થઈ ગયુ

લક્ષ્મીપ્રિયા બોલીઃ—"મારાપર તિરસ્કાર તો નહિ કરોને ?"

હેમેન્દ્ર —"તિરસ્કાર શા માટે ?"

લક્ષ્મી —"આ બધુ મેં પૂછ્યુ તેથી તમે ખોટું લગાડશો તો નહિ ને? મારી ઘૃણા તો નહિ કરો?'

હેમેન્દ્ર—"હાસ્તો, તારા વગર બીજા કોની ઘૃણા કરુ? બીજા કોઈ ઘૃણા કરવાને છે ?"

હેમેન્દ્રના હૃદયમાથી ચક્ષુમા ઉભરાતા પ્રેમની વિદ્યુચ્છટા વિકાસ પામી. લક્ષ્મીપ્રિયાનુ શરીર પુલકિત થયુ.

હેમેન્દ્રે પૂછ્યુ —' મને એટલું લાગે છે કે તેં બધી હકીકત પૂરેપૂરી સાભળી નથી, છતા સુરત અને કૈજીની વાત તને કોણે કહી વારુ?'

લક્ષ્મી —"લોક ફાવે તેમ બોભાટ કરે તેમા મારુ શું લઈ જવાના છે? છોને ફાવે તેમ કહે"

હેમેન્દ્ર —"તોપણ એ વાત તને કોણે કરી? કોઇએ પણ કરી હશે ખરી"

લક્ષ્મીઃ—"આ બીજુ કોણ કહે, પણ ઠાકોરની શ્યામા અને પેલી વામા બધી વાતો લાવી હતી તેમને ધધો શો છે બીજો? એક કહે કે કોઈ નવ્વાબની બેગમ તમને હૈયાના હાર ગણતી હતી. બીજી કહે કે, ના, બા! એ તો કોઈ નાચવાળી હતી વામા કહે કે ના, એ બધુ ખોટુ, એ તો કોઈ ઉમરાવની કન્યા તમને રાતદહાડો આંખોમા પૂરી રાખતી હતી. લોક ગમે તેમ કહે, એથી મને શું? રોજ તેઓ ટકા કરતી હતી."

હેમેન્દ્ર.—"તેઓ તારી મજાક કરતી હશે કે નિંદા કરતી હશે તેથી મારે શુ? ઈશ્વર સાક્ષી છે કે હુ કોઈ જાતના કુફેલમા હોઉ તો. તું—તુ જ, જે મારા હૈયાની લક્ષ્મી છુ, તે ચિરકાળ પ્રાણની લક્ષ્મી રહેવાની, સમજી?"

લક્ષ્મીપ્રિયાનુ મુખ હર્ષપ્રફુલ્લ થઈ ઉઠ્યું તે મનમા બોલી—"તમે જ મારા પ્રાણના પ્રાણ છો, તમે જ મારા આરાધ્ય દેવતા છો તે પ્રાણાધિક દેવતા સદાકાળ રહો ઈશ્વર તમને સુખી રાખી, સન્મતિ આપે, ચિરકાળ મારા હૃદયમ રાખે."

હેમેન્દ્રે કહ્યુ —"માને કહી, હુ કની આ બધી શેરીની છોકરીઓ તેડાવીશ. તું આ હાર પહેરી તેમની સરભરા કરજે, કેમ?"

લક્ષ્મીપ્રિયાનું સુંદર મુખ હાસ્યથી પ્રફુલ્લ થયું.

"હા, હા, એ ઠીક."

હેમેન્દ્ર—"હું ઢાકાની મલમલની કેટલીક સાડીઓ સાથે લેતો આવ્યો છું. તું કની શ્યામા, વામા, બબલી, ધન્ના બધાને એકેકી આપજે"

લક્ષ્મીપ્રિયાનો આનંદ આકાશ સૂધી પથરાયો તે ઘણી ખુશ થઇ તેના આનંદની સીમા રહી નહિ. તે બોલી—"નવદુર્ગાને તો હું સહુથી વધારે સારી આપીશ"

હેમેન્દ્ર—"એમ કેમ? નવદુર્ગાને સહુથી વધારે સારી સાડી શા માટે?"

લક્ષ્મી—"નવદુર્ગા મને વ્હાલી છે. તે સદા મારું સારું ઇચ્છે છે, અને બધામા મારો પક્ષ લે છે"

હેમેન્દ્ર—"નવદુર્ગા તો આપણા ઘરનું માણસ છે તારી મરજી હોય તો તેને સાચી જરીની બનારસી સાડી આપજે કેમ, ખરુંકની?"

લક્ષ્મી—"હા, વ્હાલા! આપ ખરું કહો છો"

પંચમ પરિચ્છેદ

બાકી હકીકત

આપણી વાર્તાની માત્ર થોડી હકીકત બાકી છે.

બીજે દિવસે લક્ષ્મીપ્રિયાએ માને હાથે હાર પહેરી, શેરીના નાનડિયાને આમંત્રણ કરી ગોઠ આપી, દરેકને એકેક સાડી આપી, નવદુર્ગાને ભારે બનારસી સાડી આપી તેપરથી ટોળમજાકમા કેટલીક કહેવા લાગી કે, "બા! આપેસ્તો ઇશ્વિરે સારો દા'ડો દેખાડ્યો તો આપણને પણ એટલો લાભ થયો

કોઇક ઇર્ષ્યાની બળી કહેવા લાગી—"અલિ! નવદુર્ગાને આટલી ભારે સાડી?"

શ્યામા—"હોયસ્તો, એ તો એની માનીતી છે લક્ષ્મીનો પક્ષ તાણે તો એટલો પણ લાભ ન થાય?"

બબલી—"અલિ! તું પણ એનો પક્ષ કરત તો તને પણ મળત, સમજી!"

શ્યામા—"બળી, બા! હું તો બટક બોલી છું, મારે શું કરવા કોઇની સોડમા ભરાવું પડે? ઇશ્વર આપવાનો હશે તો આપશે."

આમ આનન્દપ્રમોદમા ને હોંસમા લક્ષ્મીપ્રિયાએ દિવસ ગાળ્યો હેમેન્દ્રે ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા કરી જે નવીન જમીનદારી મેળવી હતી, તે બધી પોતાના કાકાને નામે ચઢાવી આણી હતી, માત્ર ખાંસાહેબની

બક્ષેલી જાગીર, રસૂલપુર પરગણુ વગેરે તેના નામપર હતું આ સર્વની વ્યવસ્થા, શાસન વગેરેનો ભાર તેણે તેના વડિલને સોંપ્યો રસૂલપુરની જાગીર સબધી તેમની સમતી લઈ નીચે પ્રમાણે બદોબસ્ત કર્યો·

દર વર્ષે રસૂલપુરની આવકમાથી પાચ હજાર રૂપિયા જૂદા રાખવા; જ્યારે કોઈ વખતે મક્કાશરિફથી ખાંસાહેબનો કાગળ આવે, કે બીબી સુરતઉન્નિસાને જરૂર પડે તો એ નાણા તરત ત્યા મોકલાવી આપવા

પીરસાહેબ શાહ મહમદના દરગાને માટે સઘળો ખર્ચ ચાલતો તે પ્રમાણે ચાલુ રાખવો, અને તેને માટે એક સેબાઈત ત્યા સપરિવાર સાથે રહી, આ કામની દેખરેખ રાખે એમ નક્કી કરવામા આવ્યુ, તેને માટે રહેવાને ઘર અને ભરણપોષણનો પણ બદોબસ્ત કરી નાખવામા આવ્યો.

શેખ સાદક અને બીબી પ્યાર ઉન્નિસા મુર્શિદાબાદથી સા,આવે કે તેમને સેબાઈતના કામ માટે નિમવા, અને વશપરપરા તેમના સતાન આ કામની દેખરેખ રાખે,

ભવિષ્યમા યદાકદાચિત્ ખાંસાહેબ, બીબી સુરતઉન્નિસા વા તેનો પુત્ર કે કન્યા, પૌત્ર, પૌત્રી, દૌહિત્ર કે દૌહિત્રી અગર કોઈ ખરો હકદાર આ દેશમા પાછો ફરે તો મુર્શિદાબાદ જીલ્લામાની સપૂર્ણ જમીનદારી અને રસૂલપુર પરગણાની જમીનદારીનો અડધો ભાગ આપવો,

હેમેન્દ્રના વંશજોએ આ સર્ત બરાબર પાળવી

* * * * *

રસૂલપુરમાં નવુ ઘર બધાયુ કે હેમેન્દ્રલાલે સાદકને અને પ્યારને ખબર મોકલી તેડાવ્યા પ્યારની સાથે વાર્તાલાપ કરી, લક્ષ્મીપ્રિયા ખુશી થઈ તેને મોંએ ખાંસાહેબની અને સુરતઉન્નિસાની હકીકત સાભળી તેનુ અત કરણ પણ આર્દ્ર થયુ સુરતઉન્નિસાની પવિત્ર કહાણી સાભળી તેના તરફ તેને સ્વાભાવિક લાગણી થઈ આવી સ્વામીના મુખે જે વાત સાભળી હતી, તે પ્યારને મુખે સાભળી સ્વામીપર તેને વિશ્વાસ થયો, અને લોકોની ઉડતી વાત સાભળી તેનુ હૃદય ડોલાયમાન થયુ હતું તેને માટે ખેદ થયો. પ્યાર વખતોવખત હેમેન્દ્રને ઘેર આવતીજતી હતી

પ્યાર અને સાદકના વશજો હજી સૂધી શાહ મહમદની દરગાના સેબાઇત છે, અને કેટલાક સભાત મુન્શી તરીકે રસૂલપુરમા જણીતા છે.

ઘણી ધામધૂમથી રાય મહાશયે રામમોહનનાં લગ્ન કર્યાં હેમેન્દ્રે તેને રહેવાને માટે એક ઉત્તમ મકાન બાંધી આપ્યુ, અને પોતાના પરગણામાં કેટલીક જમીન આપી રામમોહન સુખેથી સસાર કરવા લાગ્યો, પરન્તુ કલ્યાણી રાય મહાશયનુ ઘર છોડી જવા રાજી ન હતી કોઈ તેની મ-જી

...ા આવતી, પણ રહેવાનુ તો

વિરુદ્ધ થયું નહિ ... ાા
શય મહા સુખથી ગૃહસસારનુ સુખ ભોગવવા લાગ્યો, પરતુ જ્યારે જ્યારે તેના મનમા ખાંસાહેબ અને બીબી સુરતઉન્નિસાનુ સ્મરણ થતું, ત્યારે તેનુ હૈયુ નરમ થઈ જતું અને આખમા આસુ આવતા તે પુણ્યાત્મા મહાપુરુષ સાથે અને પવિત્રપ્રાણા સુરત સાથે ફરીથી ઈશ્વર મેળાપ કરાવે, એવી તેને ઇચ્છા થતી

આ સિવાય એક જણનુ સ્મરણ હેમેન્દ્રને થઈ આવતુ. મદ-ભાગિની ફૈજી જીવનલીલા સવરણ કરી ગઈ હતી, પરતુ તેનુ લોકાતીત રૂપ, અસાધારણ ગુણ, અને શોચનીય પરિણામ, હેમેન્દ્ર વિસરતો નહિ. તે ભયકર રાત્રે આસન્નવિપદ્ ફૈજીના નિષ્કપટ વચનો અને મૃત્યુશરણા-ધીનતા તેના અતરમા શલ્યસમાન વિધાઇ ગયા હતા.

પરિશિષ્ટ

શેખ ફરિદ–ઉદ્–દિન અત્તાર ઉર્ફે મહમદ ઈબ્રાહિમ ફારસી ભાષાના અગ્રગણ્ય કવિઓમાનો એક છે તેનો વ્યવસાય સુગધી દ્રવ્ય વેચવાનો હતો, અને તે પરથી જ તેણે પોતાનુ તખલ્લુશ "અત્તાર" રાખ્યુ હોય, એમ સભવે છે. સુલતાન સજરના રાજ્યકાળ સમયે, નિશાપુરના શાદયાખ નામના ગામમા, ઈ. સ. ૧૧૧૯ ના નવેમ્બર માસમા, હિજરી ૫૧૩ સાબાનમા 'અત્તારે' જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો પાછળથી નિવૃત્તિ-પરાયણ થઈ, તે શેખ મજ્–ઉદ્દિન બગદાદીનો શિષ્ય થયો હતો. 'અત્તાર' એ સરલ સ્વભાવનો, સદાશયી, ઈશ્વરભક્ત, પરમ સાધુ પુરુષ હતો તેણે 'અશરારનામા', 'અસ્તરનામા', 'બશરનામા', 'બુલબુલ-નામા', 'ગુલ વ ખૂશરો,' 'હકાયક, ઉલ જવાહિર,' 'મન્તિક–ઉલ–તયર', 'મિફતાહ–ઉલ–ફતુહ', 'ઈલાહીનામા,' 'પંદનામા', વગેરે ૪૦ કાવ્ય ગ્રથો ઉપરાત કેટલાક ગદ્ય ગ્રથો રચ્યા છે, જેમા 'તજ કિરત્ ઉલ-ઓલિયા' પ્રખ્યાત છે આ ઉપરાત ૪૦,૦૦૦ બેતોનુ તેનુ દિવાન મશ-હૂર છે શેખ ફરિદ–ઉદ્–દિન ૧૧૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો, અને જો તેનો વધ કરવામા ન આવ્યો હોત તો કદાચ આથી વધારે લાબુ આયુષ્ય ભોગવ્યુ હોત નિશાપુરના ઘેરા વખતે મશહૂર ચઢાઈ કરનાર ચગેઝખા–જંઘિસખાના નામથી હિદુસ્તાનમા તે વિશેષ પરિચિત છે–નો જમાઈ આ શહેરમા માર્યો ગયો, તે વખતે મુગલોએ તે શહેરમા ભારે કતલ ચલાવી, આમા 'અત્તાર' નો પણ પ્રાણ લેવામા આવ્યો આ પ્રખ્યાત શાયરનુ અવસાન ઈ સ ૧૨૩૦ ના એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે. હિજરી

પ્રખ્યાત શાયરના . . . પરિશિષ્ટ . . . નવલકથામાં આ
કેટલાક શેરો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાવાર્થ સાથે નીચે આપવામાં આવેલા છે તે અસ્સલ દિવાન પ્રાપ્ત કરવામાં મારા સાહિત્યાનુરાગી મિત્ર મી૦ હાજી મહંમદ અલારખિયા શિવજીએ તેમ જ ફારસીના અચ્છા જ્ઞાતા મી૦ સૈયદ ઇબ્રાહિમ તરફથી સહાય મળી છે.

મુનાજાત

પૃષ્ઠ ૩૨ બાદશાહા જુરમેં-મારા દરગુઝાર
મા ગુનાહગારિમો તૂ આમુરઝગાર

હે બાદશાહ (ઈશ્વર)! અમારા પાપની માર્જના કર; અમે પાપી છીએ; તું ક્ષમાકર્તા છે.

પૃષ્ઠ ૪૪ તૂ નિકોકારી વ મા બદ કરદ એમ
જુરમે બે અંદાઝ બેહદ કરદ એમ

તું પવિત્ર છે, અમે પાપી છીએ, અને ઘણી જ સંખ્યામાં અમે પાપ કર્યાં છે.

બે ગુનહ ન ગુઝસ્ત બર મા સાઅતે
બા હુઝૂરે-દિલ ન કરદમ તાઅતે
બર દર આમદ બંદએ બિગુરેખતા
આબે રૂએ ખુદ બ ઇસયા રેખતા

એક ક્ષણ પણ પાપકાર્યમાંથી અમે વિરમતા નથી, કાય-મનો-વાક્યે ઉપાસના પણ કરતા નથી

આજ્ઞા ઉલંઘન કરી, માન ખોઈ વળી જનાર ભૂલ આપને દ્વાર આવી ઉપસ્થિત થયા છે.

અંદર આં દમ કઝ બદન જાનમ બરી,
અઝ જહાં બા નૂરે ઈમાનમ બરી

જે સમયે તમે મારા દેહમાંથી પ્રાણ વિચ્છિન્ન કરી લ્યો, તે સમયે પણ તમારાપ્રતિ મારી પ્રગાઢ ભક્તિ અને વિશ્વાસ રહે, (એવી મારી વાંછા છે)

પૃષ્ઠ ૧૩૩ સાલહા દર બંદે-ઈસયાં માંદ એમ,
હમ-કરીને-નફસે-શયતા માંદ એમ

ઘણા સમયથી કુપ્રવૃત્તિ અને શયતાન સંસર્ગમાં રહી પાપકર્મ અને આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે

રોઝો-શબ અંદર મઆસી બૂદ એમ,
ગાફિલ અઝ અમરો-નવાહી બૂદ એમ

રાત અને દિવસ ગાફેલ રહી, આજ્ઞાલંઘનમાં રત રહી, આદેશ અને નિષેધઆજ્ઞા તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નથી.